

הגרן

מאסף לחכמת ישראל

נערך ויוצא לאור

ע"י

שמואל אבא האראדעצקי

ספר שלישי

ברדיטשוב

ברפוס של חיים יעקב שעפמיל

שנת תרס"ב לפ"ק

ГА-ГОРЕНЪ

Т. Е.

Г у м н о

СБОРНИКЪ ЕВРЕЙСКИХЪ ЗНАНІЙ

Редакторъ-издатель

С. А. Городецкій

(Третья книга)

HARVARD COLLEGE LIBRARY

APR 26 1932

GIFT OF

William F. Faxon

PHeb 25.50.1

PHeb 25.50(3)
Y B

Дозволено Цензурою Кіевъ 7 Поября 1901 г.

Б Е Р Д И Ч Е В Ъ

Лито-типографія Я. Г. Шефтеля

1902

תבן הענינים

29—5	א' ר' יצחק אבוהב הראשון. שמואל אבא האראדעצקי
39—80	ב' גלגול מומאת ידים בכלל ומנע בכה"ק בפרט. מאיר איש שלום
45—40	ג' פירושים והגהות לדברי התלמוד והמדרש. פרופיסור ד"ר בנימין זאב באכער.
81—46	ד' מאמר על ספר ה"ג. אברהם עפשטיין.
85—82	ה' תפלות בסגנון מזמורי תהלים. ד"ר אברהם אליהו הרכבי.
89—86	ו' דונש בן לברט וספרו תשובות על רס"ג. דוד כהנא.
97—90	ז' לקורות החרם. אלעזר שולמאן.
127—98	ח' פירוש על ספר הושע לר' אליעזר מבלגנצי. ד"ר שמואל אברהם פוזנאנסקי.
133—128	ט' קטעים מתוך פירוש חדש לספר בראשית. אברהם כהנא.
140—134	י' מאהלי קדר. ד"ר שמעון עפפנשטיין.
154—141	יא' ר' גרשון אשכנזי. שמואל אבא האראדעצקי.
174—155	יב' ר' יצחק אבוהב השלישי. ד"ר מאיר קאזיערלינג.
190—175	יג' להחסמוריה הישראלית באיטאליא. אברהם כהנא.
194—191	יד' ר' ליב שמאסשאף. ד"ר יהודה ליב לעווענשטיין.
212—195	טו' פליטת סופרים. ד"ר אברהם ברלינער.
217—213	טז' לתולדות משפחת לוריא. ; הרב יוסף לעווענשטיין.
225—218	יז' על אדות הבאורים. יצחק יעקב ווייסבערג.

ר' יצחק אבוהב הראשון.

(מחבר „מנורת המאור“)

מבוא.

חזיון מעציב נראה בתולדותנו: רבים המה חכמינו הקדמונים ששמש
אנו יודעים וספריהם אנו קוראים אבל אין זכר כמעט לתולדות ימי חייהם.
ישנם מחכמינו הקדמונים החביבים עלינו מאד ובספריהם, שהשאירו אחריהם
ברכה, קנו לכותבינו לכבודם ולהוקיר את פעולתם, ומה מאד רצתה נפשנו
לדעת על נכון באיזה זמן חיו, הנו ופעלו לטובה, מי השפיע עליהם
ועל מי השפיעו הם, אבל, מה גדול הצער ועגמות הנפש, מסכות פנימיות
וחיצוניות פרושה על כל זאת, אחד מהחכמים האלה היה רבי יצחק
אבוהב מחבר מנורת המאור.

ההיסטורי ר' גדליהו יחיאל בספרו של שלם הקבלה חשב כי ר'
יצחק אבוהב בעל מנורת המאור הוא ר' יצחק אבוהב מחבר הס', נהר
פישון ועוד, שמת בשנת רנ"ג בפורטוגאל שברח שמה מספרד בשנת רנ"ב.
והיה תלמידו של הר' יצחק קנפאנמון ורבו של הר' אברהם זכות בעל ס'
היוחסין. ור' יוסף קארו מוכירו בהקדמת ספרו „בית יוסף“ בשם „רבנו
הגדול“. והנה בא הר' חיד"א, אשר הצטיין בכלל בהשקפה יותר ברורה
ונאמנה מהר' גדליהו שזה האחרון עם רוב ידיעותיו לא הבחין בין אמת לשקר
ואור וחשך משהמשים בו בערבוביא – וממיל ספק בדבר: „אני מסתפק אם
רבנו הגדול מהר"י אבוהב הוא מחבר מנורת המאור, לפי שראיתי להרב
בעל ס' יחסין תלמידו שכתב בלשון הזה: מנורת המאור לר"י אבוהב, ואם
היה רבו היה כותב בדרך אחר“ 1). ובדבר שהסתפק החיד"א בא לכלל ודאי
וברור החכם הגדוע ד"ר צונץ. בדברים ברורים ונאמנים הראה לדעת 2)
כי הר' יצחק אבוהב מחבר מנורת המאור חי בשנת ה"א ששים או
שמונים בספרד, בקאסטוליא או במולידא.

הנה כי כן נתחלף ר"י אבוהב, מחבר מנורת המאור, הראשון שחי ה"א
ס' או פ', בר"י אבוהב השני שמת בשנת רנ"ג.

מי היה רבו? מי השפיע עליו ועל יד מי מגדולי דורו יצק מים? על
זאת לא נוכל להשיב תשובה ברורה. יותר ברור ונאמן כי נתפתח תחת השפעת

חכמים רבים ושוניס, הנני מותח קו תחת המלה „ושוניס“, כי, שתי רוחות מתנגדות נפגוש באבוהב, שתי נשמות צורדות, נשמת פילוסוף ונשמת מקובל, שוכנות בו: מעבר מזה נראהו הולך אחר הרמב"ם והראב"ע, ומעבר מזה, אחר הרמב"ן, ר' משה די ליאון ור"י בן למף, הדבר הזה יתברר לנו עתה בידענו לציין את זמנו: הוא חי בעת התסיסה הרוחנית בספרד במאה הראשונה לאלף הששי, בו בזמן אשר הפילוסופיא התנגשה בהקבלה ודעות של זו וזו מסו באויר והיה איפוא אבוהב תחת השפעתן של שתיהן. אמנם אדם גדול ומקורי באמת איננו אוהו את החבל בשני ראשיו, איננו נוטה פנים לבאן ולכאן, לא כן אבוהב, הוא לא הצטיין במקוריות, הוא היה ביותר מלקט ומסדר, ולולא השאיר אחריו את ספרו „מנורת המאור“ שנעשה באמת לספר-עם, ורק את ספריו בהלכה „ארון העדות“, „ולחם הפנים“, אוי עברה עליו התולדה כמעט בשתיקה.

זהו הסך-הכל שאנו יודעים מתולדות ר' יצחק אבוהב הראשון מחבר מנורת המאור, ועל יסוד הדברים האלה נכתוב את שיטתו והלך נפשו.

א.

חכמי ספרד וחכמי אשכנז וצרפת ויהוסם ללימוד התלמוד. קריירות הלב של חכמי ספרד להאגדה. מצב התלמוד בכלל, בספרד, בראשית האלף ה' נחיצת האגדה בכלל ולהמון העם בפרט. אבוהב הבין את גודל ערכה. הוא היה הראשון שקבץ תמצית האגדה.

אם חכמי ישראל הספרדים, במאות האחרונות לאלף החמישי, „בקשו בכל מאמצי כחם להפשיט מתורת התלמוד את הפלפול ולהציג את ההלכה ברורה כפי אשר היא דרושה אל החיים, להודיע את הדרך ילך בה היהודי ואת המעשה אשר יעשה“⁽¹⁾ בניגוד לחכמי ישראל בצרפת ואשכנז אוהבי הפלפול והחידוד – הנה לא מצינו, בימים ההם, שישתדלו גם להציג את האגדה ברורה ולהראות את המאור שבה: לתת לעם מושג נאמן מן מוסר ההשכל והמדות הטובות והישרות הצפונות באלפי האגדות המפוזרות פה ושם בתלמוד ובמדרש⁽²⁾. המה השתדלו למסור בדיוק נכון את הצד המעשי שבתלמוד ואת הצד המוסרי שבו לא מצאו לנחוץ להודיע לעם. ואם בזמן ההוא עוד היו אחדים מחכמי ספרד אשר חוו דעתם לפחות על האגדה בכלל כמו הרמב"ם ור' אברהם בנו – הנה במאה הראשונה לאלף הששי כמעט שכחו אותה ולא שמו אליה לב: בעת ההיא חדר רוח צרפת ואשכנז

(1) דור דור ודורשיו ח"ה צד 1. (2) הרמב"ם הבטיח אמנם לקבץ „כל הדרשות הנמצאים בש"ס וזולתי“ (פירושו למשניות חלק בסנהדרין) אבל לא זכינו שימלא את הבטחתו.

גם לספרד והפלפול והחרוד מצאו גם בה מהלכים ע"י אחרים מחכמי צרפת ואשכנז שמרוב הצרות והרדיפות שסבלו ישראל בארצות האל נמלטו על נפשם ספרדה, ארץ החפש או, שקבלתם באהבה והאירה פנים אליהם, השפעתם על חכמי ספרד היתה רבה ועצומה והפלפול והחרוד גרשו כמעט את ההגיון והלמוד הסדורי. אבוהב, בן הזמן והארץ ההיא, נותן לנו מושג נאמן מדרך הלמוד או בכלל ויחס התלמודיים אל האגדה בפרט: "עשרה שלימים אשר הם בעיר, עוסקין בהלכות ושלח את הבערה ובפ' המבעה והמבעיר. מניחין אבנים טובות ומרגליות, ומציאין ימיהן בקושיות של עדיות והוריות. ואין מוציאין פסק הלכה. תופשין כלה בלא ברכה. למחלתם לא עלתה ארוכה. ועמלים ללחום ולצבא צבא על דברי ר' עקיבא, ובהיות דאביי ורבא". הוא מוצא אמנם ש"זה נאה לתלמידים על דבר ה' חרדים בראשיתם ובתחלתם לפלפל את שכלם", אבל "אינו טוב להם להוציא בזה כל ימיהם". "לבר אלה, יש עוסקין כל ימיהם ומציאין כל זמניהם לידע עיקר הפוסקים, להורותם ברחובות ובשוקים, לכל אחד מהרקים (1) ועוזבים אחרי גיום האגדות התעודות והסודות המשלים והחידות אשר הם מזהב חמודות חכמות עליונות וברוח נעלמות ונבחרות אמרות ה' אמרות מהורות" (2). הוא ראה ויבחן לדעת כי קרן התורה ירד ופה ושם "נתמעטו הישיבות של תלמוד תורה" (3) ו"חדלו מלמדים בישראל חדלו ותהי השקידה נעדרה כל אדם רעב למאכל וצמא לין ולא לשמוע את דבר ה'". כלם מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה ומוציאים כל ימיהם לאסוף הון לאחרים ואולי לנושא אלמנתו" (4), וזה "התלמוד אשר הוא יסוד ועמוד נשאר בעונותינו גלמוד, מאין קורא ושונה, איש לאהליו פונה, ואין עונה. ואם מעמים בו שונים עוסקים בו ימים או שנים... שונים שנים או שלשה דפים. נרפים הם נרפים" (5) – במצב כזה מצא את האגדה יותר נחוצה ומועילה להעם מן ההלכה: "ולפי שנמשלו דברי התלמוד בכנוי לחם ודברי האגדה בכנוי מים" (6). .. וכמו שהאדם במוזנו צריך פעמים ביום ללחם והרבה פעמים למים לקיום גופו בבריאות, ג"כ לקיום הנפש צריך מעניני המצות בזמנים ידועים ומעניני האגדות בכל עת" (7), כי הן מכילות דברי "מוסרים ומדות טובות והנהגות בני אדם לתקן הגוף והנפש" (8) הנחוצים בכל עת ובכל שעה לכל אדם ומדריכין ביחוד את "ההמון ומושכין את לבם לדרך ישרה" (9). האגדה היא עממית יורדת לתוך חיי העם כוללת ומקפת את חיי הפנימים והחיצונים, "מישרת את ההמון ליראת שמים ולכל מדה טובה" (10)

(1) השוה: התורה והחיים ח"א צד 200-201. (2) הקדמתו למגורת המאור. (3) גר' בלל א' ח"א פ"ו. (4) הקדמתו למגורת המאור. (5) שם. (6) חגיגה י"ד. (7) הקדמה למגורת המאור. (8) שם. (9) שם. (10) מורה נבוכי הזמן שער י"ד ועין דור דור ודורשיו ח"ב צד 200.

תחוק ותאמץ את לבו תשעשע ותנחם את נפשו בחזיונות וספורים נפלאים. בעת אשר ההלכה במדומים תשכון היא השיש קנה בין יחיד סגולה, אישים פרטים מן העם ודבר אין לה עם ההמון, לכן, "דעת העם היתה מיושבת במי שדורש באגדה יותר ממי שדורש בשמעתא" (1). עוד רב אשי, מסדר התלמוד, התבונן והראה לדעת גורל נחיצת האגדה בעבור העם, לכן קבץ ולקט, את כל הענינים הגדולים כאלו (האגדות) שהיו על פה, וזולת קצת דברים שהיו כתובים בנדרות ומפורים בדפין ובעלים. כי כמו שהיה צריך לחבר השמעות לבאור המצות והדינים כך היה צריך לזכור הדרשות והמעשיות שארעו בזמני קדמונינו הראוים ללמד מהם הלכות ומוסרים ומדות ונסים והבטחות וענינים גדולים הצריכים לקיום האמונה, ועיקרים רבים שהם שרשה ועיקרה חברים בין ההלכות ונקראים אגדות, כדי שלא תשכחנה לעולם ועד ויהי לזכרון לכל מעיין בהם" (2).

אבוהב היה איפוא הראשון בזמנו וארצו שראה גורל נחיצת האגדה בעת אשר יתר חכמי ישראל בעת ההיא התעסקו רק בהלכה ואל האגדות לא שמו לב: "עזבו המרגליות המתוקים לכל פיות הבנוי לתלפיות מפורדים בוויית" (3). וכמו שעשה הרמב"ם עם הלכה, לקבץ על יד כל דיני ישראל בהלכה ברורה נבדלת מן המחלוקות ובהפלת האריכות והפולפולים" (4), כן הוא, אבוהב, עשה עם האגדה, ויקבץ, מהאגדות והמדרשים הדברים שיותר מועילים לקצר הדרך למפולפולים ולהישיר לבות האוילים" (5). וביותר בחר בהאגדות שבהלמוד (6). ולבד האגדות מבבלי ירושלמי ומדרשים שונים קבץ ולקט מאמרים מחוכמים מרמב"ם רמב"ן אבן עזרא, המנהיג המלמד הראש ועוד (7). לפעמים הביא המאמרים בשם אומרים ולפעמים מעלים שם בעליהם (8), וביותר השתמש בדברי הרמב"ם בגלוי ובסתור (9), וכל אלה היו לאחדים בספרו, "מנורת המאור". נשען על הגדות שונות נושא אבוהב את דעו, בספרו זה, על ענינים שונים בחיי היהודי בתור יהודי נאמן לאלהיו ולעמו ובתור איש בין אנשים, אורח הארץ, פרקים שלמים, מיוסדים על האגדות השונות, בספרו זה, הוא מקדש ע"ד הקנאה התאוה

(1) הקדמה למנורת המאור. עיין סוטה מ' (2) הקדמה למנורת המאור. (3) שם. (4) מאמר תחית המתים. ועיין בהקדמתו למשנה תורה ועיין בהרד"ק ח"ה צד 2. (5) הקדמתו למנורת המאור. (6) שם. (7) עיין צונץ הגיל. (8) ה"ז באק בהאנצקלופדיה העברית הוייל ע"י זינגר הביא בשם הר"ר בריל כי אבוהב לקח פרקים שלמים פ"א - ה' בנר ג' כלל ו' חלק ו' מאת אגדת הקדש להרמב"ן. ועיין הלאה פ"ב ע"ד יעודי הנפש בהערה. (9) עיין במנורת המאור נר ב' כלל ו' ח"א פ"א ע"ד חלקי הדבור והוא כמעט מלה במלה מדברי הרמב"ם בפירושו לאבות פ"א. דבריו ע"ד מבעי בני אדם (נר ד' כלל א' ח"א פ"א) הוא כמעט מלה במלה מרמב"ם פ"ח משמנה פרקו. ודבריו ע"ד מדר הלמוד (נר ד' כלל ג' ח"ג פ"א) הוא כמעט מלה במלה ממז"ג ח"א פ"ז. ועיין הלאה פרק ב' ג' ד'.

הכבוד, ליצינות, שקר, חנופה, לשון הרע, הלבנת פני חברו, שיחת כסילים ומחלוקת. וזה החלק השלילי שבחיי היהודי בתור איש. וע"ד החלק החיובי שבו, הוא מקדיש את הפרקים האלה: צדקה, כבוד הורים, גמילות חסדים, לרדן דין אמת, דרך ארץ, רדיפת השלום, שפלת הרוח וצניעות. כן הוא מקדיש פרקים שלמים ע"ד היהודי בתור יהודי כפי מושגיו הוא: לא למלאות שחוק פיו, ע"ד מצות מילה תפלה מועדים ושבת. ע"ד לישא אשה חינוך הבנים ותלמוד תורה, וע"ד רדיפה אחר המצות בכלל ודרכי התשובה. כל אלה מסודר בסדר נכון עם הצעות והקדמות מושכלות ודוגמאות מחיי העולם והנהגות בני אדם. ודבריו ע"ד מצות היהודי לאלהיו נוגעים רק לצד המוסרי שבהן, אבל מה ששייך לדיניהן וצד המעשי שבהן עובר על זה במיסה אחת, ועפ"י רוב הוא משתמט מזה ושולח את הקורא לעיין בספרו „ארון העדות“ (1) או ספרו „שלחן הפנים“ (2) כי כבר ספרו „מנורת המאור“ הנ"ל על האגדות חבר עוד ב' ספרים, הנ"ל, בהלכה. כי „לא טוב להניח שמעתא“ (3) מכל וכל. כי „על כן חברו בגמרא כל הלכה חמורה וכל הגדות מהודרה“ (4), „טוב אשר תאחו בזה וגם אל תנח ירך מזה“ (5). הראשון, „ארון העדות“, מכליל דינים „הנהוגים בימנו הוזה מסודר על יסודות עשרת הדברות בכאור כל מקורות ההלכה יטעמן מן התלמודים בבלי וירושלמי עפ"י פירושי הגאונים והמפרשים. וספר „שלחן הפנים“ שהוא כנראה חלק אחד מן הספר הנזכר מיוחד לכאורי הלכות ברכות ותפלות. אבל שני הספרים האלה אין זכר למו גם ברשימות כתבי היד“ (6). רק ספרו „מנורת המאור“ נשאר לברכה עד היום הזה. וקראו „מנורת המאור“, על שם שהוא „מאיר לכל אשר חפץ באור, להבדיל בין חשך לאור“. אבוהב חבר את ספרו בשביל העם כלו: „לקטנים ולנערים ולזקנים ולשלמים ולריקנים לאנשים ונשים“ (7). וחפץ לבו זה נתמלא ונעשה באמת לספר-עם במלא מובן המלה ונדפס פעמים רבות (8) עם פירושים ובאורים שונים, גם נעתק ללשון ספרד, וללשון אשכנז (9), ומחברים מפורסמים השתמשו בדבריו, וממנו לוקחו הדברים ע"ד החבור בזמן העונה בס' שבילי אמונה. גם ר' שמואל צרצרה לקח ממנו בספרו מקור חיים דף פ"א ופ"ד ואולי גם האבודרהם“ (10). הספר, מנורת המאור, נחלק לשבעה נרות וכל נר לכללים וכל כלל לחלקים וכל חלק לפרקים, וזה מעשה המנורה כלה זהב מהורה, ערוכה בכלל ושמורה“ (11).

(1) נר נ"י כלל די חיי פיו פ"ט. (2) שם כלל נ"י חיי פיו פ"ט ופכ"ד. (3) הקדמתו למנורת המאור. (4) שם. (5) שם. (6) רשימת פיו בספרו „בנסת ישראל“ ערכו. ועיין צונץ די רישום צד 30. (7) הקדמתו למנורת המאור. (8) עיין אוצר הספרים לבן יעקב ערכו. (9) עיין יודישע ליטעראטור געשיכטע מאת ווינשער ח"ג צד 646. (10) דתי שוהיה זיל במכתבו אלי כ"ה שבט תרנ"ה ועיין צונץ הנ"ל. (11) הקדמתו למנורת המאור.

ב.

אבוהב ע"ד התורה שבכתב בכלל והמצות בפרט. דעתו ע"ד שכר ועונש. נותן מעמים ורמזים למצות. ע"ד המספרים. עשרה ושבעה.

על דבר התורה שבכתב בכלל אומר אבוהב: „כל התורה מראש הספר עד סופו נתנה מפי הקב"ה למשה רבנו ע"ה וכל הנאמר בה ממעשה מרכבה וממעשה בראשית ותולדות הארבעה יסודות וכח המחצבים וצמח האדמה ונפש החיונית ונפש המשכלת, הכל נאמר מפי הגבורה למרעיה באיכותם ומהותם וכחם ופעולת ואפיסת הנפסדים מהם, הכל נכתב בתורה בפירוש או ברמזיה בתיבות או בגמטריאות או בצורת האותיות הכתובות בהלכתן או המשתנות בצורות כפופות או עקומות או בקוצי האותיות ובכתביות" (1). הוא מוצא חזק לדבריו אלה בהקבלה שאמרה: „כל התורה כלה שמותיו של הקב"ה היא, שהתיבות מתחלקות לשמות כפי פעולותיו במציאות... ולפיכך ספר תורה שנמצא מוטעה אפילו באות אחד או במלה, או חסר פסול, אף על פי שנחשוב כפי הפשט שאינו מעלה ולא מוריד פוגם אותו ופוסלו בענין אחד מהפנים האחרים, שכלם הם דברי אלהים חיים וחכמות עליונות, ואף על פי שיראה לאדם כפי הפשט שהפרשה נכתבה לספור דברים, אל יחשוב בן דעת שאין בה הועלת אחרת, כי אפילו כפי הפשט יש בדבר תועלת גדולה וכל שכן למשיג אחד מן הפירושים וכונת הנסתרות הנרמזים בהם, שהם סתרי תורה" (2). „ווי להווא בר נש, יאמר הזהר ספר הביבלי של הקבלה, דאמר דהא אוריתא אתא לאחואה ספורין בעלמא ומלין דהדיוטי, דאי הכי אפילו בזמנא דא אנן יכלון למעבד אוריתא במלין דהדיוטי ובשבחא יתיר מכלהו" (3) אלא „בכל מלה ומלה אית כמה עיטין כמה טבין לבני נשא, כמה מרגליין דקא מנהרין לכל סמר, ולית לך מלה באוריתא דלית בה כמה בוצינין מנהרין לכל סמר" (4). אבוהב גם הוא, כזהר, מוצא כי ספורי התורה „אפילו כפשוטם יש צורך גדול בהם וכל שכן למנין הנסתרות והתעלומות מהפנים האחרים שאין להם תכלה וסוף" (6) והוא הביא ראיה וחזק שהתורה מלאה סודות ורמזים מזה. „שהאריכה התורה לספר בענין שמות הבארות. אילו היה כפשוטו אין בו תועלת ולא כבוד גדול ליצחק, אבל בא להודיע דברי עתיד" והוא מוצא בהן, בבארות, רמז על השני בתי מקדשות שנחרבו ועל השלישי המקווה למאמינים (6). ולא רק רוחניות, סודות ורמזים, הוא מוצא בתורה, הוא מוצא בה גם „סגולות לכל

(1) נר ב' כלל א' ח"ב פ"א. (2) שם. (3) וזה בהעלותך ק"ב. השות: מורה נבוכים ד'ג פ"ג. (4) וזה בלק ר"ב. (5) נר ב' כלל א' ח"ב פ"א. (6) נר ג' כלל ד' ח"ד פ"א.

הטובות שבעולם" (1) גם סגולות גשמיות: "וישיש למצות סגולות רבות מתועלת ידיעות לגוף ולנפש" (2). והשי"ת נתן לישראל את המצות רק, "מאהבתו להם לטובתם ולהנאתם כדי לזכותם לשני עולמות ולנקותם מזוהמת התאוות הגופניות ולהגנים מקורות הזמן אשר רשתם פרושה על כל, נתן להם חקים ומשפטים צדיקים אשר יעשה אותם האדם וחי בהם...". (3) "ושכר מצוה הוא בעולם הזה ובעולם הבא... ואם נראה לו לאדם לפעמים שאינו בא, זה הוא שלא עשה המצוה כהלכתה...". (4) אבל באמת, "טובת העוה"ז אינה טובה בערך האמת, אלא בעולם שכלו טוב, ואם התורה הבטיחה לקהל ישראל, שאם ישמרו התורה והמצוה, בטובת העוה"ז, לא מפני שהיא הטובה האמיתית אלא לפי שהיא גורמת ומסייעת לפנות לבא אל המשכלות למי שהוא חפץ בהם" (5). ומדוע לא נכתב בפירוש בתורה שכר עוה"ב? – "לפי שאין כח באדם לצירו אלא בקושי וע"ד משל ודמיון", כי האדם, כהיותו גופני לא יוכל לציר העדונים רוחניים אלא הגופנים" (6). ושכר העוה"ב, לדעת אבוהב, "הוא דבר טוב ע"י לנפש השלם" (7), וכמו כן העונש, לא כן בעוה"ז, "כבוא על האדם טובה בשכר מצוה או רעה בעונש עבירה אין זה רק במעשה הנם והוא נס נסתר". אבל הרואה הפשט המביט רק בעיני בשר לא בעיני רוח הוא יחשוב או, "שהוא מנהגו של עולם" ועפ"י מקרה הוא לזה טוב ולזה רע, אבל באמת לא כן הוא הטובה היא שכר והרע, "הוא עונש, ולזה האריכה התורה ביעוריה בעוה"ז שהם נסים, מופתים, וכנגד התולדה" והמבע, "ולא ביארה יעוריה הנפש בעולם הנשמות, לפי שקיום הנפש והדבקה באלהים היא דבר ראוי בתולדה שתשוב אל האלהים אשר נתנה, ואותה שנמשכה אחר תאות גופה יתחייב שתאבד כשיפסד חמדה" (8) "ותלך לאבדון ותכרת מן העוה"ב" (9). אבל כאן תבוא השאלה אם הטובה בעוה"ז, היא שכר והרע עונש" מדוע לפעמים: צדיק ורע לו ורשע וטוב לו? על השאלה הידועה הזאת מביא דעת הרמב"ם (10) ודברי ר"י בן לטף, בספרו שער השמים, המפרש דעת הרמב"ם: "שאם ינהיג הבורא יתברך ליתן ממון ושלחה לצדיקים וחיים ארוכים בעוה"ז וימנע אלו הטובות מן הרשעים וכל שכן אם יענשם מיד כפי רשעם תמיד נמצא מכריח כל בני אדם להיותם צדיקים" (11) "ועל כן נברא האדם בשיתוף מעלה ומטה, נפשו מלמעלה וגופו מלמטה, להיות הרשות להטות לצד שירצה, שאם ירצה לעלות לצד מעלה יושב בסתר עליון בעוה"ז

(1) נר ד' כלל א' ח"ב פ"ב. (2) חתימה לנר ג'. השוה: דברי הרמב"ם במו"נ ח"ג פכ"ז ופליא ע"ש. (3) הקדמתו לנר ג'. השוה: מורה נבוכים ח"ג פכ"ז ופליג. (4) נר ג' כלל י' ח"ב פ"א. (5) נר ד' כלל ב' ח"ב פ"ג. השוה: מורה נבוכים ח"ג פכ"ז. (6) נר ד' כלל א' ח"ב פ"ב. השוה: פירוש הרמב"ם לחלק. (7) נר ד' כלל ב' ח"ג פ"א. (8) נר א' כלל א' ח"ב פ"ב. כל הדברים האלה ככתבם וכלשונם כמה דברי הרמב"ן ואראו ב' ולא זכר שמו עליהם. (9) שם. עיין מו"נ ח"ג פניא. (10) שם. (11) חתימה לנר ג'.

ובהפרד נפשו מגופו תשוב אל האלהים אשר נתנה להנות סויו השכינה כמלאכי מעלה, ואם לאו יהי' גופו נעזב למקרים כבהמות בלי דעת ונפשו חכרת" (1) – ולפעמים מיסר האלהים את הצדיק כדי „לנסותו אם יעמוד בנסיונו, ואף על פי שהוא יתברך בוחן לבו ויודע בו אם יעמוד בנסיונו אם לאו, מנסהו לגלות לבו ומעשיו בפני בני אדם כשאינם מכירים מה שיש בלבו ולגדלו בעיניהם וגם להוציא מה שבכח שכלו אל הפועל" (2)

כאמור מוצא אבוהב כי המצות נתנו לישראל „לנקותם מזהמת התאות הגופניות ולהגינם מקורות הזמן". הנה כי כן הוא מכיף לא רק על הצד החיצוני שבהן: המעשי, כי אם חודר גם לתוכן, הוא רואה גם את הרוחני ומבקש את הגרעין שבהן. „שהשם העולמים נתנם כתובים בלשון שיובן מכל מלה המצוה כפשוטה וגם מורה בענין הרמזו בה למה היתה כוונת המצוה" (3). ובדרך כלל הוא מוציא משפט על המצות כי הן „נחלקות לשני סוגים עליונים האחד להתמדת המוב ותקון המדות והסרת הנזקים והקרכת התועלת שזהו נקרא מצות מעשיות. והסוג השני לקיום האמונה בבורא יתברך וציוורה בשכל על דרך האמת וזהו מצות שמעיות" (4). והנה המצות מסוג הראשון, „להתמדת הישוב ותקון המדות", הן הנה „שהזהיר לכל ישראל מלאכול דברים נמאסים ומלקרב לנשי ידיעות. לכלם יש מעם קרוב אל הדעת שהם עצה טובה כדי שיהיו ישראל בריאים ונקיים מכל מנוף וקדושים וטהורים מכל מומאה ומרוחקים מכל התאות הגשמיות. וממצות שהזהיר בעניני הדריינים ואונאות ונקימה ונמירה ושנאה וחמור ממון כל אלו הם צריכין לישוב העולם ולהנהגה מדינית ולהכנסת שלום ולכל מדות טובות שבעולם וכלם הם נכללים בפסוק (ויקרא י"ט) ואהבת לרעך כמוך, מאי דעלך מני לחברך לא תעביר, כמו שלמד הלל הזקן לגוי... (6) וכל אלו והדומים להם מחייבים הדעת אפילו שלא הזהירנו תורה... (6)". והדבר הזה כל כך פשוט וברור בעיניו עד אשר הוא אומר: „כל אשר יש לו עינים לראות יש לו לברוח מן העבירות מדעתו אפילו בלא יראת עונש. שכלם הם דברים מאוסים בפני כל יודעי דעת, וחקים לא טובים ודברים מטונפים והרגל רע ואמונה כוזבת, ואעפ"י שלא היתה תורה מזהרת עליהם היה לו לכל משכיל לברוח מהם" (7). – והמצות מסוג השני, „לקיום האמונה בבורא יתברך", הן הנה: „לאהבו וליראה ממנו ולהתפלל ולהדבק בו ולהשבע בשמו ולהדמות בדרכיו, לקדש את שמו ולקרות ק"ש פעמים, ללמוד תורה וללמדה, למול כל זכר ולהתעמף בציצית ולהניח תפילין" (8) „ואזהרת שבועות שוא, משקר

(1) הקדמה לג'ר ד'. (2) ג'ר ד' כלל ג' ח"א פ"ג. (3) ג'ר ג' כלל ד' ח"ז פ"ד. (4) שם ח"ה פ"א. השוה: מ"ג ח"ג פכ"ח. (5) שבת ל"א. (6) התיבט ג'ר א'. (7) שם. (8) ג'ר ג' כלל ג' ח"ה פ"ג.

וברכת השם ויראת מקדש וקדשיו וכל הדברים שנקראו חלול השם. השכל מחייב אפילו בלי יראת עונש שיש לו לאדם לירא מבראו שהוא זנו ומקיימו ושמרו...".⁽¹⁾

ואם כי בכלל לא חפש אחר מעמי המצות: „וברוך יודע נסתרות אשר לפניו גלוי וידוע מעמי כל דבר ודבר“⁽²⁾. בכל זאת הוא נותן לפעמים, ביצא מן הכלל, מעמים למצות. לפעמים הוא הולך בשיטת הרמב"ם, ולפעמים מדעת עצמו: על מצות מילה הוא אומר: לאברהם „לא ניתן לו מעם לדבר המילה ולזה רזונו באמרו (בראשית י"ז) התהלך לפני והיה תמים ר"ל שלא ישאל מעם ועכ"ז לא הניחו האחרונים מלדבר במעם המילה“⁽³⁾. והוא מביא (4) ב' מעמים של הרמב"ם: א) „למעם תאות המשגל“ ב) „מאמיני יחוד השם אות אחת גשמי שיקבצם“⁽⁵⁾. למצות שבת הוא מוצא ראיה ומופת מזה „שקורין אפילו האומות ליום השבת בלשון שביתה להודות בשביתתו אף על פי שאינן נוהגין כן, כי מצינו שבני אדום קורין ליום השבת שבאד"ו ובני ישמעאל קורין סבא"ת נמצא עדות לכל באי עולם בחדוש העולם“...⁽⁶⁾ לארבעה מינים שכלולב הוא מוצא רמז „איך ה' יסודות הנבראים אשר בהם כל מיני העולם השפל שהם קיום גשמי בני אדם ויצירתם במיווגם, ואפיסתם בסתירת אחד מהם, וכלם עומדים ברצון בוראם ואין מקיימם וזולתו יתברך“. והנה ה' מינים הללו „דומה כל אחד מהם ליסוד האחד“ ובאה התורה להורות לנו „כי בכל יסודותינו אנו מחויבים להודות לבוראנו“⁽⁷⁾. למאכלות אסורות הוא נותן מעם שהם מסכנים את הגוף ומממממים את הלב „כי כפי מבע המזון נמשך גוף הניזון“⁽⁸⁾. מעם לאיסור גדה „שהבלן מזיק וגם מבמן מוליד גנאי ועושה רוע כאשר בארו חכמי הפילוסופים“⁽⁹⁾. „וחכמינו החסידים בראותם כי בני אדם כפי מבעם מתאווים לנשים וכשמתעסקים עמהן בשום דבר שהיצר מקמרג וחומד בדבר האסור יותר מדבר המותר על כן כדי להפריש האדם מחמדה זאת ולהצילו מרשת זו המטונה לכל ילכד בה... נתנו עצה בדבר שלא ירבה שיחה עם הנשים...“⁽¹⁰⁾. ובכלל השתדל לפרש כמה איסורים שכתורה עפ"י חכמת הטבע⁽¹¹⁾. למצות תפילין, ציצית ומילה הוא מוצא רמז „כי „מצות תפילין לאות מציאות שכלים הנברלים שבועולם השכל... מצות ציצית רומזת לעולם האמצעי... מצות מילה יש בה סודות ומעמים רבים ואחד מהם היותה הערה להתבוננות מציאות זה העולם השפל“. אם כן איפוא האיש הישראלי „המוכתר בתפילין עטוף בציצית נרשם במילה“ תמיד לנגד עיניו „פעולות השם יתברך במציאות העליונים ואמצעים

(1) תחיתא לגר א'. (2) גר ג' כלל ר' חיה פ"ג. (3) שם כלל א' ח"א פ"ז. (4) שם.

(5) מורה נבוכים ח"ג פ"ט. (6) גר ג' כלל ד' ח"ז פ"א. (7) גר ג' כלל ד' ח"ז פ"ד. (8) שם כלל ר' ח"ז פ"ג. (9) שם ח"ה פ"ג. (10) גר א' כלל א' ח"ג פ"א. (11) עיין גר ג' כלל ר' ח"ז פ"ב ד'.

והתחתונים שמתוך כך מכיר את מי שאמר והיה העולם". כי "אין אדם יכול להשיגו כי אם מצד פעולותיו הבאות ממנו שהן נחלקים לג' מעלות זו למעלה מזו" (1).

מכל מה שהבאנו נראה למדי עד כמה חדר אבוהב לרוח התורה ותוכנה הפנימי, כמוכן לפי הבנתו והשנתו הוא, ומוצא איפוא בכל דבריה ומצותיה לבד הצד החיצוני, המעשי והספורי, גם תוכן ורוח מוסרי פנימי. גם ה"מספרים" שבה לא לחנם ועפ"י מקרה נכתבו ונרשמו בספר התורה, לדעתו כונה ידועה נצפנה בהם פעמים לתועלת שלילית ופעמים לתועלת חיובית: המספר "עשרה" קדוש וטהור: "שלמות הקדושה היתה בעשרה הרומזים לעשר הויות והם עשרה כאמרות שבהם נברא העולם. ובעשירי הקדושה נשלמה..." כי "צוה תורה בכל הדברים עליונים שיהיו בעשרה, כננו: הארון עם הכפורת שלו והמעשרות ועשרה ימים שמראש השנה עד י"ה וי' פסוקים ברא"ה וגם לקדיש ולקדושה אין פחות מעשרה. ולפי שכל גלגלים, העשירי הוא שכל נבדל והמ' גופניים על כן העשירי גדול שבכלם ככתוב (ויקרא כ"ז) העשירי יהיה קדש לה' (2), וכפרת טפח שהוא העשירי... וגם י"ה שהוא העשירי וגם ב"י פסוקים של מלכיות שעשירי הוא שמע ישראל... על כן תקנו גבהה (של סוכה) בשיעור י' לרמוז לקדושה שהיא לה' (3), לעומת זה המספר שבעה שבתנ"ך נושא עליו חותם הכנית של תועלת שלילית, הוא מוצא שהתורה באה להראות במספר הזה בניגוד קדושת "השבעה" שהיתה אצל עמים אחרים (4). "שהקדמונים היו מחסים כחות כל הנמצאות לו' כוכבי לכת... בראותם שבתנועות שבעה גלגלים מתחדשים פעולות בעולם היתה תפלתם ועבודתם אליהם ולזה היתה כוונת בלעם הקוסם בבנותו ז' מזבחות והקריב בהם ז' פרים וז' אילים... ולפי שנשאר מקום ג"כ לקצת חכמי ישראל לטעות בענין זה בראותם שמספר שבעה סוכב בתורה בימים ובשנים עד מספר ימות העולם וגם בחגים וכן מצינו בחוקף יריחו שבעה כהנים ושבעה שופרות ובשבעת הימים ובשביעי הקיפו שבע פעמים וגם בהשיגם מ"ט תנועות לאלו השבעה גלגלים, ובראותם בנבואות זכריה לכל נר משבעת הנרות שבעה מוצקות שהם מ"ט וגם בדברי ישעיה הנביא אומר (ישעיה ל') ואור החמה יהיה שבעתים כאור שבעת הימים – הוצרכה תורתנו התמימה לבטל מעלינו אמונה כוזבת ולהעמיד אותנו על הדרך האמיתי וללמדנו שכל הממשלות הם תחת הממשלה הגדולה הקדומה

(1) נר ג' כלל ג' חיה פ"ג. בזה הלך בשיטת ר"י בן לטף ור' משה די ליאון. עיין צונץ די ריבוס צד 205. (2) השנה: ר"ש בן גבירול בשירו הידוע בחר מלכות: "מי יבין סודות נוראותיך בהרימך על גלגל התשיעי גלגל השכל הוא ההיכל לפני העשירי יהיה קדש לה'". (3) נר ג' כלל ד' חיו פ"ב. (4) עיין בריג ח"ג פרק כ"ט ועיין ילקוט שלמה להרחי"ח דיר רובין במאברו: פדר"ם במספר השבעה.

יתברך שמו וכי לו לבדו המלוכה והוא מתנשא לכל לראש... צוה תורה בימים ובשנים לעשות אחר מספר מ"ט מספר חמשים קודש, להורות לישראל מי שהוא על הכל שהוא מניע ולא מתנענע ולפיכך צוה לקדש בשנים את שנת החמשים לשחרור הגופים והקרקעות, ובימים צוה לקדש את יום החמשים לעומר... ללמדנו שכל התנועות הבאות בעולם אינן מאלו השביעיות אלא הכל מאתו ואין זולתו ממשלה אלא בכחו ובמאמרו⁽¹⁾. אם כן המספר, "שבעה" שבתנ"ך בא להרוס את קדושתו שאצל עמים אחרים. ותמיד שוברו בצדו להראות שרק, הכל מאתו ואין זולתו ממשלה.

ג.

אבוהב עיד התורה שבעל פה בכלל. דעתו עיד האגדה, מוצא בה מוסר השכל ורעיונות נעלים. האגדות הורות מוציא ממשותף, כבאר הגדות אחדות בדרך הגיוני.

התלמוד, בידוע, מכיל שני מקצעות: הלכה והגדה. את ההלכה מחלק אבוהב לסוגים שונים. (א) הלכות למשה מסיני, נמסרו בקבלה מדור לדור. (ב) דינים שנתקנו ע"י בעלי התלמוד, שהם כמו סייגים וגדרים כדי שלא יטבעו⁽²⁾ בני אדם בגופי תורה⁽³⁾. ג, תנאים ותקנות... וכמה הלכות. כיוצא באלו שהבין בתלמוד שהם כלם תקנות נביאים וחכמים ותנאים שהתנו⁽⁴⁾. ד, מנהגות דאין מברכים עליהם⁽⁵⁾. ה, מצות אחדות שנתחדשו בסיבות ידועות בזמן הנביאים וחכמים⁽⁶⁾. ו, וישנן, הלכות פורחות באויר⁽⁷⁾, הן הנה, המשניות והלכות⁽⁸⁾ שהן אמנם הלכה למשה מסיני אבל אי אפשר למצוא אליהן סמך ודרש במקרא או, להוציאם מ"ג מדות, וזה לפי שפשטי התורה סתומים מאד⁽⁹⁾. ועל כלם חותם תכנית קדושה חופפה ואלו דברי אלהים חיים. גם דעות שמאי והלל אם כי נפלגו ונחלקו זה עם זה, בכל זאת, דעות שניהם היו שלמין ושיוין וקרובין אל האמת... "לפי שההיקש של שניהם בכל מה שמוציאים בדרך ההיקש קרוב זה אל זה וגם העיקרים המסורים אצל זה הם כמו העיקרים המסורים בעצמם אצל זה". והמחלוקת שהיתה ביניהם, אינה אלא מתלמידיהם⁽¹⁰⁾ בין בי תשמיאי ובי תהלל. והמעט פשוט: "כשנתמעטה חקירת התלמידים וחלש היקשם כשתעריכוהו להיקש שמאי והלל רבותיהם - אזי נפלה מחלוקת ביניהם, בשעת עיונם, בדברים רבים, לפי שההיקש כל אחד מהם לפי שכלו ולפי העקרם המוצאים אצלו". ומה שאמרו רז"ל, "משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכם רבו המחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות"⁽¹¹⁾ - הוא ממליץ עליהם: "בכל זה אינם אשמים, שאין

(1) גר' כלל ד' היה פ"א. (2) שם כלל י' היא פ"ב. והדברים האלה הם דברי הרמב"ם בהקדמתו לזרעים ואבוהב כדרכו אינו מזכיר שמו עליהם. (3) שם. (4) סנהדרין פ"ה

אנו מטריחין שני אנשים החולקים, שיתראו בשכלם של יהושע ופינחס שקבלו הלכה מפי מרע"ה והיה דעתם שזה בלי חלוק סברא. וגם אינם תחת אשמה הואיל ואינם כמו שמאי והלל או למעלה מהם. די להם שיגעו בתורה והשיגו משכלם כפי יכולתם. ומה גם שלא חלקו מעולם, בדינין ובהוראות שהם מקובלים ממשה רבנו ע"ה ונפלה בהם מחלוקת מדרך המעות של שמיעות או מדרך שכחה או שאחר קבל והאחד מעה בקבלתו או שכח או לא שמע מרבו מה שראוי לשמוע – חלילה להם מדבר זה. שהפירושים המקובלים ממשה רבנו אין בהם מחלוקת בשום פנים, אבל המחלוקת נופלת בדבר שלא נשמעת בו שמועה וחוקרים על אופני ההיקש או ממעם סברא" (1).

וכשם שההלכה קדושה ועומדת בעיניו למעלה מכל בקרת, כן קדושה בעיניו האגדה. "וכל מה שאמרו רז"ל במדרשות ובהגדות חייבין אנו להאמין בו כמו בתורת מרע"ה, ואם נמצא בו דבר שיראה לנו שהוא דרך נחמא או חוץ מן המבע, יש לנו לתלות החסרון בהשגת דעתנו אבל לא במאמר" (2). "שהחכמים והחסידים אפילו שיחה במלה שלהם צריכה תלמוד וכל שכן תוכחתם, וכל דבריהם דברי אלהים חיים ולא נפל דבר אחד מהם ארצה ובכל מה שנמצא כתוב משמם יש לכל אדם להאמין שהוא דבר אמיתי ואל ילעג עליו לא בפיו ולא בלב" (3). אבוהב אינו סובל כפשטם דברי רב שרירא גאון, במגילת סתרים, ע"ד האגדות: "הני מלי דנפקי מפסוקי מקרא מדרש ואגדה אומדנא נינהו". הוא, הנגרר אחר האגדה וכל מעינו בה, לא יוכל לסבול את המלה: אומדנא. אבל לחלוק על דברי רב שרירא גאון ולסותרם לא מצא בעצמו די און, לכן הוא מפשר, "כי דבר זה על קצת מהמדרשות שאמרו האחרונים כגון ר' תנחומא ור' אושעיא ועוד דברים מעמים מדברי אגדה שבתלמוד, אבל רובם הם סודות וחכמות עליונות" (4), וכוללות, "עניני האלהות ומאמתת הענינים בכל מה שהבינו בו אנשי המדה ובכל מה שפסקו בו הפילוסופים התורנים שבכל דור ודור" (5). "והסתכל, אומר הרמב"ם, איך הענינים המופלאים האמתים, אשר עליהם הגיע עיון המעולה שבפילוסופים, מפוררים במדרש" (6). הנה כן, מי שאין לו כח להשיג בהן הדרך הפנימי ויחשוב שהן כפשוטן אין לך דבר יותר נפרד מן השכל ורחוק מן הדעת" (7), כי בעלי התלמוד לכר שהיו בעצמם, שלמים בכל מדע ומשיגים בכל חכמה" (8) – לא היו מונעים לשום אדם מלידע בכל

(1) גר ב' כלל ז' ח"א פ"א. גם הדברים האלה הם דברי הרמב"ם בהקדמתו לזרעים הגיל וגם פה שכתב להזכיר שם אומרים. (2) גר ב' כלל א' ח"ב פ"ב. (3) שם. (4) הקדמה למגות דבאור. (5) גר ד' כלל ג' ח"ג פ"ב. (6) מורה נבוכים ח"א פ"ע. (7) גר ד' כלל ג' ח"ג פ"ב. השוה: פירוש הרמב"ם לחלק. (8) גר ו' כלל א' ח"א פ"ג. וע"ש גר ד' כלל ג' ח"ג פ"ב. הוא חושב ומונה שם שמות התנאים ואמוראים שהיו בקיאים בחכמת הרפואה תבונה. משפטי המלכות ומעשה מרכבה.

החכמות, בהיותן בעיניהם דבר גדול" (1). ומה שאמרו: מנעו בניכם מן ההגיון (2), "אולי לזה היתה כוונתם שאמרו בניכם ר"ל כשהם קטנים" (3). ואיך אפשר איפוא לאיש בעל שכל לקבל כל דבריהם עפ"י פשוטם שיש שהנגלה מהם היא הגשמה לשי"ת חליה. ולפעמים חירוף וגידוף" (4), "ויש בהם מן הדבה והריחוק מן השכל עד שאילו סופר על פשוטו לעמי הארץ כ"ש (חכמים היו תמיד בהתכוננותם בהם" (5). ורבות הנה "האגדות המשבשות את הדעות" (6) לפי מלבושן החיצוני – אין זאת שהן "נאמרות במשל וברמזיה" (7). וישנן "שהן נסתרות וגבוהות אין מי שישג כוונתן אלא יחיד בדור" (8). ובעצמו משתדל להראות את המאור שבהן ולהפיץ על אגדות אחרות אור מחקרי במדה ידועה. הוא מפרש מאמרם (9): "מעולם לא ירדה שכינה למטה מעשרה ולא עלו משה ואליהו למעלה מעשרה" – כי "שלמות הקדושה למעלה ממ' גלגלים בדבר שאין בו גוף כלל אלא שכל נבדל ולפיכך כל בן אדם בהיות שכלו כח בגוף אינו יכול במקום שאין בו גופניות כלל עד שהשאר נפשו נבדלת מן הגוף. וגם הרוחניות הנבדלות אינה יורדות למקום חומריותו אלא אצילותו והשפעתו, על כן אמר שלא עלו משה ואליהו למעלה מעשרה ולא ירדה שכינה למטה מעשרה" (10). ומה שאמר ר' אבא בבראשית רבה: "התורה קדמה לכסא הכבוד" הוא מפרש: "שהתורה היא חכמה עליונה הקודמת במעלה לכל הנמצאות" (11). ומה שאמרו: "שני מלאכים מלוין לו לאדם אחד טוב ואחד רע" – כלומר הנפש והגוף. כי כפי טבעם הראשון, זה טוב וזה רע" (12). והשם "מלאך" הוא מפרש כרמב"ם "כי כל הפועל שום דבר אפילו כפי טבעו נקרא מלאך" (13). והאגדות הידועות ע"ד זמנו של איוב (14) הוא מפרשן: "שבכל אותם הזמנים היה בא מאורע לאדם כמעשה דאיוב או דומה לו" (15). ובכלל במקום שראה אגדה נגד השכל וההגיון הורה ואמר: "אין לנו לחשוב שהדברים כפשוטן" (16). ומוציא משפט שהדרשות שהיו חז"ל "דורשים הפסוק בענין נוטה חוץ מהפשט הנראה לנו" היה זה רק "לזכירה בעלמא כדי שיהא יותר שגור בפי התלמידים מכת הרמזים או הסמנים או הגמטריא או בכל ענין שהיו יכולין לדורשו בשום אסמכתא בעלמא" (17), "וכשהיה רצונם לדבר בכללי המצות ובשכרם והבטחתם

(1) נר ד' כלל ג' ח"ג פ"א. ועיין בספר הכרע יסודי התורה פ"ד. (2) ברכות. (3) נר ד' כלל ג' ח"ג פ"א. (4) מדרין חיות בספרו מבוא התלמוד פ"ו. ועיין במאמר על האגדה מר אברהם בן הרמב"ם. (5) הרמב"ם בפירושו לחלק. ועיין במרנ ח"ב פכ"ט. (6) דראב"ד בהשגותיו בהלכות תשובה פ"ג ה"ז. (7) נר ג' כלל ח' ח"ו פ"ב. ועיין מרנ ח"ג פכ"ג. (8) סוף מגורת המאור. (9) סוכה ה'. (10) נר ג' כלל ד' ח"ו פ"ב. (11) הקדמתו לנר ד'. (12) נר ג' כלל ד' ח"ה פ"א. (13) שם. ועיין מרנ ח"ב פ"ו. (14) בבא בתרא פ"ו. (15) נר ג' כלל ג' ח"א פכ"ד. (16) הקדמה לנר ד'. (17) הקדמה למגורת. השווה דברי הרשב"א מובאים בכתוב לעין יעקב בב"ב פוק המפנית. ועיין מרנ ח"ג פכ"ג.

ובעונשם ובפחדם היו מאריכים לדבר בו ע"ד כלל לפי שהוא צורך גדול ויסוד האמונה לאיים לרשעים שיסורו מדרך רעה ול הבטיח להולכים בדרך טובה...¹

ד.

הפילוסופיה והקבלה בראשית האלף הששי. אבות תחת השפעתן של שתיין. השננת אלהית עפ"י הרמב"ם ועפ"י הקבלה. אבות הולך בזאת בשיטת האחרונה. דעת אבות על במחוקי ומדרת המחשבה.

ספרד, הארץ אשר בשנות האלף החמישי הקימה לנו מורים גדולים, חכמים מוכהקים אשר כשמש בצהרים הפיצו אור בהיר, אור דעת ותבונה, על תורת היהדות התלמודית – הנה בראשית האלף הששי נראה בה מחפכה רוחנית וכתמים גדולים נפגוש על שמש חכמת ישראל בספרד: הלמוד התלמודי, ההגיוני והסדורי, שהיה בה עד העת ההיא, קבל דחיפה (2) עצומה מלמוד התלמודי, הפלפולי והחילוקי שבא מצרפת ואשכנז. והפילוסופיא, התנגשה בהקבלה: הפילוסופיא הערבית-היונית שהתאורחה אצל חכמי ישראל הספרדים ככלל ואצל הרמב"ם, "ארגו החכמות" (3), בפרט, פגשה על דרכה אויבת נוראה ועצומה: הקבלה, שנתחדשה ע"י ר' יצחק סני נהור ותלמידיו ר' עזריאל, ר' עזרא ור' יהודה בן יקר. ואם בתחלה בעת היתה הקבלה, בתמונתה החדשה, עוד צעירה לימים, עשתה מלחמתה בהסתר ולא היה קולה נשמע לעומת הפילוסופיא שכבר רכשה לה או ספרות שלמה ומתוקנה ורבים הלכו לאורה, אבל לאט לאט רכשה לה גם היא לבות רבים וספרות גדולה. וביותר מני או שנתגלה הזהר, העמוד התיכון של הקבלה, ע"י ר' משה די ליאון במאה הראשונה לאלף הששי. בעת ההיא התלקחה המלחמה בגלוי בינה ובין הפילוסופיא. הקבלה הרגישה בעצמה או די און לצאת ביד רמה נגד הפילוסופיא. או התיצבה זאת לעצמה זאת. בעלי הפילוסופיא מענו: "שכל דברי התורה נמשכים אחר החכמה" (4), "וכל עוד שתתעסק בחכמות התלמודיות ובמלאכת ההגיון, אתה מכת המתהלכים סביב הבית לבקש השער... וכשתבין הענינים המכעים כבר נכנסת בפרוודור הבית, וכשתשלם המכעיות ותבין האלהיות כבר נכנסת עם המלך אל החצר הפנימית ואתה עמו בבית אחד" (5). ובעלי הקבלה השיבו אמרם: אם כן הוא, לא הוצרך הקב"ה להגלות על הר סיני בקולות וברקים לתת לעמו תורה

(1) הקדמה לכנורה. השוה: רמב"ם בפירושו למשניות בסנהדרין פ"ו. ועיין בשו"ת הריב"ש פ' קע"א ובמבואו האגודותי למהר"ץ חיות. (2) עיין בפרק א'. (3) הבונה, בבורות כ"ט. (4) המאירי בספרו משיב נפש. כביאם ד"ר רובין בספרו עץ הדעת. (5) רמב"ם במד' ח"ג פ"א.

המדות שאין בהם יותר סמך שהשיג אריסטו בלי כל רעש ורעם גבורות⁽¹⁾.
 בעת התסיסה הרוחנית הזאת נראה את אבוהב תחת השפעתן של שתיהן:
 הפילוסופיא והקבלה. פעם נראהו כרוך אחר הפילוסופיא, והרמב"ם היה בעיניו
 בחריר השם⁽²⁾ ומאמין ב"שכל הפועל"⁽³⁾ של הפילוסופים. ולדעתו,
 החסידים היתה מחשבתם נקשרת בשכל הפועל⁽⁴⁾, "ומלאך" הוא כח מבעי⁽⁵⁾.
 ע"ד הכשוף ושרים הוא אומר: "שכל אלו הדברים הם הבלים ורוחות
 דבריה פתוים הנעשים לריקים ובאמת אינן מעלים ולא מורידים אבל יוכלו
 להזיק לאיש הנמכר בהם בכח דמיונו שמדמה בהם ופועל בו"⁽⁶⁾.
 והנשמה, לדעתו, היא מוכנת בכח לבוא אל הפועל⁽⁷⁾, כדעת הפילוסופים⁽⁸⁾.
 ובכלל נראהו בכמה מקומות בספרו, מנורת המאור, מדבר ברוח הגיוני
 פילוסופי⁽⁹⁾. אבל לפעמים נראה כי השפעת הקבלה עליו חזקה והוא מוצא
 בתורה סודות ורמזים ע"ד הקבלה⁽¹⁰⁾, והם' איוב לדעתו, הוא אחד מסתרי
 תורה⁽¹¹⁾, והשם מסר למשה, סוד שמו הגדול לשנות מבע המציאות בכל
 הדברים שיהא צריך לעשות⁽¹²⁾, ומאמין, שביום ראש חדש יש חדוש גם
 בעולם הנשמות⁽¹³⁾, והוא מפרש את המלה, "ומירות", מלשון לא תזמור, ולפי
 זה ומירות ר"ל ומירות, שכשם שהמומר בגפנים יקץ כל הזמורות ויניח מה
 שראוי לרמב כך הזמירות שאנו אומרים קודם התפלה יסירו ויקוצו כל
 המכשולות והעונות שיש לנו לפני השם יתברך, וכשכאה תפלתו שתהיה
 גשמעת ורצויה לפני השם⁽¹⁴⁾. הן הנה, "הקליפות" המעכבות את התפלה,
 של המקובלים: "בהיות האדם נכנס להקביל פני מו"ה יח", יאמר המקובל
 ר"י גיקמליא בן זמנו וארצו של אבוהב, יש לו להבין ולדעת כי מן הארץ
 ועד הרקיע אין שם מקום פנוי אלא הכל מלא גדודים והמונים, מהם למוכה,
 מהם לרעה, ועל זה מיוסר שיר של פגעים יושב בסתר עליון וכו', וכל
 המצנות בין הארץ ובין השמים, ודוגמת כהולך במקום סכנה כך תפלתו
 עוברת בין אלו הכתות, ואם יש בו זכות לא יפגעו בתפלתו. ולפי זה הדרך
 היקן דהע"ה הזמירות כדי לפנות דרך לתפלות לעבור, כי כל אותן הכתות
 הם כמו ענן המעכבין לעלות התפלה ועל זה נאמר סכות בענן לך מעבור
 הפלה, ובהיות האדם מסדר הזמירות בכונה או מסתלקין והולכין להם אותם
 המשתיתים. ונקראו זמירות מלשון וברת הולולים במזמרות⁽¹⁵⁾. גיקמליא,

(1) ר' משה די ליאון בספרו הנפיש החכמה או ספר המשקל. (2) גר' כלל א' ח"א פ"ג. (3) עיין מרג' ח"ב פ"א. ועיין כוורי מאמר ה' סימן ד' ובמלחמת השם לרלב"ג מאמר ר' ח"ב. (4) גר' כלל א' ח"א פ"ד. (5) עיין פרק ג'. (6) גר' כלל א' ח"ב פ"א. עיין כוורי ח"ב פ"א. (7) גר' ח"ב ח"ב פ"ג. (8) עיין בגרבוני בפירושו למרג' ח"א פ"א וברמב"ם הלכות חשובה פ"ח ובפ"א משמנה פרקי דבעקידת יצחק שער ששי. ועיין דעת אלהים לר"ר בעריגנפלד ח"א ד' 277-278. (9) עיין בפרק ג'. (10) עיין בפרק ב'. (11) גר' כלל א' ח"א פ"ג. (12) גר' כלל א' ח"ב פ"ג. (13) שם ח"א פ"ב. ועיין תקוני נדר דף כ"ב. (14) שם כלל א' ח"א פ"ג. (15) שערי אורח

תלמיד מובהק של ר' אברהם אבולאפיא בעל ההויה והדמיון (1), השפיע כנראה על אבוהב, ודעתו ופירושו על „ומירות“ כנראה העתיק מדברי גיקטליא אם כי איננו מזכיר שמו עליהם כדרכו. כמו כן נראה השפעת הקבלה על אבוהב בדבר ההשגחה האלהית הפרטית. לפי דעת הרמב"ם, הכרוך אחר הפילוסופיא, ההשגחה האלהית תחול רק על יחיד סגולה „בעלי השגחה“, ולא תהיה אם כן ההשגחה האלהית בבני אדם כלם בשוה, אבל יהיה יתרון ההשגחה עליהם כיתרון שלימותם האנושי זה על זה (2). ובעלי „שלימות האנושי“ של הרמב"ם הם בעלי מדע והשגחה שאין להם חלק בזה. ומי הוא ההמון? „הם המון אנשי התורה, רצה לומר עמי הארץ העוסקים במצות“, הם המה „הרוצים לבוא אל בית המלך ולהכנס אצלו אלא שלא ראו בית המלך כלל“ (3), עליהם לא תביט ההשגחה האלהית „שלא ראו בית המלך כלל“, רק „האיש השלם בהשגחתו אשר לא יסור שכלו מהשם תמיד, תהיה ההשגחה בו תמיד“ (4). הרמב"ם, תלמיד מובהק של הפילוסופיא היוונית האריסטוקרטית, מכינס מגבוה על ההמון, הוא עומד בעיניו כבהמה עזוב למקרה הזמן ואין עין ה' צופיה עליו בכל עת ובכל שעה. הרמב"ם החוקר החושב מבקש חשבונות ושואל: מה האיש ההמוני כי תזכרנו? „שההשגחה נמשכת אחר השכל ומדובקת בו, מפני שההשגחה אמנם תהיה ממשכיל ואשר הוא שכל שלם, שלמות אין שלמות אחריו“ (5). לא כן הקבלה בעלת הרגש, לדעתה, כלם הם בנים למקום, על כלם תשגיח עין ה' (6), „לא נשיך חיויא לבר נש עד דלחשין ליה מלעילא“ (7). גם אבוהב מאמין בהשגחה פרטית כזו, „כשיראה אדם שיסורין באין עליו אל יחשוב שבאין במקרה“ (8), כי אם עפ"י השגחה מלמעלה. אם כן איפוא, שעין ה' צופיה על כל, לשוא הוא חריצות האדם והתמדתו אחר העושר והממון „שהכל מאתו (השי"ת) וכל חריצות האדם הוא הכל ועמל בלי תועלת“ (9), ברצונו יתן וברצונו יקח ממנו. לכן „אין לאדם לשום במחשבו כי אם באדון הכל שהיכולת בידו ויבקש ויתחנן ממנו, כי הכל נעשה ברשותו ובמאמרו“ (10). ומציא רמז לזה במאמר חז"ל: „צא מדירת קבע ושב בדירת עראי“ (11), לדעתו „היתה כוונתם שבאה מצות סוכה ללמדנו שלא ישיים אדם במחשבו בגובה ביתו וחזוקו ותקונו ואף כי יהיה מלא מכל טוב, ואל יבטיח בסיועה שום אדם אף על פי שהוא אדון הארץ ומושל בה, אבל ישיים במחשבו במי שאמר והיה העולם...“ (12). בקצרה: „ישען אדם על עושהו ואל יבטיח בחריצות ויהא שבע במה שחננו בוראו...“ (13).

(1) אדות גיקטליא ורבו אבולאפיא עיין דברי ימי ישראל העתקת שפי"ד ח"ה צד 188-189.
 (2) מרג' חג פירח. (3) שם פניא. (4) שם. ועיין דעת אלהים הנ"ל צד 275-287. (5) מרג' חג פירח. (6) עיין דעת אלהים הנ"ל. (7) וזה יתרו סי'ה. עיין ירושלמי שביעות פ"ם ובע"ז בבלי פ"ז ע"ב בתוס' ד"ה דימוס. (8) גר' ה' כלל ג' ח"א פ"א. (9) גר' ב' כלל ט' ח"ב פ"א. (10) גר' ג' כלל ג' חג פ"ד. (11) סוכה ב'. (12) גר' ג' כלל ד' ח"ז פ"א. (13) גר' א' כלל א' ח"ב פ"ה.

גם ברכת הלכנה לדעתו, היא לאמת אצלנו שהכל בא מאתו והוא ברא הכל ובמאמרו נעשה ואל יחשוב שום אדם שיש ברשות שום נברא לעשות שום דבר בעולם טוב או רע בלתי מאמר קונו" (1), כי מה הוא האדם כשהוא לעצמו? מה הוא יודע ומה הוא מבין? "שהרבה פעמים בא לו לאדם דבר שנראה לו לכאורה שהוא רע לו ומסבב לו מוכה ולפעמים בא לו לאדם מעמ רע כדיון של רחמנות ונכנס לו במקום עונש גדול שהיה חייב... (2). בכלל בני אדם כלם, הם כסומים: רואים ואינם יודעים מה רואים, שומעים ואינם יודעים מה שומעים ומה שחושבים שבא לטובה פעמים יתגלגל ממנו הפכו ומה שמדמין שבא לרעה פעמים שיסתבב שבא לטובה על כן יודה על הכל ויברך לשם יתברך" (3). ובכל פנה שהוא, אלשקר, פונה הוא מוצא ראיות שהעולם אינו מתנהג ע"פ המקרה והטבע רק השגחת אלהים מושלת בכל הוא יתברך שמו חרשו יש מאין וכידו לשנותו (4) מן הטבע ולעשות בו הישר בעיניו" (5), הוא אל שדי שודר המערכות ומשנה הטבע" (6). אבוהב מציג לפנינו את עם ישראל למופת על השגחת האלהים ושהוא "שודר המערכות ומשנה הטבע" - "ששמרם מירי שונאיהם עד יסקיף ויראה ה' משמים ויושיעם השועה נצחית" (7). הוא מציג זה לעומת זה, עם ישראל לעומת שאר אומות "שמקצתם נבטלו ומקצתם נטבעו באלהים" (8) לא כן עם ישראל, "בכל זמן השנינו בנו שלא יעשו בנו כליה. ואף על פי שבעונותינו נגזרו עלינו גזירות רבות לא הניחנו הקב"ה למקרים המזומנים בעולם וגם לא נתננו מכל וכל ביד אויבינו לעשות בנו כרצונם ומכל הצרות הצילנו ומכל הגזירות הוציאנו" (8). וכשם שהוא מביא גודל הבטחון באלהים ומאמין שיש לפעול הרבה בכח הכמחון באם, "ישם אדם לבו לשם שמים ולא יחמוד בממון שלא כדיון" אוי, "האל יתברך יומין דרכו כדיון" (9) ומוצא בזה אחד מעקרי שלמות האדם, כמו כן הוא מרים על גם את המחשבה, הוא רואה אותה בתור מניע גדול לכל כחות האדם, ואם האדם ממחר את מחשבתו יוכל לפעול בזה הרבה והרבה. "יש כח במחשבת האדם אשר באה ממקור הנפש השכלית שנמשכה מן העליונים, יאמר אבוהב, לחזור ולעלות ולהגיע עד מקום מוצאה. וכך היו נוהגים החסידים הראשונים, כי לעולם היתה מחשבתם נדבקת בעליונים... עד שהיו מושכים האור הבחיר למטה ומוסיפין ברכה, בכח מחשבתם, בדברים שהיו חפצים ורואים שהיה הצורך בהם לשם שמים, וזהו סוד צפחת השמן של אלשע וכד הקמת של אליהו ודברים אחרים רבו מספר... סוף דבר בדבוק מחשבותם למעלה היה בהם כח לעשות כל כוונתם אם טוב ואם רע" (10). "כל מלין דעלמא, יאמר הוהר, אולין בתר מחשבה והרהורין. ועל

(1) גר ג' כלל ד' ח"א פ"א. (2) גר ג' כלל ח"ג פ"ד. (3) שם. (4) עיין מרגליות פ"ג.
 (5) גר ג' כלל ד' ח"א פ"ב. (6) שם. (7) שם. (8) שם. (9) גר א' כלל א' ח"ב פ"ה. (10) גר
 ג' כלל ו' ח"ו פ"ד.

דא: והתקדשתם והייתם קדושים, בגין, דכל קדושין דעלמא אפיק ומשך
 „בהרהורא טובא“ (1). אבוהב גם הוא מאמין כי „כל מלין דעלמא
 אולין בתר מחשבת“ והיה, בהתחבר האדם אל אשתו ואם דמינו ומחשבותיו
 עסוקים בדברי חכמה ומדות טובות והגונות ובצניעות, הנה אותו הדמיון
 שבמחשבתו יש בו כח לצייר הצורה במפת הזרע כפי שהיה מדמה בשעת
 הדיבור בלי ספק“ (2).

ה.

הקבלה והשקפתה על החיים. השפעתה על אבוהב. אבוהב בתור שונא את החיים.
 מיעץ לכאוס בעוה"ז ולעשות הכל לשם שמים. אוהו את ההבל בבי ראשיו.
 פילוסופיא וקבלה. דרכי התשובה.

הקבלה, מני אז הגיחה מרחם התעלומה ותשם לה סתר בכנפי הסוד
 והרמוז, שונאת היא את החיים החומריים תכלית שנאה, ובעיני בוז ומשטמה
 תביס על העולם הזה בכלל ובשמות נמכזים תכנהו: „עמק עכור“, „בור שחת“
 וכדומה. ובכל האמצעים השתדל, מני אז, להרים את האיש הישראלי „מחצר
 האשפות“ הזה ולחיות רק חיי שמים (3). „ההוא גברא דלא איהגעיו ולא יתענג
 בעיניו דעלמא, יאמר זוהר, אלהים לא תבוה ביקרא איהו לגביה... רוח
 מסאבא לא יכור לשלמא עליוהו“ (4). „שאי אפשר לאדם להיות דבק בשמחת
 קונו כל עוד שהוא שם בשמחת העולם ובמאכל ובמשתה“ (5), כי „כל תענוגי
 העוה"ז נמשכו מהקליפות“ (6), לכן „אין ראוי לשמוח בשמחת העוה"ז שכולם
 עוברים“ (7). בקצרה: החיים יהיו כלא היו ישתדל למרר את מנעמיהם
 ולהפוך מתוק למר. והחיים ההכרחיים? יעשו רק על מהרת הקדש ו„בכל
 מה שיהנה בעוה"ז לא יכוין להנאתו אלא לעבודת הבורא“ (8), „אפילו
 דברים שהם של רשות כגון האכילה (9) והשתיה וההליכה והשיבה והקימה
 והתשמיש והשיחה וכל צרכי גופך יהיו כלם לעבודת הבורא או דבר
 הגורם לעבודתו“ (10), כי ב„כל אבר בעי בר גש לאמלא לקב"ה“ (11) ו„כל
 עובדיו יהיו לשמא דקב"ה“ (12).

השקפת-החיים-הקבלית הזאת פעלה על אבוהב פעולה נמרצה ומוצא גם

(1) כובא בראשית חכמה שער הקדושה פ"ה. (2) נר ג' כלל ר' חיי פ"ד. (3) עיין
 בספרי ר' חרדי יפה פ"ה. (4) זוהר. כובא בראשית חכמה שער התשובה פ"ד. (5) ראשית
 חכמה שער האהבה פ"י. (6) שם שער הקדושה פ"ד בשם זוהר. (7) ראשית חכמה שער האהבה
 פ"ז. (8) ר' יוסף קארו בשלחן ערוך ארץ סימן רל"א סעיף א'. (9) האר"י. אבי הקבלה המעשית.
 מצא רמז על האכילה שתהיה לשם שמים: לחם בגימטריא ג' פעמים הויה. מלח בגימטריא ג'
 פעמים הויה. מאכל בגימטריא הויה אר"י (כתבי האר"י). (10) לבוש התבל סימן רל"א סעיף א'.
 (11) תקני זוהר קל. (12) זוהר פרשה קרח קע"ח.

הוא כי החיים החומרים אינם שווים כלום, וכל מי שיש לו דעה להבחין ביניהם ויראה איך חיי העוה"ז הבל ורעות רוח בכל מה שיעמול תחת השמש ואף על פי שיהמירו חיי הגוף יחשוב איך ימיו כצל עובר וסוב לו לסות או ליהרג קודם יומו ותחי לעולם נפשו ולא שיחיה גופו זמן מועט ויהיה אמינותו ויבדית נפשו לעד. על כן יש לו לאדם לפתוח עין שכל וימאם בהבלי עוה"ז" (1), והדעת מחייבת שכיון שיש לאדם למות על כן פנים בעוה"ז טוב להקדים בזמן כדי שיקנה חיים נצחיים ולא יאבדם למען חיי שעה" (2). כי מה המה החיים? שנאה, קנאה ורדיפות אחר הכבוד מעבר מזה, תאוה, חמדה וכל פריעת מוסר מעבר מזה, ובלעדם אי אפשר לחיות את החיים וליהנות ממזבם. האם לא טוב איפוא להתרחק, מחמדת עולם אובד? כי חמדה בני אדם ורדיפתם אחר הנאות העולם גורם להם להונות לחבריהם בכל עסקיהם ובמשאם ובמתנם ובסחורות" (3), ובחמדתם הגדולה יבאו לסמות עיניהם ולישבע בשקר" (4). מדוע, א"כ, יאבד עולם נצחי למען הנאה מועפת" (5)? כל מי שרוצה לראות אמתת העולם ועמידתו, יאמר אבוהב, יבין למה נברא האדם ולמה הכדילו בוראו מכל נבראי עולם השפל ויצרו בצלם אלהים ובעולם מלא ונהן עצי הגן בידו עם כל בראי מזה ונתן ברשותו לאכול מעץ החיים שהיא חכמה עליונה להבדיל בין האמת לשקר והזהירו מעץ הרעת שהוא להבחין בין טוב לרע שהוא חכמה מדינית. ואף על פי שחמא בהמות עצמו לידעת טוב ורע בעוה"ז נשאר לו אפשרות פן ישלח ידו ולקח גם מעץ החיים ואכל וחי לעולם לולא שיש לאדם מונעים רבים שנקראו כרובים ולהם החרב המעכבין לאדם מלדבק המיד בתורה שהיא עץ החיים" (6). ומה המה, המונעים הרבים שנקראו כרובים ולהם החרב? ע"ז משיב אבוהב: החיים, תאות הגשמיות: החיים מעבירים את האדם על דעת קונו ועומדים תמיד לשטן על דרך העולה בית אל, שהמבע מחייב שהגוף מושל על הנפש ברוב לפי שהגוף בתחלת ברייתו מתאוה תאות גופניות ולזה רמזה תורה לפתח חמאת רובץ והנשמה היא מוכנת כח לבוא אל הפועל ולזה צריכה הכנות גדולות במדות מושכלות. נמצא שכפי מבע המציאות, הגוף הולך בתחלה על הנפש, ולזה אמרה תורה שהוא המונע לאדם שיאכל וחי לעולם. וע"כ המשול החכם את הגוף למלך זקן וכסיל והשכל ליד מסכן וחכם ובני אדם בעורון לבם אינם משיגים אמתתו של העולם ויושבים בחשך וצלמות בהיותם שמופים בהנאת עוה"ז" (7). הוא הדבר אשר אמרתי: אבוהב רואה בחיים החומרים אויב נורא ומסוכן לתורה ועבודת ה'. הוא צופה ומביט על העוה"ז איך הוא מלא שקר וכזב וכל מדה רעה ומסוכנה;

(1) חתימתו לנר א'. (2) נר א' כלל א' ח"ב פ"ב. (3) שם פ"ה. (4) נר ב' כלל ב' ח"ב פ"ג. (5) נר א' כלל א' ח"ב פ"ד. (6) הקדמה לנר ד'. ועיין מרג"א פ"ב. (7) נר ד' כלל ב' ח"ב פ"ג.

מוכתו לא טובה ודעתו לא רעה (1) – וירדע לאחר, ועצתו איפוא שכל בן דעה יתרחק ממנו בכל האפשרי: „טוב לאדם לענות את גופו, ייעץ אבוהב, ולהכניעו ולמרקו בעוה"ז שהוא כצל עובר כדי שיבא בשלום ויתעדרן ויחי לעוה"ב הנצחי האמיתי" (2), והרברים המוכרחים לקיום הגוף: המה יעשו רק על מהרת הקודש וכל כוונתו בהם, לא להתענג, ולמצוא ערן לגופו, כי אם „בדי שיחא בריא ללמוד וללמד להבין ולהורות להשיג האמיתות ולהדבק בדרכי האל יתעלה כדי שיוכה לחיי עולם, ולזה אמרו חז"ל, פ' הרואה, שפירשו בכל הרכיך דעהו (משלי ה'): ואפילו לדבר עבירה. כונתם שאפילו כשיתעסק בצרכי הגוף שהן נקראין עברה, שיחא כונתו לתכלית האמיתית. ועל זה אמר: וכל מעשיך לשם שמים. ר"ל שלא יתעדרן להנאתו" (3), כמובן שגם אין לשחוק ולשמוח בעולם הזה „והרגיל בשחוק הוא מקוצר דעת ומקלות ראש והוא מביא להרגל ליצנות והרגל עבירה" (4). אבל גם עצבות לא טוב, לא מפני שממרת את החיים, כי החיים כשהם לעצמם מה המה: רק כי „מתוך העצבות אינן יכולין לכוין בתפלתם ולחעמיק בדעות הפנימיות... על כיוצא בזה אמרו: מצוה לשמח את עצמו לשם שמים... וגם כן אמרו: כי בימי השמחה לשם שמים ולעבודת הכורא מצוה לשמח את עצמו ואת אשתו ואת בני ביתו ובלבד שלא תהי לשכרות ולא למלא כרס אלא לכבד את המועדים, וזה היה מנהג של חסידים הראשונים ואנשי מעשה במועדי ה' שהיו מחלקין היום חציו לה' וחציו לכס ועל הכל היתה השמחה ביום ש"ע וביום כפורים (5) שהיו מרבין בימים האלה בשמחה לשם שמים ועם כל זה עתה שבעונותיו חרב מקדשו וגלה תפארתו אין לנו להרבות בשמחה יתירה" (6). בקצרה: הכל יהיה לשם שמים „השמחה לא תהיה אלא לשם שמים", „שמחת הרגל תהיה לשם שמים" (7), „העונג שבת", „צריך שיחא לשם שמים" (8), בכל כאשר לכל צריך היהודי להיות רק רוחני לחיות על הארץ חיי שמים, חיי רוחניות, „דהיות גופו עובד לשכלו" (9).

אבל אבוהב, כאמור, אחז את החבל בשני ראשיו: מראה פנים שוחקות לפילוסופיא והקבלה יחדיו. ואם השקפתו על החיים זאת, שהבאנו, היא השקפה קבלית קצונית שאי אפשר רכל אדם לחיות על פיה, והיא מסוגלת ביותר ל„אנשי סגולה", חסידים ואנשי מעשה, – הנה נראה לפעמים הולך בזה, בתורת החיים, אחר הפילוסופיא, והשקפתה לו לקו, והוא מיעץ או „שיחא האדם הולך בדרך האמצעית: שיאכל מה שיש לו לאכול בשווי וישתה מה שיש לו לשתות בשווי. ואם יראה במבטו שנומה אל המתורות יתענה

(1) עיין גר ג' כלל ג' ח"א פ"ג. ועיין גר ד' כ"ג ח"ב פ"ד. (2) גר א' כלל א' ח"ב פ"ב.

(3) שם פ"א. (4) גר ב' כלל ח' ח"א פ"א. (5) בלי תפונה מעות ספר הוא וצ"ל הסורים.

(6) שם פ"ב. (7) גר ג' כלל ד' ח"ז פ"ט. (8) שם ח"ז פ"ט. (9) גר א' כלל א' ח"ב פ"א.

בשווי" (1). אבוהב הולך בזה בשיטת הרמב"ם, שהיא שיטת אריסמו, שכל הדרכים הקיצוניים מסוכנים המה, רק הדרך האמצעית הוא שביל הזהב. ואם בשום זמן נהגו קצת מהחסידים בעיניו גופם: בצומות ובעזובם מלאכול בשר ושתה יין ובהרחקת הנשים ובלבשת צמר ושער לא היה, אלא בראותם נמות לבם בשום זמן אחר המותרות הקצה האחרון... ואולי שעשאוה לקבל יסורין על עצמם כדי למרק שום הרהור או שגיאה שבאה לידם" (2). אבל היו אמנם, סכלים בעולם שכשראו אלו הפעולות לחסידים ולא ידעו כוונתם חשבו שהן מדות טובות ושאלו יענו כמותם גופתם בכל מיני עינוי, שיקנו לעצמם מעלה ומדה טובה ושיקרבו בזה לאל יתברך כאלו הוא שונא את הגוף ורוצה להאבדו... מה שלא היתה רצון תורתנו שהיא תמימה משיבת נפש ונאמנה ומככימת פתי" (3). בדבריו אלה, שהם דברי הרמב"ם (4) אם כי לא זכר שמו וישכחו כדרכו, נוטה אבוהב מהשקפתו הראשונה, הקבלית, על החיים, ודעתו איפוא כי אין הקב"ה יבוא במרוניא עם האדם (5) ואינו, שונא את הגוף ורוצה לאבדו. והיה כאשר יחמא האדם לאלהים ושכ לא צותה התורה עיניים וסגופים. והתשובה שצותה לעשות, היא קריבה וקלה יותר מכל אותן שנוהגים כל האומות כאשר יחמאו ורולכים לכומריהם לבקש עצה על דרכי התשובה אומרים להם שיתענו ימים רבים וילכו מעבר לים יחפים ועיפים ויגעו וישילקו את גופם בשומים של ברזל ועיניים אחרים גדולים מאד, אך תורתנו הקדושה חסה על ישראל בעצמם ולא רצתה להרבות בהעניות ובעינוים רבים" (6). ועל זה אמרה תורה (דברים ל'): "כי המצוה הזאת אשר אכי מצוך היום לא נפלאה היא ממך ולא רחוקה היא". "שדכר התשובה אינו צריך ללכת אל עבר הים ולא לעלות למקומות גבוהים הנמשלים לשמים... כי קרוב אליך הדבר מאד בפיך ובלבבך לעשותו. ר"ל שיתודה בפיו וינחם בלבו ולא ישוב עוד לעשות כבראשונה. ואף על פי שמצוה זאת פירושם ז"ל על התורה בכלל אין מקרא יוצא מידי פשוטו ופשט הפסוק מדבר בתשובה ותלה הענין שיהי' פיו ולבו שוין כשישוב מחמאו" (7).

ג.

האדם והאני" שבנו. השתלמות שכלית ומסורות. השתלמות כוסרית שלילית וחיונית.

עד הנה הראנו לדעת השקפת אבוהב על האדם ביחסו אל החיים, השקפה בעלת שתי פרצופים: פעם עמום מעבר מזה ואופטימום מעבר השני.

(1) גר ה' כלל א' חג פ"א. (2) שם. (3) שם. (4) בפרק ד' כשכנה פרקיו. (5) עיין בסכת ע"ז ג'. (6) גר ה' כלל ב' חג פ"ד. (7) הקדמה לגר ה'.

נראה עתה השקפתו על האדם ביחסו לעצמו, ל"א"י: שלוו השתלמות שכלית ומוסרית, "האדם החסיד, אומר אבוהב, הוא השלם במעלות המדות ובמעלות השכליות. והמעשים הרצויים הכתמידים ממלמים את הנפש מהפכיה ומגיעה אותה אל השלמות" (1). ומה הנה "מעלות השכליות"? – "ללמוד וללמד להבין ולהורות להשיג האמיתיות" (2); "להבין החכמות העליונות ולהדבק בשכל הפועל וכשימות הנוף שתשאר הנפש דבקה למעלה" (3). ולהשיג שלימות כזו צריך האדם שקידה רבה בלמודים, וכשם, "שחשקה נפשו באשה אחת ימים גופו ונפשו בסכנה כדי להשיג את שאהבה נפשו ולא יעשה מעט מועיר מזה אם לא אהב אותה בשביל שאמרו לו שישגי כבוד או עושר בעבודה, כן אם האדם ישקוד בלימוד מאהבה יעזוב בעדו כל העדוים וההנאות שבעולם וידבק בלימוד עד שיצייר בלבו המושכלות ומן הראשונות יבא לשניות ומן השניות ללמודיות ומן הלמודיות יבא לטבעיות ומן הטבעיות לאלהיות מדרגה אחר מדרגה עד שיעלה בסולם כפי גודל השגתו, וכל זה יבא לו כפי החשק אשר יחשוק בחכמות" (4). ואחר שיוכל להשיג בזה, אל יציא כל ימיו במקרא ובמשנה, אלא בכל מה שיוכל להשיג" (5). אבל לא במדע בלבד ישתלם האדם להיות שלם, השתלמות שכלית ומוסרית, שתיהן יחדיו, נחוצות לאדם השלם, וזו היא גזירת התורה, ובוה הסכימו ג"כ הפילוסופים האלהיים באמרם: כי במדע ובמעשה תדבק הנפש בעולם העליון, וכן אמר אריסטו: אין החפץ המבוקש לדעת בלבד אלא לדעת ולעשות" (6), "שחיי העולם תלויים באנו הג' עיקרים: הא' סוד מרע, כי לפי שראשית תאות האדם היא לחמוא כאשר רמו הכתוב באמרו לפתח חמאת רובן... ע"כ היסוד הראשון הוא סוד מרע. והעיקר הב' להרגל בטוב, כי אף על פי שיסור מרע אם לא ידבק במויבה האמיתית ישאר כבהמה שאינה חומאת ואינה צודקת ע"כ הוצרך לאמר: ועשה טוב. והעיקר הג' לבקש שלום, שאעפ"י שיעשה טוב הוא לברו לו, ולפי שהאדם מדיני במבע צריך לרדוף אחר בקשת שלום וענוה כדי שיהא שלם בכל ויסייע לקיום אנשי המציאות ע"כ הוסיף לאמר בקש שלום ורדפהו" (7), כי "מבע מציאות בני אדם מתחייב שישבו ביחד וישרתו אלו לאלו בכל עבודתם ובכל צרכיהם, על כן ישובו של עולם הוא בקירוב דעות ואהבה ואחוה שיש ביניהם והסכמה ודעת אחד ומשפט אחד, לפיכך כל מחלוקת שיארע ביניהם היא השחתת הישוב" (8), רק שלום וסבלנות נחוצים לחיי החברה כי, "השלום והסבלנות נאה לכל דבר" (9), ומי האיש, "החפץ חיים

(1) נר ג' כלל ג' חיה פ"א. (2) נר א' כלל א' חיה פ"א. (3) שם. ועיין כריג ח"ג פניא וברעת אלהים הנל בשיבת הרכבים. (4) נר ד' כלל ג' חיה פ"א. (5) שם כלל א' חיה פ"א. (6) נר ג' כלל ג' חיה פ"א. (7) הקדמה לכונות הכאור. ועיין ע"ז י"ט דברי ר' אלכנדראי. (8) נר ב' כלל ד' חיה פ"א. ועיין כריג ח"ב פ"ס. (9) נר ב' כלל ד' חיה פ"ב.

של שלום ירחק עצמו מן הקטמות ויסבול לכל אדם ואל יבא לידי מריבה וסכנה" (1). "ואעפ" שיראה לחברו שרוצה לחלוק עמו שכא כדן יתרחק ממנו ואל יטה אונו לכל דבר ולא עוד אלא שלא יצעוק עליו אעפ"י שעושה לו שלא כדון" (2). וגדולה היא "תועלת מי ששומע בחרפתו ואינו מושיב, שגורם שלא יחרפהו שנית, ועל זה אמר החכם: לעולם לא חרפני אדם יותר מפעם אחת, כי בפעם הראשונה אסבול חרפתו כדי שלא יחרפני שנית" (3). ובאשר האדם הוא מדיני, טבעת אחת משלשלת הגדולה של האנושית כלה, עליו להשתדל שיהיה קשור בקשר של קיימא עם האנושית ולא יתרחק ממנה. עליו איפוא להתרחק מכל המדות הרעות המשחיתות את חיי החברה. עליו להתרחק מן ה"קנאה" זו מדה רעה המכלה את הנפש והגו ומפריעה בין אחים. ואפילו מ"קנאת סופרים", "אעפ"י שמדה זאת גורמת לו להיטב כמו שאמרו ז"ל: קנאת סופרים תרבה חכמה (4). טוב היה לו לעשות הראוי בנדבת לבו ומאהבה ובכל שלם מלעשות בקנאת אדם" (5). – ואם אחד גלה לו סודו אזי עליו לשמור את הסוד לכלי לגלהו: "שאלו לחכם אחד האיך אתה בכיסוי הסוד? אמר להם כשיגלה לי אדם סודו אני חוצב לו קבר בתוך לבי להיות שם לעולם. מעשה בחכם אחד שהפקיד סודו אצל אדם אחר אמר לו ההבנת את דברי? אמר לו כבר שכחתי מה שאמרת לי, ר"ל הוי בשות שהסרתיהו מלבי שלא יצא מפי לעולם" (6). – וישמור האדם את פיו ולשונו, "לדבר אלא בדברים שכלם תועלת ובלשון נקיה" (7), ומה גדל הוא הנזק לחיי החברה אם אחד ממנה מבל את פיו, "ולא די לו, למנבל את פיו, הנברא למהרה אלא שהוא נתעב בעיני הישרים והטהורים בעונו הבושת והצניעות שהם מדות מובחרות שהובדלו לישראל, זרע הקדש, והסימנים שבהם נכרים מכל האומות, והולך בדרך זרים עזי פנים ונבלים וסכלים וחלל את שם קדוש ישראל ומעיד בעצמו שאין לו חלק באומה הזאת שהם נקראים עם חכם ונבון ויאמרו: עליו שלא עמדו רגלי אבותיו על הר סיני" (8). "וכל הקובע עצמו בשיחה בטלה ולהרבות בה דברים בלי תועלת מדמה עצמו לבהמה שאין לה דבור מאחר שמוציא דבורו בשאין צורך וברבות הדברים יבא לדבור של חסא" (9). והלשון נבראת רק, "לדברים שהם קיום והעמדה לגוף ולנפש" והיה, "בהוציא האדם בלשונו דברים המזהירים והנמאסים והמזיקים מתחייב גופו ונפשו למות" (10). וכל שכן, "שצריך אדם לזהר שלא יוציא דבר מגונה מפיו בפני בנו וכ"ש שלא לעשותו כדי שלא ילמוד בנו ממנו אבל ישתדל להרחיקו מן הכיעור ומן הדומה לו אפילו שלפעמים נוגע בו

(1) גר ב' כלל י' ח"ב פ"ב. (2) שם פ"א. (3) שם פ"ב. (4) ב"ב כ"א כ"ב. (5) הקדמה לגר א'.

(6) גר ב' כלל ד' ח"ג פ"א. (7) שם ח"ג פ"א. (8) שם פ"ב. (9) שם כלל ה' ח"ב פ"א.

(10) חתימה לגר ב'.

האב, יזהר יותר מפני בנו. אבל יקרבנו למדת החסידים וירחקנו מן האיבה והקנאה והמריבה, אם יחרפהו אדם או יכהו יעלם הדבר מבנו כדי שלא יכנס עצמו בסכנה בקנאת כבוד אביו. אמרו: מעשה בחסיד אחד שהיה מתוכח עם חברו בשער אצל הדיינין והיה בנו אצלו והיה בעל דינו מחרפו ומגדפו ואומר לו עשית כך וכך והיה אומר דברים מגונים ומכוערים עד מאוד, שמע בנו חרה אפו ובקש להתקומם עם אותו האיש בעל דינו של אביו. וכשהרגיש אביו בדבר א"ל—בני למה חרה לך אם אמת היה הדבר ועשיתי אלו הדברים המכוערים שאמר עלי, למה התקומם עמו אני הוא שעשיתי שלא כדין וראוי אני לשמוע חרפות וקללות על מעשי הרעים. ואם לא עשיתי אורם הדברים המכוערים למה תחוש לדברים במלים שאמר. הנח לו ויאמר מה שירצה, כי השי"ת יודע נסתרות, יודע שהוא אומר דברי שוא ודברי כזב" (1). ובאשר הוא, האב, ואשתו, האם, לוקחים חלק בחנוך בניהם לכן החובה עליו לבחור באשה, משכלת ויודעת ליסר את בניה שיהיו הגונים וילמדו ממעלה וממדותיה" (2) —

הנה כי כן נראה עד כמה השתדל אבובב ללמד דעת את האדם, בתור חבר מהחברה הגדולה, האנושית כלה, לשמור עצמו מכל משמר לבלו הביא או לגרום נזק לחיי החברה. אבל לא רק בשלילה כי אם גם בחיוב הורה את הדרך הטובה והמועילה לחיי האדם. לא רק מה "שלא לעשות" כי אם גם "מה לעשות". מה יעשה האדם בשביל החברה— "יעשה לכל אדם לפניו משורת הדין כדי שלא יגע בשום עול וחמס... ויהי בקי בכל דברי מוסר ובהנהגת המדות עם כל אדם" (3). "ויתר לחבירו ויהא חביב לו דברי חבירו כדברי עצמו שזהו שורש לרוב המסורים הכתובים בתורה מהמצות המעשיות לאדם עם חברו שהם נכללות בפסוק ואהבת לרעך כמוך... (4), "והם: "לגמול חסד עם כל אדם, ולהשיב המשכון לנצרך לעתים ידועות ולעזוב מעל בהמת חברו ואף על פי שהוא שונא לו, ולהקים, ולהשיב אברה, ושלא ישנא את אחיו בלבבו, ושלא ינקום, ושלא ינטור ודברים אחרים כאלו שהם משפטים צדיקים הנכללים בתוך סוג אחד והוא: ואהבת לרעך כמוך" (5). כי בסיס היהדות הוא: האהבה (6). ו"כשתאהב אהוב על מדות אוהביך ואר תאהב על מדותיך, וכשיכוין כל אחד משניהם להפיק רצון חברו יהיה כונת שניהם ביחד דבר אחד בלתי ספק ומרבה האהבה ביניהם" (7). ומאוהב כזה עליו לקבל גם "דברי תוכחות וחירופין, כי לטובתו הוא מתכוין כדי להחזירו למצב ולמינעו מדרך רעה" (8). והאיש אשר אלה לו: מדות טובות וישרות כאלו, גם

(1) גר ג' כלל ב' ח"א פ"ג. השוה: ספר חסידים סי' תרנ"ג. (2) שם כלל ו' ח"ב פ"א.
(3) גר ג' כ"ח ח"א פ"א. (4) הקדמה לגר ו'. (5) גר ו' כלל ב' ח"ב פ"א. (6) עיין שבת ל"א.
(7) גר ו' כלל ב' ח"ב פ"א. (8) שם.

מעלותיו השכליות התפתחה באופן היותר טוב והראוי, כי „בשהשכל הנאות נאצל על מי שהוא בעל מדות טובות ושגם בדרך ארץ ורודף אחר אהבה ושלוש עם בני אדם – השכל שהוא קנוי ממנו, אין לו מניעות כדי שלא יגיע ויחזור אל המקום אשר נחצב משם שהוא השכל הפועל. – אבל כשהאדם הרגיל עצמו במדות לא טובות ואינו משיג דברים הנקראים דרך ארץ או אינו רוצה להתעסק בהם, אפילו כפי מזגו השיג כמה שכליות והיה עמלו בתורה, מונעות לו מדותיו מלהיות שלם... שידיעת דרך ארץ ויושר המדות מדריך לאדם להיות שלם בתורתו... על כן כל הרוצה להיות שלם במדותיו ובריא לעבודת בוראו ומרוצה לעם ונקי מהשי"ת ומישראל – ילמוד בדברי דרך ארץ ויאהב לכל אדם" (1).

זאת תורת היהודי-האדם לפי השקפת אבוהב, „שלם במעלות המדות ובמעלות השכליות". ואדם-יהודי כזה יוכל להיות למופת גם במאה העשרים.

שמואל אבא האראדעצקי.

(1) הקדמה לזר ר.

גלגול טומאת ידיים בכלל וע"י מגע בכתבי הקדש בפרט

(מאמר ב')

מאת

מאיר איש שלום

בסיום מאמרי „גלגול טומאת ידיים בכלל וע"י מגע בכתבי הקדש בפרט" הגרן ספר שני צד ע"ד, כתבתי: „אמנם מה שיש למצא מעם בהשערת אלו, הדברים עפ"י קורות אלו הימים, אבאר בע"ה במאמר אחר, ואבאר ג"כ המשניות והתוספתא ידיים". והנני לערוך ראשון ראשון ואחרון אחרון. אמנם קודם שאבא בהשערת רואה אני להקדים כלל גדול בענין גזירות החכמים. ואומר כשם שהתורה נתנה לנו חוקים ומצות ולא גלתה את מעמם כך היתה דרך חז"ל להעלים מעם גזירותיהן. שנינו בעבודה זרה (ל"ה ע"א): אמר ר' יהודה שאל ר' ישמעאל את ר' יהושע כשהיו מהלכין בדרך א"ל מפני מה אמרו גבירות עכו"ם? והשיבו מפני שמעמידין אותה בקיבה של גבלה. ודחה את דבריו. וחזר והשיבו מפני שמעמידין אותה בקיבת עגלי עכו"ם. ודחה את זו ג"כ. והשיאו לדבר אחר. א"ל ישמעאל אחי היאך אתה קורא כי טובים דודיק מיין וגו'. וכעין זו בתוספתא דפרה (פ"י בכת"י ערפורט) בענין מהור לחמאת שהסיט את המפתח וכו'. השיאו לדבר אחר א"ל ישמעאל אחי כי טובים דודיק מיין או כי טובים דדיך מיין. א"ל כי טובים דדיך. א"ל אין הדבר כן שהרי חבירו מלמד עליו לריח שמניך טובים ו). ופירשו בגמרא שא"ל תשיק שפתותיך זו בזו ואל תבהל להשיב, ואמרו שם מאי מעמא. אמר עולא ואיתימא ר' שמואל בר אבא גזירה חדשה היא ואין מפקפקין בה. ושאלו מאי גזירתא. והשיבו אר"ש בן פוי אמר ריב"ל משום גיקור. והקשו ולימא ליה משום הא. והשיבו כדעולא דאמר עולא כי גזרו גזירתא במערבא לא מגלו מעמא עד תריסר ירחי שהא דילמא איכא איגש דלא ס"ל ואתי לזולולי בה (כלו) עולא הסביר את דבריו שאמר גזירה חדשה היא). ואח"כ חתרו בגמרא למצא מעם לגזירה זו. ובירושלמי דע"ז אמרו ומפני מה לא גילה לו. א"ר יוחנן מפני שבקרב אסרום ור' ישמעאל

(*) עיין הגרן ספר ב' צד 74—66.

(1) ע"י בע"ז שם ובשחי' רבה באותו מסוק. והרבה פירושים נאמרו ונכתבו בזה. ומלשון התוספתא מוכח שהספק הוא אם לקרא דדיך בפתחות הדלתין וחזק וייד ומי שאמר זה לא אמר זה. היא אמרה ישקני והוא אמר כי טובים.

היה קמן 1). והביאו אח"כ בירושלמי דברים נאותים במעם העלמה הגיורות, א"ר לא יש דברים שמשקיין עליהם את הפה המדיא ישקני מנשיקות פיהו (וכעין שאמרו בבלי שם). א"ר יצחק כתיב ואותי צוה ה' וגו' (דברים ד' י"ד) אותי ואותי. נאמר לי דברים שנאמר לכם, ונאמר לי דברים שנא' ביני לבין עצמי (לדעתי זה המאמר משובש וצריך תקון קצת. בקרא כתיב, ויגד לכם את בריתו אשר צוה אתכם וגו' ואותי צוה וגו', ודרש צוה אתכם ואותי צוה. וצ"ל. אתכם ואותי נאמרו לי דברים שנאמרו לכם ונאמרו לי דברים שנאמרו ביני לבין עצמי). והדר גרים. ר' שמעון בן חלפתא. ר' חגי בשם ר' שמואל בר נחמן, כבשים ללבושך ומחיר שדה עתודים (משלי כ"ד כ"ו) כבשים כתיב (כל' בש"ן ימנית) הא כיצד בשעה שתלמידים קמנים כבוש לפניהם ד"ת הגדילו ונעשו כעתודים גלה להם רזי תורה. ודא מסייעה למה דתני רשב"י: ואלה המשפטים אשר תשים לפניהם (שמות כ"א א') מה הסיפה הזאת א"תה נגילה לכל בריה כך אין לך רשות לשקע את עצמך בד"ת אלא לפני בני אדם כשרין. והנה ידענו מר"ש דרריש מעמא דקרא. והוא קורא לדרוש כזה שוקע את עצמו בד"ת, כי רק מי שמשקע את עצמו בד"ת הוא עומד על מעמם. ואלה המעמים קראו האמוראים רזי תורה. וסבת הדבר כמו שאמרו בסנהדרין (כ"א ע"ב) בשם רבי יצחק: מפני מה לא נתגלו מעמי התורה, שהרי שתי מקראות נתגלו מעמן ונכשל בהן גדול העולם וכו'. והסתכל בסגנון לשונו. "מפני מה לא נתגלו", ולא אמר מ"ם לא נאמרו, כי מעמי התורה הם רזי תורה.

ועפ"י דרכנו למדנו שהמעמים ש"מצא בדברי האמוראים בענין גיורות הקדומות זה בכה וזה בכה, לא עפ"י מסורת וקבלה אמרום אלא השערת רוחם אפרו כדי לשכך את הלכבות. אמנם מעמם באמת לא נתגלה. ואביא כאן דוגמא לדבר להעמיד את הקורא על מיד הענין כי גדול הוא בעיני. גרסינן בבבלי מגילה (ד' ע"ב) דכולי עלמא מיהא מגילה בשבת לא קרינן מאי מעמא. אמר רבה הכל חייבין וכו' גזירה שמא ימלנה בידו וילך אצל בקי ויעבירנה ד' אמות בר"ה. והיינו מעמא דשופר והיינו מעמא דלולב. רב יוסף אמר מפני שעניניהם של עניים נשואות במקרא מגילה. הראית שלא היתה בידם מסורת וקבלה במעם הדברים. ולר' יוסף מעם שופר ולולב עדיין לא איתפרש אלא אם כן יורה למעמו של רבה בדבר זה. והיטב הסתכל רבה למצא מעם כולן בחדא מחתא והוא להגדיל מעלת השבת. ולבי אומר לי שאף רבה הכחיד תחת לשונו עיקרן של הדברים. ומעם חז"ל היה שראו שאותן מצות של פרקים שופר ולולב הם גדולים בעיני העם ובשבת

1) וצריך לומר עכ"פ שבי' השאלות של המשנה ושל התוספתא בפעם אחת היו ונסדחו בבקסמן. שאין כסתבר לומר שבי' פעמים השיאו לדבר אחר באותו פסוק שכבר אכר לו דעתו בו.

התדירה מקילין בה וראו לקבוע בלב העם מעלת השבת שאלו המצות נדחין מפני השבת. ולפי שאיסור הוצאה מלאכה גרועה היא (כמו שכתבו הה"ר בריש שבת) אמר רבה שמפני המלאכה הגרועה. הווי גזרו על שופר ללב ומגילה שידחו גזירה שמא יטלנה וכו'.

אמנם מהירושלמי דמגלה פ' בני העיר ה"ד נראה שבמערבא הוזהר להם מסורת בענין קריאת המגילה שנדחת בשבת ולא בחדא מחתא היא עם שופר ולולב. שנו שם בברייתא. איזו היא שבת שניה (לענין קריאת פ' זכור) כל שחל הפורים להיות בתוכה ואפי' בע"ש. כל' שמקדימין בשבת שלפניו לקרות פ' זכור. רבי נחמן בר יעקב בעי הגע בעצמך שחל מ"ו להיות בשבת (שהוא זמן קריאה למקופות חומה ונדחין לע"ש לקרות עם עיירות גדולות) לקרות במגילת אסתר אין את יכול שאין קורין בכתבי הקדש אלא מן המנחה ולמעלן ויקראו זכור (כל' אמאי הני ואפי' בע"ש. והלא אם חל י"ד בע"ש הרי במ"ו דהיינו בשבת יכולין לקרות זכור. א"ל כך אמר רב והימים האלה נזכרים ונעשים שתהא. הוכרתן קודם לעשייתן).

והנה משמחיות לשונו של רנב"י מוכח דידוע היה להם במערבא שמעם מגילה הוא משום שאין קורין בכתובים בשבת ודלא כרבה ולא כר' יוסף. נמצינו למדין עכ"פ שאין המעשים שאמרו האמוראים בענין הגזירות מסורת וקבלה אלא השערות וסברות הן לשכך את הלב. והמעשים באמתתן נעלמים. וכיון שכן אף לנו מבוא להשערות וסברות לדרוש אחר מעמן של הגזירות.

ואחרי הקדימי זאת אומר. כבר הוכחתי במאמר שהזכרתי שרחלת הגזירה היתה על ספר העזרה שיצא לחוץ שיהא מממא את הידים למעלת הספר וקדושתו שלא תהיה יד הכל ממשמשת בו. וביומיו דב"ש וב"ה הרחיבו גזירת ספר העזרה על כל ספר תורה. ואח"כ הרחיבו גזירה זו על כל הספרים דהיינו נביאים וחומשין חוץ מהכתובים. ועפ"י זה אומר תחלת ההרחבה על כל ספר תורה היתה כלפי הצדוקים. שרצו למנוע את הבנים מלקרות התורה שבכתב מעצמם שלא יהא להם נוסח אחר פשוטן של המקראות ויהיו כרוכים אחר הצדוקים והביתוסים. וכיון שס"ת מממא את התרומה ואת הידים ורוב החבירים היו אוכלין גם את חוליהן אם על מהרת תרומה או אף על מהרת הקודש יהיו מוכרחים שלא לעזוב הספרים ביד בניהם מבלי השגחה שיהו קוראים לעצמם. כי בנקל יבואו אם ע"י שכחה או ע"י קלות הדעת לממא את מאכליהם. ואף כשגזרו אח"כ על סתם ידים והיו מוכרחים לשמור את מאכליהם מסתם ידים נשארה גזירת הס"ת לפי שע"י תגדל קדושתן בעיניהם ולא יניחו שתמשמש בהם יד הכל.

והנה נמצא לר"א (ברכות כ"ח ע"ב) שאמר לתלמידיו: ומנעו בניכם

מן ההגיון והושיבם בין ברכי ת"ח. ופרש"י לא תרגילום במקרא יותר מדאי משום דמשכא. לשון אחר משיחת הילדים. והיסוד לאלו הב' פירושים הוא כמו שאומר. הפירוש הא' מיוסד בירושלמי דפ' חלק. אבל ספרי המירם וכל ספרים שנכתבו מכן ואילך הקורא בהן כקורא באגרת ו'. מ"ט ויותר מהמה בני הזהר עשות ספרים הרבה אין קץ וזהג הרבה יגיעת בשר. להגיון נתנו ליגיעה לא נתנו. וזוה מוכח שהקריאה בלא יגיעה נקראת הגיון. ובמדרש קהלת הנוסחא להגות נתנו ולא ליגיעת בשר נתנו. ואין כאן שינוי ענין אלא שמסדרי המדרש נסמכו על לשון הגמרא. והיגיעה היא הדרשה בעיון. כמ"ש בירושלמי ריש פאה ובכמה מקומות. כי לא דבר רק הוא מכס. ואם רק, הוא מכס. למה, שאין אתם יגיעים בו. כי הוא חייכם. אימתי הוא חייכם בשעה שאתם יגיעים בו. והוא כענין שפירשו המקרא בספרי שם עיי"ש. ופירש"י עשות ספרים. לשון אסיפת ספרים וקנותם. כי מלה עשה תשמש גם לענין זה. והלשון האחר של רש"י מיוסד במדרש תהלים (מוסור צ'). כלינו שנינו כמו הגה. רבנן אמרי זה הנער שהוא הוגה. כלו' שנותניו כלו' כשיחת הנער מבלי תועלת. ובהוצאת החכם מוהר"ש באבער הנוסחא זה הנער שהוא הוגה ומת בתורתו. ונראה שנשתבשה המלה וצ"ל ומתקלקל בתורתו. ולפי שנשתבשה המלה מחקים המעתיקים לגמרי. איברא שמלשון רש"י משום דמשכא. כוונתו

(1) במשנה ידיים שנינו. ספרי המירם אינם מסמאין וכו'. ופי' הירם וספרי מירם הם ספרים שמשיבין על תורתנו וחולקין עליה. ונקראו ספרי מירם כל' ספרים ידחם האלהים ויסירם מן המציאות וכו'. ור' האי גאון פי' שם. כל אלו ספרים היצונים של חכמת יונים שםם בלשונם הומירוס. וא"כ היתה נוסחתו ספרי מירוס או הומירוס. והריש כתב ספרי מירם ראון לישוף כדאמר בפ' אלו מריפות והם ספרי (הצדוקים) [המינין] כדאמר בפ' כל כתבי דשעונין שרפה. והעורך הביא המלה בע' מרס בכמ"ך וגרסתו וספרי המירוס ובחולין ג' כספרי מרס. ופי' ספרי הכופרים ומפורש בפ' כל כתבי (ועל פיו פי' הריש). פי' מין היה ושמו כרס. פי' ספרים היצונים של חכמת יונית בלשונם הומירוס (הוא כפי' רה"ג). והוסף עליו ר"ג כוספא שהיה פייטן ליוונים ושמו הומירוס. ולפינו בחולין (ס' ע"ב) ליתא כספרו מירוס ועיי"ש בפירש"י. אמנם מהירושלמי שהבאתי מוכח שאינם ספרי מינים וכופרים אלא הן ככל הספרים שנכתבו מכן ואילך שמוחר לקרותן כאגרת. גם אין לפרשו על ספרי הפייטן והמירוס דמה להם לחול ליותר פיוטי הומירוס שאר ספרי היוונים. ועוד וכי מותר היה בימים ההם לקרא בשירי הומירוס המלאים משמות אלהים שהאמינו בהם ועבדם. הלא הקורא אותם עובר בלא ישמע על פד'. ובמדרש תהלים (מוסור א') יהיו לרצון אמרי פי יעשו לדורות וכתבו לדורות ויחקקו לדורות. ולא יהיו קורין בהן בקורין בספרי מירם אלא יהיו קורין בהם וגושלין שכן עליהם כנגעים ואהלות. (עיי' הוצאת החכם מוהר"ש באבער) וזוה מוכח שהיה מנהגם לקרא בספרי מירם אלא שאין גושלין שכן עליהם. ומכאן נסתר ג"כ דברי הר"ם ודה"ג. ויותר נראה מסכים עם כל המאמרים הוא פי' בעל מאור עינים (בפי' ובפניד) שהביא מלת מורים שהיא שוטפה בלי וכן אמרו בבמדבר רבה פ' חקת (פי"ט) המורים שטים וכו' וזוה ספרי המירוס ספרי שפות. כל' ספרים של מה בכך שקורין אותם לשעשוע ושיל. ואולי עפי' מלת המורים שהוא שטים כתבו המעתיקים מירם במים. אבל ספרי מינים וכופרים וראי לא ונתרו לקרות.

(8)

למינות כמו שנדבר להלן. אמרם לפי עניינינו נאמר כדי למנוע ההגיון במקרא בלא יגיעה גזרו מומאה על ס"ת שתמא את הידים, וחומשין בכלל גזירה זו אף שאינן במעלת הקדושה כמעלת ספר תורה, וע"כ הוצרכה התוספתא להוכיח החומשין.

וכדי לעשות חזק לדבריהם כללו במושג ס"ת כל ההקף שיש בו שייכות אל הס"ת, כגון התפילין שיש בהן פרשיות מן התורה. ושנו במשנה ג' : רצועות תפילין עם התפילין מטמאין את הידים. רש"א רצועות תפילין אינן מטמאות את הידים. ופלוגתא זו מובנת ע"י התוספתא. שנו שם בתוספתא : המשיחות והרצועות שתפרן בספר אעפ"י שאינו רשאי לקיימן מטמאות את הידים. ובכת"י ערפורט הגי' שתפרן לספר. וכ"ה בסדר ההלכות להר"ם בה' אבות המומאות פ"ט : המשיחות והרצועות שתפרן לספר אעפ"י שאינו רשאי לקיימן כל זמן שהן מחוברין לספר מטמאין את הידים. ותנא דמשנתנו השמיט הלכה זו כיון שהרחיב הענין על רצועות התפילין וכ"ש משיחות ורצועות המחוברין עם הספר. ור"ש לא פליג אלא ברצועות תפילין, אבל יודה, כנראה, ברצועות שתפרן לספר כל זמן שמחוברין בו שמטמאין.

עוד שנו בתוספתא שם : תיק הספרים ומטפחות ספרים ותיבה של ספר בזמן שהן טהורין מטמאות את הידים. ובבא זו אין לה שחר. וראיתי שהגרי"א הגיה בה בזמן שהן מחוברין. ועדיין אינני רואה תרופה לבבא זו. והר"ם בהלכותיו כתב : תיק של ספר ומטפחות ספרים בזמן שהן תפורות מטמאין את הידים. אמנם הא דתיבה של ספר לא הביא כלל. ונראה לי שצריך להגיה בזמן שהן תפורות, ומלת ומטפחות היא נמשכת ג"כ על ותיבה של ספר, כל"י מטפחות או של ספרים או של תיבה של ספר. אי נמי יש להגיה ושל תיבה. ועכ"פ הר"ם לא היתה לו בנוסחתו. ופי' בזמן שהן תפורות, שנתייחדו לכך על ידי מעשה מתחלתן, לאפוקי תיק ומטפחות שעשוין כבר לצורך חול ונשתמשו בהן לספרים שלא גזרו מומאה עליהן, אבל אם תפודין לכך מתחלתן גזרו מומאה עליהן.

אח"כ שנו במשנה שם ט"ד : גליון שבספר שלמעלן ושלמטן שבתחלה ושבסוף מטמא את הידים. ר' יהודה אומר שבסוף אינו מטמא עד שיעשה לו עמוד. ובהא דר' יהודה שנו בתוספתא : ר' יהודה אומר הגליון שבתחלת הספר וכדי היקף כולו מטמא את הידים (ובכת"י ערפורט בשיבוש כולן מטמאין). והר"ם בהלכותיו כלל אלו הדברים וכתב : רצועות התפילין עם התפילין וגליון שבספר שלמעלה ושלמטה שבתחלה ושבסוף כשהן מחוברין לספר (כל"י שלא חתכן) וספר שנמחק וכו' הרי אלו מטמאין את הידים.

תו גרסינן שם בתוספתא : הגליונים וספרי צדוקים ובכת"י ערפורט וספרי המינין אינם מטמאין את הידים. ספר בן סירא וכל הספרים שנכתבו מכאן

ואילך (כלו) מזמן בן סירא ואילך אינן מטמאין את הידים (1). וכתב הר"ש שהביא את התוספתא: פ"ה הגליונים אנב ס"ת מטמאין את הידים כדקתני מתני' והכא בשנחתכו מן הספר וכו' כדאמרין פ' כל כתבי וכו'. וזה הפי' אינו משכך את הלב דאיך יוכללו גליוני ס"ת שנחתכו עם ספרי צדוקים או מינין. והנה בפ' כל כתבי דנו שם לענין הצלה מן הדליקה בשבת. וגרסינן שם: איבעיא להו הגליונים של ס"ת מצילין אותן מפני הדליקה או אין מצילין אותן מפני הדליקה. ת"ש ס"ת שבלה אם יש בו ללקט פ"ה אותיות כגון פ' יהי בנסוע הארון מצילין ואם לאו אין מצילין. ואמאי תיפוק לה משום גליון דידה, בלה שאני. ופירש"י: "הגליונים קלפים חלקים וקס"ד דבכל צדדים שיהו חלקים קמבעיא ליה כגון חלק שלמעלה ושלמטה ושנמחק כתבו ונעשה חלק. בלה שאני, דכיון שבלה אף הגליון במל, וכו' מיבעיא ליה שהגליונים קיימים אלא שהכתב הלך". ואמרין שם: ת"ש ס"ת שנמחק אם יש בו ללקט פ"ה אותיות וכו' ואם לאו אין מצילין. ואמאי תיפוק ליה משום גליון דידה. מקום הכתב לא קמבעיא לי דכי קדיש אנב כתב הוא דקדיש, אול כתב אולה לה קדושתיה (פרש"י דודאי מנרע גרע דכי קדיש מעיקרא לאו לשם גליון חלק קדיש אלא אדעתא דכתב וכיון דאול ליה כתב פקע מקדושתיה). כי קמבעיא לי של מעלה ושל מטה שבין פרשה לפרשה שבין דף לדף שבתחלת הספר שבסוף הספר (פרש"י דמתחלה לשם חלק קדיש והשתא כשנמחק כתב הספר נמי חלק הוא). ותיפוק ליה משום ההוא. דגניז ושרי (פרש"י ה"ג ותיפוק ליה וכו') והכי פירושא ותיפוק ליה דאע"ג דאין בו כדי ללקט פ"ה אותיות הוה ליה למתני בברייתא מצילין משום ההוא ריוח של מעלה ומטה אלא לאו פשוט מינה דאין מצילין. דגניז ושרי. ומשני דגניז ושרי שנחתכו הגליונים ולא נשתתיר בו אלא מקום הכתב. וכלו' והוא נמחק דאולה לה קדושתה אם אין בה פ"ה אותיות). ומפ"י הר"ש נראה דגירסא אחרת לו. שכתב בפירושו על התוספתא: הגליונים אנב ס"ת מטמאין את הידים כדקתני מתני' והכא בשנחתכו מן הספר. ואע"ג דתנן אם יש בו ללקט פ"ה אותיות דס"ד כדאמרין בפ' כל כתבי מקום הכתב אנב כתב הוא דקדיש אול כתב אולה ליה קדושתיה אבל גליון לא אולה ליה קדושתיה. ובעיא היא התם בגליונים של ס"ת היכא דגניז ושרי אי מצילין אותן מפני הדליקה אי לא, ואין אין מטמאין את הידים א"כ תפשוט מהכא דלאו בקדושתיה קאי, וצריך לרדות. כאן כדדחי התם: ספרי צדוקים הרי הם כגליונים ואין מטמאין את הידים.

(1) עיי' לעיל לשון הירושלמי דפ' חלק. ולא אוכל לחשות שבאובנתא דלבאי ספרי המירמ. דם ספר בן סירא ובן חנאל ובן לענה שהזכירו בסוף מדרש קהלת ובירושלמי שם (אלא שלדעתי לשון הירושלמי שם משובש). וקראו ספרי המירם כל אלו הספרים שדנום בגניזה. כלו' שהורמו מן העולם. אלא שאין לי ראיה לדברים אלו. אבל הלשון שנכתבו מכאן ואילך משמע לי כן.

כל'ן אבל באמת לפי דמסיק התם דילמא אנב ס"ת שאני נפרש הכא בשנתכו מן הספר. והנה מדבריו מוכח דל"ג התם: ותיפוק ליה משום ההיא. אלא הכי גרים כי קמבעיא לי של מעלה וכו' שבתחלת הספר שבסוף הספר דגיון ושדו. אך מלת ו ש ד י מוכיח על פירושו של רש"י. וגירסתו. תו גרסינן התם: ת"ש הגליון של מעלה ושל מטה שבין פרשה לפרשה שבין דף לדף שבתחלת הספר שבסוף הספר מטמאין את הידים. דילמא אנב ס"ת שאני (ופרש"י שלא נמחק כתב הספר אלא כולו קיים וזה נגע בגליונים וכי מבעיא לן בנמחק הספר ואין כאן קדושה אלא משום גליון ששמשו בעודו קיים). והנה לפי הר"ש הדברים כפשוטן. אנב ס"ת שאני וכי קמבעיא לן היכא דגיון כל' שחתכו מן הספר. ויש להעיר דע"כ ממשנתנו פשוט לה דלא שבקו משנתנו להביא איוו ברייתא. אבל נשתנית הנוסחא. וכבר גרמו ע"ז בגליון מהר"ב. ובלי ספק שנשתרבו להמעתיק סגנון הלשון דלעיל כי קמבעיא לי וכו'.

תו גרסינן התם: ת"ש הגליון וספרי מינין אין מצילין אותן מפני הדליקה אלא נשרפין במקומן הן ואזכרותיהן (ע"י רש"י ותו). מאי לאו גליון דס"ת. לא גליון דספרי מינין. השתא ספרי מינין גופיהו אין מצילין, גליון מבעיא. (ונוסחת רש"י לא גליון דספרי מינין. וספרי המינין גופיהו מצילין. בתמיה) הכי קאמר וספרי מינין הרי הן בגליונים (רש"י כקלפים חלקים שלא נכתב בהם מעולם).

ומלשון הר"ש שהבאתי לעיל למדנו שאין זה אלא דיחוי. וגליונים שנחתכו מהכתב או שנמחק כתבן אינן מטמאין את הידים ואין מצילין אותן וכו'. אמנם מה שהפסדו בהנהו ברייתות גליון בהדי ספרי מינין. לומר דספרי מינין למחיקה עומדין והווין בגליון. ויראה שכך היו רגילין בימיהם בספרים שנמצאו ביד מין למחוק הכתב מעליהן ולעשותן גליון ויוכלו עוד לשמש בהן לכתוב עליהן. ולכך גזכרו בלשונם הגליונים וספרי מינין כאחת (1). הנה בארתי ההלכות התלוין בגזירת טומאת הספר. אמנם אין להכריע

(1) לדברי רש"י משמשת מלת גליון א' מקום חלק שבגוף הספר מלמעלה ומלמטה וכו'. ב' ספר שנמחק כתבו ונעשה חלק. ג' קלף חלק שלא נכתב בו מעולם. אולם כשנזקק בלשון המשניות והברייתות נמצא שענין הא' הוא בשם לזוי גליון שבספר והוא בלשון יחיד. ובנוסחתנו ת"ש הגליון של מעלה הוא בכת"י בדים הגליון של מעלה. ומענין ג' דהיינו קלף חלק סתם לא נמצא בשום מקום שיקרא גליון. והשם גליון הוא מן גלה היפך הכנסה אם שקצתו מכוסה ומקצתו גלוי או שהיה מכוסה ונתגלה. וכששאלו הגליון של ס"ת יפה פירש"י דבכל צדדין שיהיו חלקים קמבעיא ליה. ונמצא לאיזה מחברים שפירשו הגליונים ע"ד מה שנמצא בהשמטות ר"ם קרי ליה און גליון ר' יוחנן קרי ליה עון גליון. וטעות היא בידם. וכי איצטרך לאשמעינן דאינן מטמאין את הידים ושאלו מצילין אותן מפני הדליקה בשבת. בשלמא ספרי מינין שהם תנ"ך כתב אשורית ולחק ככתבם מין איצטרך לאשמעינן אבל חנהו מי סלקא אדעתין.

אם כולם מאותו הזמן נקבעו או אח"כ כשגורו טומאה בניגיעת כל כתבי הקדש. כש:תפשטה המינות בישראל ותמכו את שיטתם מדברי הנביאים, ראו חכמי הדור למנוע העם מקריאתן בלא מדרש חכמים והרחיבו גזירת ס"ת על ספרי הנביאים ואמרו כל הספרים מטמאין וכמו שהוזכרה בתוספתא דכלים (שהזכרתיה במאמר הקודם צד ס"ח). אלא לפי שסוף סוף הרחיבו הגזירה גם על הכתובים לא הזכירה המשנה הנביאים כלל, וכך אלו ההלכות דמס' ידים שהוזכרונם הם נמשכים על המשנה דסוף זבים, אלו פוסלים את התרומה וכו' זהספר והידים וכו' וביארה המשנה מה שנתלה בגזירת והספר. ובאותו הזמן שדנו על הנביאים דנו על ספר יחזקאל אם לא ינזו אותו. אמנם על הכתובים עדיין לא גזרו לפי שבתחלה ראו לזון אם שלא לגנום כלל וכלל. ובמשנה ב' ידיים פ"ג במחלוקת דר' יהושע נזכר שר"י השיב להם והלא כתבי הקדש שניים מטמאין את הידים. ראה רבי לסתום אח"כ במשנה ה' כל כתבי הקודש מטמאין את הידים. ובענין השם כתבי הקודש וענין הנגיוה אדבר אי"ה במאמר אחר ואבאר מקוריהם.

ולתשלום אלו ההלכות אוכיר עוד מה ששנו שם בתוספתא ידיים : הברכות אעפ"י שיש בהם מאותיות השם ומענינות הרבה של תורה אינן מטמאות את הידים. ופי' מאותיות השם לדעתי הוא : שלא היו כותבין השם במילואו אלא קצת מאותיותיו וכדרך שאנו כותבין י"י ידו"ד אלק"ם. והנה הצלה מהדליקה בשבת תלויה במעלת הקדושה שמטמא את הידים. ושנינו בברייתא בשבת (קמ"ו ע"ב) : ת"ר הברכות והקמיעין אעפ"י שיש בהן אותיות של שם ומענינות הרבה שבתורה אין מצילין אותן מפני הדליקה אלא נשרפין במקומן הן ואוכרותיהן. מכאן אמרו כותבי ברכות כשורפי תורה (ופירש"י: הברכות, מטבע ברכות שמכעו חכמים כגון י"ח ושאר ברכות. ומענינות הרבה, מפרשיות שהיו כותבין בקמיעין פסוקים ללחש כגון כל המחלה וכגון לא תירא מפחד לילה, נשרפין במקומן אם נפלה דליקה בשבת, כשורפי תורה, שהרי לא יצילם בשבת). והדר תני עלה : מעשה באחד שהיה כותב בצידן באו והודיעו את ר' ישמעאל והלך ר' ישמעאל לבודקו (רש"י) אם אמת הדבר) כשהיה עולה בסולם הרגיש בו נמל טומום של ברכות ושקען בספל של מים (רש"י טומום : קבוצות קונטרסים). ובלשון הזה אמר לו ר' ישמעאל: גדול עונש האחרון מן הראשון. ושם (ס"א ע"ב): איבעיא להו: קמיעין יש בהן משום קדושה או (דילמא) אין בהן משום קדושה. למאי הילכתא, אילימא לאצילניהו מפני הדליקה, ת"ש הברכות והקמיעין אעפ"י שיש בהן אותיות ושל שם ומענינות הרבה שבתורה אין מצילין אותן מפני הדליקה ונשרפין במקומן. אלא לענין נגיוה וכו' 1). ושם פירש"י: הברכות שהקנו חכמים כגון

(1) כאשר הגדתי כצ"ל. ומצאתי בהנהגות הדים שכך נמצא בכת"י.

תשעה של ר"ה שיש בהן מלכיות וזכרונות ושופרות. מענינות, מפרשיות הרבה שכותבין בהן את מקראות של רפואה. ועיקרה של ברייתא זו היא בתוספתא דשבת פ"ד, ושם ליתא והקמיעין, וגם ליתא הן ואזכרותיהן. ובאמת שאין למלות אלו שום ענין שהרי לא היו כותבין אלא מאותיות של שם. ובלי ספק שנשתרבבו אל המלות לכאן מבריתא הגליונים וספרי מינין וכו'. ולשון התוספתא: הברכות אעפ"י שיש בהן מאותיות השם ומענינות הרבה שבתורה אין מצילין אותן אלא נשרפין במקומן מכאן אמרו כותבי ברכות כשורפי תורה ומעשה בא' שהיה כותב ברכות ואמרו עליו לפני ר' ישמעאל והלך ר"י לבודקו כשהיה עולה בסולם הרגיש בו נטל טומס של ברכות ונהנו לתוך ספל של מים כלשון הזה אמר לו ר"י: עונש האחרון קשה מן הראשון (ובכת"י ערפורט ברכות וכו' מאותיות השם וכו' כותב את הברכות אמרו עליו וכו' הלך ר"י לבודקו כשהוא עולה וכו' נטל טומס של ברכות ושקעו במים כלשון הזה וכו' מרובה מן הראשון). והובא בירושלמי דכל כתבי הכי: ברכות שכתוב בהן ענינות הרבה מן התורה אין מצילין אותן מפני הדליקה מיכן אמרו כותבי ברכות שורפי תורה. מעשה בא' שהיה כותב ברכות והלך ר"י לבודקו כיון שהרגיש בקול פעמותיו של ר"י נטל תכריך של ברכות וזרק לתוך ספל של מים כלשון הזה א"ל: גדול עונש האחרון מן הראשון. ובעל ק"ע הגיה בר להשוותו עם ג"י הנמרא. אבל אין זה נכון שמסדר הירושלמי לא דקדק על לשון הבריתא, אלא על ענינה. גם הוסיף מלת וקמיעין ופירש ענינות של תורה כפירש"י. ובאמת דבתוספתא ליתא. אמנם יש ללמוד מהירושלמי שהכותב הרגיש את ר' ישמעאל. אבל מלשון התוספתא שלפנינו משמע שר"י הרגיש שהיה הכותב נטל וכו'. ובמס' סופרים פט"ז הועתק מן הירושלמי ושם איתא: ברכות שכתבו וכו' כשורפי תורה וכו' שהרגיש קול פרסותיו וכו' תכריך של שמרות וזרקו לתוך הספל וכו' עונש האחרון קשה וכו'. ובלי ספק שהמעתיק טעה באשגירת לישנא וכתב שמרות וצ"ל ברכות. והוסיפו שם: מפני מה אמרו לו מפני ענינות של תורה שהן כותבין בהן. והגר"א הגיה אמרו לו מפני מה אמר להם מפני ענינות של תורה שכותבין בהן. ואין צורך להגהה זו שאין לה ראיה. אלא הוספת המסדר הוא מ"ם אמר לו כך. ומלת אמרו כמו אמר אותו ואינה לשון רבים במלאפ"ם אלא בחול"ם.

והנה שהמעשה היה בצידן לא נזכר בשום מקום מאלו המקומות. ונראה לי דאחד מרבנן סבוראי או א' מהגאונים הוסיף כך בגמרא עפ"י מסורת שהיתה בידו. וכאותה ששנינו בתוספתא דע"ז פ"ג והובא בגמרא גימין מ"ה ע"ב. ומעשה בגוי א' בצידן (ובתוספתא בצידן) שהיה כותב ספרים והתיר רשב"ג ליקח ממנו. ופי' לבדקו אינו כפירש"י אם אמת היה

הדבר. שאין זו במשמעות המלה. גם לא היה צריך לילך בעצמו לכך אלא לגבות עדות על הדבר. אבל הפי' לבדקו אם ישראל או גוי או מין הוא. ומפני חשש מינות הלך לברקו.

גם מלת והקמיעין ליתא בכל אלו המקומות אבל בנוסחת רב אלפס ורש"י איתא לה. ואף מלה זו נתוספה עפ"י מסקנת הגמרא דאין בהן משום קדושה. וראיה דמייתי בגמרא ת"ש הברכות וכו'. מברכות מייתי ראיה על קמיעין. ואדרבה מלשון הגמרא מוכח שלא היה כתוב בברייתא: והקמיעין. שאם היה כתוב בפירוש והקמיעין לא היו אומרים תא שמע. אלא כך היה צ"ל אילמא לאצילינהו מפני הרליקה והתניא הברכות והקמיעין וכו' אין מצילין וכו'.

ועפ"י דרכנו למדנו שהקפידו שלא לכתוב סדר התפלות והברכות אלא היו למדין אותן בעל פה. וגם זה אולי מחשש מינות שחשו שמא יהיו מזכירין בהן שמות שאין להזכיר בהן. וכדרך שנעשה אח"כ עפ"י המקובלים. ועל כן לא היו כולן בקיאים בהן אלא הש"ץ היה מוציא אותן כדאיתא בסוף ראש השנה. ואמרו בשה"ש רבה כשושנה בין החוחים. ר' חנן דצפורי פתר קריא (בגמילות חסדים) ונתלמיד חכמים (1). בנוהג שבעולם עשרה אנשים נכנסין לבית האבל ואין א' מהם יכול לפתוח פיו לברך ברכת אבלים ובא אחד ופתח פיו וברך ברכת אבלים. לה"ד לשושנה בין החוחים. ועוד בנוהג שבעולם י' בנ"א נכנסין לבית המשתה ואין א' מהם יכול לפתוח פיו לברך ברכת חתנים וכו'. בנוהג שבעולם י' בנ"א נכנסין לביהכ"נ ואין א' מהם יכול לפרוס על שמע ולעבור לפני התיבה וכו'. וספרי שם מר"א שאמרו לו שיפרוס על שמע ושיעבור לפני התיבה ולא היה יודע עד שבא אצל ר"ע רבו ולמדו. אמרין אתחכם ר"א וקרן ליה ר' אלעזר חסמא. ואמרו שם רבי יונה הוה מילף לתלמידיו ברכת חתנים וברכת אבלים כי היכי דיהוון גוברין בכל מלה. וע"י בויקרא רבה פכ"ג. ובירושלמי ריש פ"ד דברכות אמרו. רבי יונה כד הוה מצלי בכנישתא הוה מצלי בלחישא. כד הוה מצלי בביתא הוה מצלי בקלא. עד דיילפון בני בייתיה צלותיה מיניה. אמר רבי מנא ובני ביתא דאבא ילפא צלותא מיניה.

ועפ"כ ראינו שלהשפיל מעלת הקדושה אמרו שאינו מטמא את הידים. ולהגדיל מעלת הקדושה אמרו שמטמא את הידים. ואין לתלות הדבר בעכברים ובערום שיאחו בספר.

(1) חילוף ת"ח בניה.

פירושים והגהות

לדברי התלמוד והמדרש (1)

לת.

ירושלמי ברכות פרק ד' הלכה ד' (דף ח' ע"א): „אחיתופל היה מתפלל שלש תפלות חדשות בכל יום“. הקורא מאמר זה מתפלא ושואל מה ראו קדמונינו לומר על אחיתופל יועץ דוד שבכל יום חידש תפלה שלש פעמים. ובעבור שלא מצא מענה על השאלה הוואת כתב החכם ר' בער ראמנער בספרו אהבת ציון וירושלים על מסכת ברכות מן הירושלמי (דף 111): „אולי צ"ל ר' אחא היה מתפלל“. יצאה לו השערה זאת ממה שמאמרנו דבק אל מאמר אחר וזה לשונו: „רבי אחא בשם ר' יוסי צריך לחדש בה דבר בכך יום“. וגם מורי ז"ל ר' זכריה פראנקעל בספרו אהבת ציון, הוא פירוש על מסי ברכות ופאה מן הירושלמי (דף כ"ט ע"א), כתב: „אפשר שיש כאן טעות סופר“. אך בעיני ישר מה שכתב בפירושו לפני זה: „כן היתה קבלה בידם“. כי קבלה רצוני לומר מסורת אנדה היתה בידי קדמונינו שאחיתופל היה מתפלל שלש תפלות חדשות בכל יום. ואף על פי שיש מסורות אנדה כואת שאי אפשר למצוא מוצאם מדברי המקרא כמו „מיכל בת שאול היתה לובשת תפילין, אשת יונה היתה עולה לרגל“ וירושלמי עירובין דף כ"ו ע"א פרק י' הלכה א' מכל מקום הוואתני לחפש על איזה יסוד בנה בעל האגדה הקדמונית הוואת מה שאמר בענין תפלותיו של אחיתופל. חפשהי ומצאתי. לפי דעתי יסוד המאמר היה מדרש קרמון על מומור נ"ה. כידוע נדרש המומור הזה על אחיתופל. עיין שוחר טוב וילקוט שמעוני וילקוט מכייר. וגם בתרגום נזכר שם אחיתופל בפסוק י"ד שוה תרגומו: „ואנת אחיתופל גברא דרמי לי רב דאלפת לי ומהודע חוכמתא לי“. והנה בפסוק י"ח נאמר „ערב ובקר וצהרים אשיחה“. הברכים האלה רומזים כפי דעת קדמונינו אל שלש תפלות שחייב אדם להתפלל בכל יום עיין ירושלמי פרק ד' הלכה א' (דף ז' ע"א): „יכול יהא מתפלל שלשתן בכל שעה שירצה כבר פירש דוד ערב ובקר וצהרים“. וכן בבבלי ברכות דף ל"א ע"א: „יכול יהא כוללן בבת אחת כבר מפורש על ידי דוד ערב ובקר וצהרים“. ועיין עוד פסיקתא דר"כ דף ק"ה ע"א ותנחומא יתרו על פסוק בחדש השלישי: „תפלה משולשת ערב

(1) עיין הגרן א' דף 64-71 (א-י"ט), ב' דף 75-82 (כ'-ל"ז).

ובקר וצהרים". ואמר אני שבעל אגדה קרמון כשמצא דוד המלך אומר בתוך מזמורו האמור כנגד אחיתופל דברים אלה רומזים אל התפלה הקבועה המשולשת בכל יום דרש שגם פסוק זה כנגד אחיתופל נאמר כאילו אמר דוד אנכי אתפלל בכל יום תפלה קבועה שלש פעמים לא כאחיתופל שהוא מתפלל שלש תפלות חדשות בכל יום. המדרש נאבד רק מה שיצא ממנו נשאר בפי בעלי אגדה ויהי למסורת אגדה ונתנו לה מקום בירושלמי.

ועוד אחשוב שבימי רבן גמליאל דיכנה נדרש מדרש זה כי רבן גמליאל התקין להתפלל תפלה קבועה היא תפלת שמונה עשרה שלש פעמים בכל יום (עיין דברי הח' ווייס בספרו דוד דור ודורשיו ח"ב דף 72). ומי שלא התפלל תפלה קבועה רק התפלל תפלה חדשה בכל יום לא היתה רוח חכמים נוחה הימנו וכדרך מינות נחשב בעיניהם ולכן כשאמר הדורש הנעלם שאחיתופל היה מתפלל שלש תפלות חדשות בכל יום לא לשבח אמר זה כי אם לגנאי כאילו אמר למחדשים תפלותם הנכם עושים כאחיתופל הוא אחיתופל הנמנה בין הד' הדיוטות שאין להם חלק לעולם הבא.

ועוד ימלאני לבי לומר כי גם בשמו של אחיתופל מצאו רמז אל מה שדרשו עליו מדברי המזמור. כי דרשו שמו בדרך נומריקין: אחיתפל הוא אשר חידש תפלות. מדרש שם כזה לא דבר זר הוא בעינינו כי כמה וכמה שמות דרשו על דרך זה ואין צורך להביא ראיה.

למ.

מכילתא לספר דברים כ"ז ט' (עיין לקוטי בתר לקוטי שהוציא לאור מתוך מדרש הגדול כ"י הח' רד"צ האפפמאן בהודעת בית מדרש הרבנים אשר בברלין לשנות התרנ"ה והתרנ"ו דף ל"ג): "אמרו משום ר' יהודה בן בתירא לעתיד דבש יוצא מן התאנה וענבים מן הגפן ופולין נושרות וחמה זורחת ונעשין כנדיקין". יפה הגיה הרב המוציא לאור שתחת כנדיקין "צ"ל כנדימון קנדימון ענבים מרוקחין בדבש ובשמים". אך לא פירש מה ענין פולין לענבים מרוקחים. והנה בפסיקתא דר"כ דף ק"ב ע"ב נאמר: "דברי תורה נמשלו בקנדימון מה קנדימון הזה יש בו יין יש בו דבש ויש בו פלפלין אף דברי תורה...". ויין קנדימון זה (והוא בלשון רומי Vinum conditum) והוא בלה"ק משולש כמו שנאמר ג"כ בפסיקתא דר"כ דף ק"ה ע"א: "המשולש הזה נוטה ואולי צ"ל נעשה ואין צורך להגיה כל המאמר כמו שעשה המוציא לאור ר"ש באבער בהערותיו) שלשה מינין יין דבש ופלפלין וברור הוא שגם במאמרו של ר' יהודה בן בתירא במקום פולין צ"ל פלפלין. ומעם המאמר הוא כי לעתיד לבוא יין קנדימון יהיה מבושל מעצמו משלשה מינין בורוח החמה עליהם והם הענבים (כלומר יין ענבים) היוצאים מן הגפן ודבש היוצא

מן התאנה (ע"ן כתובות דף ק"א ע"ב : וקנסיף דובשא מתאיני) ופלפלין הנזשרות עליהם .

מ.

בספר לקומי בתר לקומי הנזכר בסימן שלפני זה בתוך הערות אשר בסוף הספר מעיר החכם המוציא לאור על מה שהזכיר בחלק האשכנזי מסי שי למורה מאמר ר' ישמעאל בנו של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי הנמצא במדרש הגדול מהמכילתא לדברים כ"א ז' וזה לשונו : „והתנא ר' ישמעאל בן אלעזר אי' ג"כ בירושלמי ברכות פ"ט ה"ג. ואם כן לפי דעתו התנא הנזכר בברייתא בירושלמי ברכות דף י"ד ע"א „תני ר' ישמעאל בן אלעזר אומר אין הארון שותה אלא לפי חיסומה“ הוא בנו של ר"א בן ריה"ג אבל במקומות האחרים אשר נמצאה בהם הברייתא בירושלמי (תענית דף ס"ד ע"ב ועבודה זרה דף מ"ג ע"א) שם התנא ר' שמעון בן אלעזר הוא בן דודר של ר' יהודה הנשיא. ובדפוס מאגענצא של מסכת ברכות מן הירושלמי (עם פירוש ר' שלמה סיריליאן) נמצא כראוי : „תני רשב"א“ (והוא ר' שמעון בן אלעזר). ור' ישמעאל בדפוסים אינו כי אם מעות סופר תחת ר' שמעון כמו שהרבה פעמים הוחלף שם שמעון בשם ישמעאל (ע"ן מה שכתבתי בספרי על אגדת התנאים חלק א' דף 20). גם בבראשית רבה סוף פרשה צ"ג נמצאת הברייתא ותחת ר' שמעון בן אלעזר נכתב שם במעות ר' אלעזר בן שמעון

מא.

אבות דרבי נתן נוסחא ב' פרק ל"ג הוציאה לאור הח' ר' שי' שעכטער (דף 72) : „הוא היה אומר אל תציץ לכרמו של אדם. ואם הצצת אל תרד. ואם ירד (צ"ל ירדת) אל תביט. ואם הבטת אל תיגע (ר"ל הגע) ואם הגעת (צ"ל נגעת) אל תאכל. ואם אכל (צ"ל אכלת) הרי אדם נמצא טורף נפשו מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא“. בעל המאמר הזה הוא בן זומא כי דבק הוא שם אל מאמר בן זומא הנמצא במשנה אבות פרק ד' מ"א. והחכם המוציא לאור הניח את המאמר בלא ביאור רק הוא מעיר שם על שנמצא כמותו בתנא דבי אליהו רבה פ"ז „דתני לה התם משמיה דר"א הגדול ומפרש כרם על ישראל שהם כרמו של הקב"ה. וזה לשון התנא דבי אליהו (דף 48 בהוצאתו של הח' פריעדמאן) „וכרמינו סמדר אלו בית ישראל שהן משולין בכרם שנאמר כי כרם ה' צבאות בית ישראל ר' אליעזר הגדול אומר כרמו של הקב"ה בית ישראל אל תציץ בו ואם הצצת בו אל תרד לתוכו ואם ירדת לתוכו אל תהנה ממנו ואם נהנית ממנו אל תאכל מפירותיו ואם הצצת יירדת ונהנית ואכלת מפירותיו סופו של אותו האיש ליכרת מן העולם“. ובלי ספק

המאמר הזה המיוחס לר' אליעזר הגדול (הוא ר"א בן הורקנוס) הוא בשינויים מעטים המאמר של בן זומא באבות דר' נתן. אך מה שנאמר בו שהכרם הוא ישראל כרמו של הקב"ה אינו כי אם דרך דרש ואין מן המעט הזה מאומה במאמר בן זומא העיקרי כמו שהוא באבות דר"נ. ואולם לפי דעתי המאמר הזה הוא כמו ביאור מה שאמר בן זומא בתוך מאמרו הנזכר (אבות פ"ד מ"א): „איהו גבור הכובש את יצרו“. כי במאמרו השני כאילו מראה לנו מלחמת האדם עם יצרו ומדרגות המלחמה הזאת. בראשונה האדם מציץ בעיני תאוה לכרם רעהו ויצרו מביאו לרדת אל הכרם אחרי כן מביאו להביט את פניו ואחרי כן לנגוע בפריו ובאחרונה לאכול ממנו. ואם כן האדם שאינו כובש את יצרו במדרגות האלה מעט מעט הוא נכבש תחתיו ותאותו מוציאתו מן העולם. אך יסור המאמר נבנה על דברי הכתוב (דברים כ"ג כ"ה): כי תבוא בכרם רעך ואכלת ענבים כנפשך שבעך. ובן זומא בא ללמד שאדם הכובש את יצרו איננו עושה מה שהרשהו הכתוב אך יקדש את עצמו במותר לו.

מב.

בבלי יבמות דף צ"ח ע"א: „ת"ש דאמר בן יאסיין כשהלכתי לכרכי הים מצאתי גר אחד שנשא אשת אחיו מאמו אמרתי לו בני מי הרשך אמר לי הרי אשה ושבעה בניה על ספסל זה ישב ר' עקיבא ואמר שני דברים“. בן יאסיין זה הוא בלי ספק ר' יוסי בר יאסין הנזכר בקהלת רבה על פסוק טובה חכמה עם נחלה בעובדא אשר בתחלתה נאמר: „ר' יוסי בר יאסין היה אתי באלפא ואתי מן מרסיס“. במקום מרסיס צ"ל מרסיס או מרסוס והוא עיר ידועה באסיה אחד מכרכי הים הנזכרים בברייתא דיבמות. ואולי נוכל ללמוד מזה שר' עקיבא במרסוס היה ושם ישב על הספסל ואמר שני דברים (במרסוס) שמע ר' אבהו את ר' נחום בר סימאי דורש כמו שמספר ר' ברכיה בשמו פסיקתא רבתי פר' מ"ו. וקיצור המעשה אשר בקהלת רבה נמצא בירושלמי ברכות פרק ג' הלכה ד' (דף ו' ע"ג) ושם במעות כתוב ר' יוסי בר יוסי במקום ר' יוסי בר יאסיין. ור' יוסי בר יאסיין היה בן דורו של ר' שמעון בן גמליאל וישב בקיסרין. עיין מה שכתבתי עליו במאמרי על רבנן דקסרין במכה"ע מאנאמסרופט היוצא לאור בברעסלוייא שנת 1901 דף 300.

מג.

ירושלמי מגלה פרק ג' הלכה א' (דף ע"ג ע"ד) במאמרו של ר' יהושע בן לוי על דברי הכתוב מלכים ב' כ"ה ה': „ואת כל הבית הגדול שרף באש זה מדרשו של ר' יוחנן בן זכאי ששם היו מתנין גדולותיו של הקב"ה כגון ספרה נא לי את כל הגדולות אשר עשה אלישע" (מזה יצא מה שנאמר בבבלי

מגלה כ"ו ע"א, בפלוגתא של ר' יוחנן וריב"ל. ולפי דעתי רומז ר' יהושע בן לוי אל האגדות שנדרשו בבית מדרשו של ר' יוחנן בן זכאי אשר בהן היו מתנין גדולותיו של הקב"ה. ובוה הולך ר' יהושע בן לוי לפי שיטתו כי במקום אחר (מדרש שוחר טוב על מזמור כ"ח פסוק ו') הוא אומר, "פעולות ה' אלו ההגדות" כלומר ההגדות מודיעות פעולות הקב"ה וגדולותיו כמו שאמרו דורשי הרשומות (ספרי לדברים י"א כ"ב פס' מ"ט): "רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם למד הגדה שמתוך כך אתה מכיר את הקדוש ברוך הוא". וכן אמר ר' שמואל בר נחמן (ירושלמי ברכות דף י"ב ע"ד, מדרש שוחר טוב על מזמור י"ט פסוק ב') מי ימלא גבורות ה' כגון אני וחברי. ובאמרו חבריי רצה לומר בעלי אגדה כי ר' שמואל בר נחמן בעל אגדה היה כמו שנאמר עליו בהרבה מקומות (עיין מה שכתב הח' א"ה ווייס במה"ע בית הלמוד חלק א' דף י"ז ומה שכתבתי אני בחלק הראשון מספרי על אגדת אמוראי ארץ ישראל דף 480). וברור שזה שאמר ר' שמואל בר נחמן בלשון הכתוב (נתהלים ק"ו ב') מי ימלא גבורות ה' ענינו כענין מה שאמרו על בית מדרשו של ר' יוחנן בן זכאי ששם, "מתנין גבורותיו של הקב"ה".

מד.

בבלי שבת דף ל"א ע"א, "מעשה בנכרי אחד... בא לפני הלל ואמר לו גיירני על מנת שהלמדני כל התורה כולה ברגל אחת אול וגייריה אמר ליה דעלך פני לחברך לא תעביד זו היא כל התורה כולה ואידך פירושה הוא זיל גמור". מעשה זה נמצא גם באבות דר' נתן נוסחא ב' פרק כ"ו (דף 58 בהוצאת הח' שעכמער) אך שם לא הלל הסגייר כי אם ר' עקיבא. וזה לשון המעשה שם: "מעשה באחד שבא לרבי (צ"ל לפני רבי) עקיבא א"ל רבי למדני כל התורה כולה כאחת. אמר לו בני... הוא כללה של תורה מה דאת פני לגרמך לחברך לא תעביד אם רוצה אתה שלא יזיקך אדם את שלך אף אתה לא תזיקנו אם רוצה אתה שלא יטול אדם את שלך אף אתה לא תטול של חבירך". לרעתי אין שני המעשים סותרים זה לזה כי ידענו שר' עקיבא אמר, "ואהבת לרעך כמוך זה כלל גדול שבתורה" (עיין ספרא קדושים, ירושלמי נדרים דף מ"א ע"ג בראשית רבה סוף פרשה כ"ד). אבל בלי ספק ר' עקיבא לא בשם עצמו אמר זה כי אם בשם הלל וגם הוסיף על דבריו מעשה הלל עם הנכרי הבא אליו להתגייר. אך ממאמר ר' עקיבא העיקרי נפרד המאמר הראשון כמו שהוא בספרא ובמקומות האחרים על כלל גדול שבתורה והמעשה כמו שנמצא באבות דר' נתן רק שבמעשה החליפו שם בעל המעשה הוא הלל עם שם האומר הוא ר' עקיבא. ובבבלי לא שנו מאמר ר' עקיבא רק את המעשה לבדו בתוך מעשים אחרים אשר ספרו על דרכי שמאי והלל.

וכבר העירותי (בספרי על אנדת התנאים ח"א י' דף ז') שגם בסיפור
הבבלי צריך לומר שהלל סמך את כללו "דעלך סני לחברך לא העביר" על
דברי הכתוב, "ואהבת לרעך כמוך" (ויקרא י"ט י"ח) כי הלל דרש לשון
ואהבת לרעך (שאינו כמו ואהבת את רעך): אהב לרעך מה שאתה אוהב
לעצמך. ובלשון שלילה הוא: "אל תאהב לחברך (כלומר אל תעשה לו) מה
שאינך אוהב לעצמך". ומלות "מה שאינך אוהב" (מה שאתה שונא) לעצמך
מתורגמים בארמית: "מה דאת סני לגרמך" הוא הלשון הנמצא באבות דרבי
נחן, ולשון הבבלי "מה דסני עלך" הוא קיצור ממנו. וכן בתרגום ירושלמי
(הנקרא תרגום יונתן בן עוזיאל) תירגם: "ותרחמיה לחברך דמן (צ"ל דמה)
דאנת סני לך (לגרמך) לא תעביד ליה" וגם באחד הספרים הגנוזים הוא
ספר טוביה פרק ד' פסוק ט"ו נמצא המאמר בלשון יוני במעם זה: "מה שאתה
שונא לא תעשה לאיש".

וכמו שדרש הלל את לשון "ואהבת לרעך" כן דרשוהו רבנו בחיי בעל
הצבות הלכות (מאמר ח' פרק ג'): "וישנא להם מה שישנא לו מהם".
והראב"ע בפירושו לויקרא י"ט י"ג: "ועל דעתי שהוא כמשמעו שיאהב הטוב
לחברו כמו לנפשו". וכבר תמוה הוא שרש"י בפירושו לדברי הלל (שבת דף
ל"א) לא הזכיר דברי הכתוב, "ואהבת לרעך כמוך" שהם מקור דברי הלל.

בוראפאטש בירח מרחשון שנת ה'תרס"ב.

בנימין זאב באכער

המכונה

Prof. W. Bacher

(*) החלק הזה מוכן הוא לצאת אל האור פעם שנית עם תוספות והערות חדשות וכבר
נתתיו שנית אל ידי המדפיס.

מאמר

על ספר הלכות גדולות

מאת

אברהם עפשטיין

הרבה כתבו חוקרינו אדות ההלכות הגדולות ויחוסן לההלכות הפסוקות, ועוד לא נתברר היטב מתי נתחברו ההלכות הגדולות ומיד מי יצאו. הראב"ד בס' הקבלה שלו יאמר שר' שמעון קיירא שחי קודם ר' יהודאי גאון חבר את ההלכות הגדולות, ושר' יהודאי גאון חבר את ההלכות הפסוקות שהוציא ולקט מן ההלכות הגדולות. לפי דעת בעל שלשלת הקבלה (דפוס וויני' דף ג"ו ע"ב) והב"ח (ליורה דעה סימן נ"ח) היו שני חיבורים שנקראו בשם הלכות גדולות: את האחד חבר רי"ג ואת השני חבר ר' שמעון קיירא. לזה נוטה גם דעת בעל יד מלאכי (כללי הגאונים ובה"ג והרי"ף). הם באו להדעה הזאת יען כי קצת מהקדמונים מיחסים את ההלכות הגדולות לרי"ג, וקצתם מיחסים אותן לרש"ק, וע"כ שערו שהיו שני חיבורים בשם ה"ג שהאחד מהם נתחבר מרי"ג והשני מרש"ק. הר"ד שי"ר השתדל להוכיח שרש"ק קדם לרי"ג וחבר את ההלכות הגדולות. אחר כך נתוספו עליהן ההלכות הפסוקות שר' רי"ג על ידי תלמידיו רי"ג, גם נעשו עליהן הוספות עוד בזמן מאוחר להרי"ף (כרם חמד ח"ו 236 ואילך, ומכתבו בראש תשובות גאונים קדמונים דף י"ב), ולזה הסכימו ריה"ש (החלוץ חלק י"ב) וראה"ו (דור דור ודורשיו ח"ד 31, 26 גם 355). לפי דעת גרימץ חי רש"ק וחבר את ההלכות הגדולות כמאה וחמשים שנה אחר רי"ג (מונאטסשריפט 1858 צד 217). הרכבי הוכיח שרש"ק מחבר ההלכות הגדולות חי אחר רי"ג קרוב לשנת 840 (מבוא לתשובות הגאונים XXV 373). לדעת ר"י הלוי היה רש"ק בן דודו של רי"ג, רק

צעיר ממנו לימים, והשתמש בההלכות הפסוקות שלו (נדרות הראשונים ח"ג 184 גמ 200) 1.

החוקרים הנוכרים בהשתדלם לחזק דעותיהם אספו בשקידה רבה מאמרים רבים שהקדמונים מביאים בשם ההלכות הגדולות והפסוקות, והוציאו מהם תולדות פעם צידקות ופעם מדומות. אנכי אבור מדבריהם אותם המאמרים שיש לסמוך עליהם ביותר, ואוסיף עליהם מה שמצאתי אני. חוץ מזה אשתמש במאמרי הנוכחי בההלכות הגדולות שנדפסו בימינו על פי כ"י רומי על ידי הר"י הילדעסהיימר, כי המהדורה הזאת ספיעה אור גדול על הענין שנבוא לדון עליו.

I. המחבר הוא ר' שמעון קיירא.

הגאונים רב שרירא ובנו רב האיי מעידים בכמה מקומות שר' שמעון קיירא או קיירא 2) חבר את ההלכות הגדולות, גם מורים באצבע על המקורות ששאב מהם. לפי דעתי אין להמיל בזה שום ספק, כי הגאונים הנוכרים ידעו היטב קורות הספרים שנתחברו קרוב לזמנם. בפרט שעדותם מתאמת ע"י חכמי ספרד ובעל ס' מתיבתא ור' שמואל גמע. כנגד כל הגדולים האלה עומדים רק חכמי אשכנז וחכמי צרפת הצפוניים המיחסים את ההלכות הגדולות לר' יהודאי גאון (ע' להלן פרק ד'), ועל כן אין בעדותם כמש, בפרט אחר שמוכת מתוך ההלכות עצמן שנתחברו אחר ר"ג. והנני לסדר פה דברי הקדמונים המיחסים את ההלכות הגדולות לר' שמעון קיירא או קיירא.

א) רב שרירא גאון בתשובות הגאונים הוצאת הרכבי סימן שע"ו: וששאלתם... דאית פלוגתא בין הלכות גדולות לגאון אחר, דבהלכות גדולות פסק דמותר... ופלגי גאון על הדין מימרא ואמר שלא כהוגן עשה רב יצחק בר שמואל... הכין חזינא דמאי דכתב רב שמעון קיירא בהלכות גדולות בהא מילתא מימריה דרב אחא מן שבחא הוא בשאיכתא דבהעלותך... אילין מילי דרב אחא מן שבחא וכתבינן רב שמעון בהלכות גדולות. המאמר

1) ע' עוד דבר ההלכות הגדולות וההלכות הפסוקות פריימאן מבוא לס' והגזיר ח"ב, רח"ט דדרוויץ בית נבאת ההלכות או תורתן של ראשונים ח"א פ, בן יעקב באוצר הספרים ערך הלכות גדולות. ר"י מילר בספרו: S. 13 Handschriftliche, Jehudai Gaon zugewiesene Lehrsätze.

2) גם רשודיה במבוא שלו לההלכות הפסוקות או הלכות ראו הוצאת שלאסבערג.
3) דבר הבני קיירא או קיירא, ע' רשייר במכתבו שבראש תשובות גאונים קדמונים דף י"ב ושוזיה במכתבו שבראש הלכות פסוקות או הלכות ראו הוצאת שלאסבערג צד II. לפי דעתי אין קיירא או קיירא שם עיר, כי אלמלי כן אזי היו אומרים מקיירא כמו שאמרו משבחא מדיפתא. ואחר שכתבו קיירא או קיירא הוא בודאי בנוי על שם התעסקות ר' שמעון.

הנזכר ישנו בהלכות גדולות שנדפסו כבר (אכנה אותן ה"צ ו) צד b 268 מדרום ווארשא, גם בה"ג וואטיקאן (אכנה אותן ה"ג II) הוצאת הילדעסהיימר צד 518. אך שם בה"ג II יש אחר המאמר ההוא: "ושדרו מתיבתא דסורא דר' יצחק שלא כהוגן עשה". מן השאלה והתשובה הזאת נוכל ללמוד הרבה. לעיני השואל ולעיני רב שרירא המשיב היה ס' הלכות גדולות באותה המהדורה שנדפסה כבר ושלא היה כתוב שם, "ושדרו מתיבתא..." וע"כ כתבו סתם: ופליג גאון על הדין מימרא... כי מה ששלחו מן המתיבתא לא היה כתוב בה"ג שלהם רק בתשובה בפני עצמה. ברבות הימים נתוסף זה בההלכות הגדולות עצמן בלשון ושדרו מתיבתא..., כמו שהוא לפנינו במהדורת וואטיקאן. עוד רואים אנחנו שרב שרירא מיחס את ההלכות הגדולות לר' שמעון קיארא, ומעיד שר' שמעון השתמש בדברי רב אחא והביא אותם בההלכות הגדולות שלו. — מס' המכריע סימן ד' נראה שהגאון החולק על הדין שבשאלות וההלכות הגדולות הוא רב עמרם (בערך 860).

(ב) ז"ל ר' ישעיה דמראני בספר המכריע סימן ל"ו: מצאתי תשובה לרב האיי גאון וצוק"ל על ענין זה. שמנה שרצים שנפל אחד מהם באחד מן המשקין... דבר זה כתוב בהלכות דרב שמעון קיארא חבית שיש משקין... ואין אנו יודעים מאין נסח רב שמעון הדברים הללו... המאמר הזה ישנו בה"ג I, 244 גם בה"ג II, 588 והיה שם לעיני ר"ת (ס' הישר סימן תר"ך ובסוף הספר), ולעיני הסמ"ג (ד"ו דף ע"ט ע"ד).

(ג) רב האיי גאון בתשובות גאונים קדמונים (דפוס ברלין) סימן פ"ו: הכין חזינא דאשכחתון בהלכות דרב מר יהודאי וזכר אדוננו לברכה לאו מעות הוא אלא הכין אמירא הא מילתא משמיה ומשמא דרבנותא אחריני נמי יסודי עולם¹, דבר לית ליה... ורבן שמעון כצדויה (צ"ל קיארא) דתקין הלכות גדולות לא קם אמעמיהון דמר רב יהודאי... בעל העימוד (ד' ווילנא עם פירוש ר' מאיר יונה צד 270) מיחס את התשובה הזאת לרב שרירא. בה"ג 1,60 גם בה"ג II, 148 נפסק כרב יהודאי גאון, אבל בההלכות הגדולות שהיו לעיני השואל והמשיב לא היה כתוב כן. בודאי נשתנה הדבר בהה"ג שלנו על פי תשובת רה"ג. על כל פנים רואים אנחנו שגם פה מיחס רש"ג או רה"ג את ההלכות הגדולות לר' שמעון קיארא². גם נלמוד מדבריהם שר' שמעון השתמש

(1) כוונתו לרב אחאי בשאלות פרשה צו סימן ע"ה, עי' עימוד שאביא תיכף.

(2) כמו שמוכיח על זה הלשון. דתקין הלכות גדולות. דומה לזה כתב רש"י בשי"צ דף ד' ע"ב: וששאלתם מצינו בספר שמורות שתקן רס"ג... ר"י הלוי כתב בספרו דורות הראשונים ח"ב 202 שלשון תקן נוהל יותר על מי שמאסף דברי אחרים ומסדרם וצורקם. ואין בזה נפקותא כי ר' שמעון אסף באמת דברי אחרים.

בההלכות (הפסוקות) דרב יהודאי, רק לא עמד על טעמו (1).

(ד) בעימור ערך פותיקו (דפוס ווארשא דף ס"ה ע"א): ובעל מתיבתא משמיה דרב כהן צדק גאון מנהג דילן למיכל בנביתא כרכינא. וביומי דרבי שמעון קיירא הכי נהוג... בהמאמר „וביומי דרש"ק הכי נהוג" כונת הכותב היא להמאמר בה"ג ב 1,191 ובה"ג II, 387: והאידנא מעשים בכל יום דקאכלי בנכייטא. כפי הנראה לי אין המאמר „וביומי דרש"ק"... המשך מדברי רב כהן צדק רק הוא לשון בעל ס' מתיבתא. ובנוגע לס' מתיבתא או מתיבות, ע' הרכבי בספרו על ר' שמואל בר חפני הערה 22 גם 71, ליסביל משנת 1840 צד 357.

(ה) ר' שמואל ב"ד יעקב גמע מקאבס באפריקא שחי בערך 1160 (ע' אודותיו עמרת צבי למלאת ע' שנה לגרימץ צד 6) כתב בהלכות שחימה שלו בלשון ערבית: ראיתי בהלכות ראו והן ההלכות המיוחדות אל אדונינו מר רב יהודה ז"ל... ומר רב שמעון קיירא בעל הלכות גדולות תפס במאמר הזה בעצמו והוסיף עליו מאמר אחר... (רמ"ש במ"ע מר"א גיגר ח"ב 77, מועתק ללש"ק אצל רש"ח ז"ל מכווא להלכות ראו או הלכות פסוקות צד II). המאמר המוכא מר' שמואל גמע ישנו בה"ג 1, 261 גם בה"ג II, 612. ר"ש גמע מיחס את ההלכות הגדולות לר' שמעון קיירא גם במקומות אחרים מספרו הנזכר.

מן חמשת המאמרים האלה יוצא ברור שלדעת רב שרירא, רב האיי, בעל ס' מתיבות, ור' שמעון גמע, ר' שמעון קיירא או קיירא הוא שחבר את ההלכות הגדולות, ושהוא השתמש בהשאלות של רב אחא משבא ובההלכות (הפסוקות) של רב יהודאי גאון (ע' פרק ג'),

II. זמנו ומקומו של ר' שמעון קיירא. זכרון הה"ג אצל הגאונים.

כל הקדמונים, חוץ מן הראב"ד, מחשים ובלתי מנידים לנו באיזה זמן ובאיזה מקום חי ר' שמעון קיירא. גם הראב"ד יגיד לנו בזה דברים שאין לסמוך עליהם כלל, וע"כ מוכרח אני לחקור ולדרוש בזה ככל אשר השיג ידי, למען דעת להשיב על השאלה הזאת. אך מרס כל נחוץ לשים עין על מה שכתב בזה הראב"ד, כי על ידו באו חוקרינו למבוכה גדולה. ז"ל הראב"ד בס' הקבלה: הדור השני ר' יעקב מנהר פקוד היה ראש

(1) רשי"ד שנגרד אחר הראב"ד והאמין שרש"ק קדם לרי"ג כתב במכתבו שכראש תנ"ך צד י"ב. שבנות הרי"ג היא שרש"ק לא עמד על המעם שעמד עליו רב יהודאי אחריו. ואין זה משמעות הלשון „לא קם אטעמיהון“...

ישיבה י"ח שנה ומת בשנת תרצ"ג. ואחריו רב שמואל מכני בנו של אמימר... היה ראש ישיבה י"ח שנה ונפטר בשנת ד' תקי"א. הרי אלו כפום בדיתא (ידוע שהראב"ד החליף גאוני סורא על גאוני פומבדיתא). וכימי ארבעה ראשי ישיבות אלו היו ראשי ישיבות מתא מחסיא ואלו הן... ואחריו רב יוסף שנת ד' תצ"ט ואחריו רב שמואל בר מרי בשנת דתק"ח. וכימי רב שמואל היה ר' שמעון קיירא ולא נסמך לגאון וחבר הלכות גדולות בשנת אלף נ"ב לשמורות שהיא שנת ד' תק"א בשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי, בשנת ח' לגדולת רב שמואל מרע אמימר. והוכיר שמעות משמא דרב כהן צדק (1) ולא שמענו מעולם שהיה גאון ששמו כהן צדק (2), ואפשר שכהן צדק זה שהיה רבו וחכם גדול היה ולא נסמך. ואחר רב שמואל בר מרי היה רב אחא משבחא וחכם גדול היה וחבר שאלות... ונסמך שמש של רב אחא ושמו רב נמרונאי... והיה רב נמרונאי לראש כ"ג שנה עד שנת דתקכ"א... הדור השלישי של גאונים בפומבדיתא לאחר פטירת רב שמואל בשנת דתקי"א היה לראש כפום בדיתא רב מרי הכהן... ואחריו רב יהודאי ג' שנים ומחצה ומת דתקכ"ג. והוא חבר הלכות פסוקות ומהלכות גדולות קבצם וסגי נהור היה... (נייבויר 63, Anecdota 1).

מדברי הראב"ד יוצא באין כל ספק שלדעתו קדם ר' שמעון קיירא לר' יהודאי גאון, או שעל כל פנים היה זקן ממנו, אחר שהוא מונה את רש"ק בהדור השני ואת ר"ג בעל הלכות פסוקות בהדור השלישי (3). גם יאמר בפירוש שרש"ק חבר את ההלכות הגדולות בשנת אלף נ"ב הוא 741 ושר"ג שהיה אחריו קבץ מתוכן את ההלכות הפסוקות (4). כל הפרטים האלה משובשים, כי כבר ראינו בהפרק הראשון ועוד נראה בהפרק השלישי כי ר"ג קדם לרש"ק, ושארדבה רש"ק השתמש בההלכות הפסוקות של ר"ג.

- (1) לעיני הראב"ד הן ההלכות הגדולות אספמיא היינו המהדורה השנית, ובה מובאים פסקים כשם רב כהן צדק (ובשם גאונים אחרים מאוחרים) שהוסיף המסדר בזמן מאוחר (עי' פרק ד'). והראב"ד חשב שזה נובע מן המחבר, וע"כ התפלא איך אפשר שרש"ק שחבר לדעתו את ספרו בשנת 741 הביא שמעות מרב כהן צדק שנעשה ראש ישיבה בערך 846.
- (2) ר"ל לא שמענו שהיה גאון ששמו כהן צדק כימי רש"ק.
- (3) ובטלים כזה דברי ר"י הלוי שכתב בדורות הראשונים ח"ג ק"א שר"ג ורש"ק היו בני דור אחד.
- (4) ר"י הלוי (שם 204) מניה בדברי הראב"ד וההלכות גדולות קבצין, ומפרש שהראב"ד ר"ל שבעל ההלכות הגדולות קבץ מן הפסוקות, לשון הראב"ד אינו סובל את ההגהה הזאת כי ההלכות גדולות הוא שם המספר ולא שם המחבר והמספר אינו מקבץ. עוד זאת כי ברצוננו לומר שפלוגי השתמש באיזה ספר לא נאמר שפלוגי קבץ ספר פלוגי רק שפלוגי לקט מספר פלוגי או שהשתמש בו. תיכף אח"כ אמר הראב"ד: וסגי נהור היה, איך הוא מדבר מריג ולא מההלכות גדולות. חוץ מכל זה הלא נראה ברור שהראב"ד מקדים את רש"ק לר"ג, ובשום אופן לא יתפרשו דבריו שרש"ק לקט דברים מספרו של ר"ג. מטעם זה תפול גם הגהת הרמב"ם שהגיה בהראב"ד ובהלכות גדולות קבוצם או קיבצם (מבוא לתה"ג XXVII עיי"ש גם 373 ומיללר במאמרו על ר"ג 13).

דבר התרה: השאלה מאין בא הראב"ד לכל הפעיות האלה, שער הרכבי (מבוא לה"ג xxvii) כי בהמקור שהשתמש בו הראב"ד נפלה טעות, היינו שהיה כתוב שם שרש"ק חי בשנת אלף נ"ב ובאמת היה צ"ל אלף קנ"ב (841 למספרם). אנכי אשר שלעני הראב"ד לא היה בזה שום מקור דק שהוא: בא לזה ע"י ההלכות הגדולות עצמן. כי הנה בה"ג a 181, i, כתוב אצלנו: גם חליצה. מה דהוה קדמנא ביום פלוני דהוא אנך בירח פלוני למנינא דרגילנא ביה... הרשזוח"ה והר"נ ראבינאוויץ הגיהו פה: ביום פלוני דהוא יבך וכך ביהח פלוני דשנת אנ"ב... היינו אלף ונ"ב (ע' מכתב רשזוח"ה בראש הלכות דאו iv) והביאו מזה ראיה לדברי הראב"ד שרש"ק חבר את ספרו בשנת אלף נ"ב. על ההגהה הזאת יש לדון, וכבר ערערו עליה הר"נ ברילל (יאהרביכר ח"ה צד 160) וריה"ש (החלוץ חלק י"ב 108), אך זה קרוב בעיני שבהלכות הגדולות שהיו לעיני הראב"ד היה כתוב ביום פלוני בירח פלוני ואלף ונ"ב למנינא דרגילנא ביה. והיה כתוב שם מספר השנה כדרך שכתוב בה"ג 316 II, בזה"ל: מה דהוה קדמנא ביום פלוני דהוא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וארבעים ושתים לבריאת עולם... פה חסר החודש, ומן הלשון דהוא שנת... מוכח שחסר מספר השנה לשמרות. ובודאי צ"ל פה: ביום פלוני (בירח פלוני אלף רצ"ג לשמרות) דהוא שנת ארבעת אלפים ושבע מאות וארבעים ושתים לבריאת עולם. — והנה ממנין השנים שבשמרות המובאים באיזה ספר אין לשפוט כלל על זמן חיבור הספר (ע' ראבינאוויץ ד"ס הקדמה לחלק י"ב 82), כי אפשר שהשטר הוא קדום או שהמנין הוא מאוחר להמחבר ונובע מאיזה סופר. גם אפשר שהמנין הוא משובש. כשם שאין לשפוט ממהדורה ב' שהמחבר חי בשנת 982, כן אין לשפוט מהמנין אלף נ"ב שהיה לפי השערתו. בההלכות הגדולות שהיו לעיני הראב"ד כי המחבר חי בשנת 742. יכול להיות שהמחבר העתיק את השטר מאיזה ספר קדמון (אולי מההלכות הפסוקות של ר"ג, ע' הפרק הבא), גם יכול להיות שנפלה בהמנין הזה איזו טעות. האמנם הראב"ד במצאו בההלכות הגדולות את המנין אלף נ"ב לשמרות. הוציא משפטן. שההלכות הגדולות נהחברו בשנת ד' תק"א 741, וחשב ומצא שזה היה בהשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי (1), ובהשנה השמינית לגדולת רב שמואל מגזע אמימר (שהיה לגאון בשנת דתצ"ג). —

(1) זה שבוש, כי השנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי (שנעשה ראש ישיבה בשנת תק"ה) היא שנת תק"א ולא תק"א. הראב"ד בא לטעות זאת כסבה שחשב כי המספר תצ"ט אצל רב יוסף והמספר תק"ה אצל רב שמואל בר מרי הם שנות פטירתם, וע"כ יצא לו שרב שמואל בר מרי נעשה ר"י בשנת תצ"ט, ובחשבו את שנת תצ"ט להשנה הראשונה של גדולת רב שמואל יצא לו ששנת תק"א היא השנה השלישית לגדולת רב שמואל, הלא תראה כי בהמשך המאמר שאנו דנין עליו כתב הראב"ד שאחר רב שמואל בר מרי מלך רב נטרונאי כ"ג שנה ומת דתקכ"א, איך ברור הוא שחשב בי רב שמואל מת בשנת תק"ה. טעות כזאת נמצא בדברי הראב"ד גם להלן

זהו לפי דעתי מקור השבושים שבקבלת הראב"ד. יהיה איך שיהיה בלתי ראוי לסמוך על מה שיגיד לנו בזה הראב"ד אחר שיש לנו עדיוות נאמנות שרי"ג קדם לרש"ק.

נפן נא אל ההלכות הגדולות עצמן ונשאל אותן על זמן חיבורן. פה נחוצה לנו שמירה יתרה, יען כי יש בההלכות הגדולות הוספות מאוחרות בשתי המהדורות גם יחד. וע"כ איסר את ראיותי רק על מאמרים שישנם בשתי המהדורות, וקרוב איפוא שהמאמרים האלה נובעים מהמחבר עצמו ואינם הוספות מאוחרות.

(א) רב יהודאי נזכר בכמה מקומות בה"ג בכנוי גאון, וא"כ נתחברו לא קודם שנת 760 כי בהשגה ההיא נעשה רב יהודה גאון בסורא. כ"כ נזכר בה"ג תשובות שהשיב רי"ג, גם זה היה בודאי אחר שנעשה ראש ישיבה. ואין ספק שהכוונה לרב יהודאי בר נחמן, כי קצת מתשובותיו המובאות בה"ג נמצאות בין תשובות רב יהודאי בה"ג (עי' על כל זה ברשימה 1). וכבר ע"י הראיה הזאת במלה דעת הלוי שכתב שה"ג נתחברו בשנת 761.

(ב) יש ראיות שבעל ה"ג חי אחר רי"ג. בה"ג a 156, l ודה"ג II, 126 בעו רבנן קמי מר רב חנינאי גאון בבבלה (צ"ל בכלה) רבתי... ורבנן דהשתא קאמרין... אלה הם בודאי דברי המחבר אחר שנמצאים בשתי המהדורות. חוץ לזה היה כן כבר לעיני רב שמואל בר חפני, כי ז"ל בה"ג הרכבי סימן שי"ב: אבל כתב בעל ההלכות בענין הזה והגיד לנו ששאלו החכמים את מר רב חנינאי גאון בחדש כלא... ואמר בעל ההלכות אחרי כן שחכמי דורו אמרו אעפ"י... ר' חנינאי הזה הוא ר' חנינאי כהנא בר מר רב הונא תלמיד רי"ג שנפטר, כפי עדות רש"ג, בערך 777 (2). יוצא מזה כי ההלכות הגדולות

מן רב חנינאי בר אברהם ואילך. דיכו: רב ישעיה הלוי שתי שנים ונפטר בשנת דתקנ"ז. וזה טעות. כי רב ישעיה נעשה לגאון בהשגה הנזכרת. וגם בשנות הגאונים שאחר רב ישעיה נכשל בזה הראב"ד. — בזה יפלו כל דברי הרי"י הלוי שכתב בצד 202. הוא מגיה בדבריו הראב"ד. ונתברר הלכות גדולות בשנת אלף ס"ב לשטרות שהיא שנת ד' תקי"א בשנה השלישית לגדולת רב שמואל בר מרי בשנת י"ח לגדולת רב שמואל מנעז אמרי. ההגהות הרבות האלה בלתי נחוצות, גם בלתי מועילות לשטתה, כי סוף כל סוף לדעת הראב"ד קדם רש"ק לרי"ג. אחר שהוא מונה אותו בהדור השני ואת רי"ג הוא כונה בהדור השלישי.

(1) ובשלים בזה דברי פריימאן שכתב (הקדמה לס' והזהיר ח"ב כאמר ג' אות ד') כי רב יהודאי הנזכר בה"ג הוא בכל מקום רב יהודה בפומבדיתא שמלך אחר רב נטרונאי בר מר נחמיה. (2) ריי הלוי (דורות הראשונים ח"ג 184) השיג על רשייר וכתב כי רב חנינאי הנזכר בה"ג אינו רב חנינאי תלמיד רי"ג. וזה יען כי לפי דבריו, בכל מקום שבא רב אחונאי או רב חנינאי בא עמו גם כהנא... ואם גם בה"ג הכוונה לרב אחונאי [ורב חנונאי] זה האחרון הבקן היה לכתוב עליו כהנא. אין יסוד להסתירה הזאת, כי ר' חנונאי נמצא בהרבה מקומות בלי הבניו כהנא. ראה למשל ח"ג סימן ט"ז: נהגין מימות אדונינו נהורא דעלמא מר רב יהודאי... ומימות אדונינו מר רב חנינאי זל... אומרין לנו שאדונינו מר רב יעקב גאון התייר... והא מילתא אמרת.

תחברו לכל הפחות דור אחר רב חנינאי היינו בראש המאה התשיעית. כי על ה"ג מזכיר את, רבנן דהשתא שהיו אחר רב חנינאי, והם היו, חכמי ר"י של בעל ה"ג, כלשון רב שמואל בר חפני (1). —

רב אחינאי הנזכר בה"ג I, 60 a בלשון ואית דאמרי משום מר אחינאי קח שפחה... אפשר שהוא מר אחינאי תלמיד ר"י הנזכר אצל רש"י (ביוחסין נכח). ע' אודותיו רש"י כח"ו 240 ומיללר מפתח 63, מונאמסשריפט 1868 202 ודורות הראשונים לר"י הלוי ח"ג 280.

ג) בה"ג I, 228 a וה"ג II, 478: אמרו משמיה דמר רב יהודאי... ואקשו נון קמיה... ואהדר להו... ורבנן בתראי פליגי... מן הלשון ורבנן בתראי ללמוד שבעל ה"ג חי זמן מסוים אחר ר"י, לכל הפחות שני דורות, רב חי לא קודם שנת 824. —

נראה לי כי ההלכות הגדולות נתחברו בסורא. כמה פירושים ומנהגים בה"ג מובאים במקומות אחרים בשם גאוני סורא. ע' בה"ג I, 88 וה"ג II, 1: ומפרישי רבנן איגרות של רשות פתקי דרשואתא. הפירוש הזה מובא במקומות אחרים בשם רב צדוק (ע' הרכבי ה"ג 386). בה"ג I, 191 b וה"ג II, 1: והאירנא מעשים בכל יום דקאכלי בנכיותא... בעיטור ערך פותיקו ווארשא דף ס"ה ע"ב) כתב ובעל מתיבתא משמיה דרב כהן צדק מנהג לן למיכל בנכותא (ע' לעיל פ"א אות ד'). רב כהן צדק היה בסורא, וא"כ מנהג המובא בה"ג הוא מנהג סורא. רש"י שהיה בפומבדיתא פסק שאסור ליכל בנכיותא (ש"צ דף י"ד ע"א). הדין ששרץ שנפל במשקין במל באלף, ידע רה"ג מקורו (לעיל פ"א אות ב'), אבל כן פסק רב נטרונאי בש"ת מן רמ"ר, ובהלכות פסוקות שבהחוקר ח"א סימן כ"ו הובא הדין הזה בתוך

רב יהודאי כי יתבין קמיה מר רב חנונאי ומר רב סמונאי... והא כבר פ"י לכם מר רב חנונאי... שרב חנונאי נזכר כמה פעמים בלא הכנוי כהנא, גם ר' יעקב הנזכר שם היה כהן ולא נקרא נא. עוד שם סימן קכ"ה: אלא ששאל מר רב יעקב את ר' חנינאי וק"ל. גם פה לא יכונה ר' חנאי ור' יעקב בשם כהנא. גם ר' משה גאון היה כהן ובכ"ז נזכר הרבה פעמים בלא הכנוי נא. ע' תשובות גאונים קדמונים סימן קכ"ב, ה"ג II, 22, סדר ר"ע 24, 26, 39. ואין איפוא מכאן שסתירה למה שכתב רש"י, ואדרבה כל ראיותיו צודקות ונכונות. — אתר הסתירה המדומה את ישעיה ר"י הלוי, וקודם לו פרייטמן שם, שר' חנונאי הנזכר בה"ג הוא ר' חנונאי הקדמון היה אחר מר בר בן רב הונא שחי בשנת 609. אין גם לזה שום יסוד. כי שם הגאון הקדמון חנונאי ולא חנינאי. חז"ק מזה לא נשאר לנו מרב חנינאי הקדמון שום דבר הן בהלכה והן בדרה, וזכר רש"י לא ידע מסנו רק מפי השמיעה וכתב עליו: ואמרין דהוה בסורא אהוה העת חנינאי... ובגנר זה נדע מר' חנונאי תלמיד רייך שהיה בעל הלכה ובעל אגדה, כמו שהעיד רש"י, ואין כל פסק שהוא הוא המובא בה"ג.

(1) כפי הנראה הוציא בעל ה"ג את המאמר בעד רבנן... עד ביד נוי לא מאיזה ספר היה לעיניו, כי כן מובא המאמר הזה גם בש"צ דף י' ע"א סימן ו' וגם באר"י ח"א תשכ"ה דא נא בשם תשובות הגאונים. המאמר: ורבנן דהשתא... הוא מה שהוסיף בעל ה"ג ואינו בש"צ ואר"י.

השובת רב עמרם, ובפרדס רנ"ד בקצת שנוי על שם רב כהן צדק. כל הגאונים האלה היו בסורא, ונראה שההוראה הזאת מוצאה משיבת סורא. מכל זה מוכח שהה"ג נתחברו בסורא. וע"כ רב שמואל בר חפני גאון סורא בסוף השו"ת המובאת לעיל (פרק ב' אות ב') שבח והלל את המחבר וכתב עליו: "ואנחנו נסמך על זה שאמר בעל ההלכות כי היה בקי בדבר הלכה וכוונתו לשמים". וכנגד זה לא חלק לו רה"ג כבוד כראוי וכתב עליו שלא הבין מעמם של רי"ג וגדולים אחרים (פ"א אות ג'), גם כתב עליו דלאו דסמכא הוא (פ"ג אות כ"ב), וכתה"ג הרבני דל"ב כתב (רה"ג ז'): לאו הילכתא הכין ודברים במלים הן ואין לסמך עליהן (ע' מה שכתוב בה"ג I, 210 ו"ה"ג II, 481).

ההלכות הגדולות נזכרו בפירוש רק אצל רש"ג: ע' פרק א' אות א' (ג'), פרק ג' אות ט"ו. ט"ז, ואצל רה"ג: ע' פ"א אות ב', ג', ופרק ג' אות כ"ב. כ"ג. כ"ד. וע' עוד בהשאלה לרה"ג רי"צ ח"ב ק' (ע' החלוץ י"ב 1106), ותה"ג הרבני סימן רל"ב, רנ"ד ורנ"ה, ואצל ר' שמואל בר חפני: ע' אות ב' שבפרק זה, ואצל ר' נסים גאון בס' המפתח דף כ"ח ע"ב ובתשובתו המובאת המנהיג סוכה סימן ז'. אצל הגאונים שקדמו לרש"ג לא נזכרו ההלכות הגדולות בשמן, אבל יש בדבריהם קצת הוכחה שהיו לעיניהם ההלכות הגדולות. מסופק אני בזה בהגאונים הבאים:

רב כהן צדק (נפטר בערך 850) ע' פרק א' אות ד'.

רב שר שלום (נפטר בערך 856) ע' פ"ג אות ב'.

רב עמרם (נפטר בערך 874) פ"א סוף אות ב'.

רב סעדיה (נפטר 942), בפירוש רבנו בחיי ובפירוש על התורה שבקובץ פרמא 691 כתוב: וכתבת עליהם את הדברים האלה... (צ"ל וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת, דברים כ"ז, ג') אמר ר' סעדיה כי כתבו על האבנים מספר המצות כמו שכתובין בהלכות גדולות כעניין אזהרות, ויפה אמר (ע' שעכטער. Semitic Studies 486). הפירוש הזה מסכים עם תרגום רס"ג שתרגם כאלו היה כתוב: וכתבת עליהן את כל יסודי התורה הזאת. אפשר שהמלות "כמו שכתובין בהלכות גדולות"... נובעות מן המפרש, וכתבן כדי לבאר כונת רס"ג. -

III שאילתות דרב אחאי והלכות (פסוקות) דרביהודאי גאון

ביחוסן להלכות הגדולות.

כבר ראינו שרב שרירא גאון מעיד כי ר' שמעון קיירא השתמש בשאילתות דרב אחאי (לעיל פרק א' אות א'), גם ראינו שרב האיי או רב שרירא ור' שמואל גמע מעידים שרש"ק השתמש גם בהלכות של רב יהודאי

נאון (שם אות ב' ואות ה'). העדיות האלה נכונות מאד ונמצא אותן מקיימות מהרבה צדדים.

שאלות דרב אחאי. מגוף ספר הלכות גדולות מוכח בהרבה מקומות שמחברו שאב משאלות דרב אחאי. מה שהוא מביא בשם רב אחא (ע' רשימה ערך רב אחא) נובע בודאי מההלכות הפסוקות של רי"ג ע' להלן דינים סדורים אות ח'. האמנם המחבר מעתיק בהרבה מקומות את השאלות בלשון ממש מבלי להזכיר את השאלות ואת רב אחאי כמו שהעיד על זה הרא"ש מרוב בהערותיו להשאלות דפוס ווארשא לרף:

8. 10. 51. 60. 61. 62. 88. 89. 94. 95. 125. 128. 135. 151. 166. 168. 169. 171. 174. 180. 185. 187. 190. 203. 209. 217. 220. 231. 240. 245. 246. 253. 261. 265. 267. 270. 277. 278.

בכל המקומות האלה נעתקו השאלות מלה במלה. וכן נעתקו גם בההלכות הגדולות הוצאת הילדעסהיימער, ע' מפתח שלו צד 140. הלכות (פסוקות) דרב יהודאי נאון. רש"ק השתמש בההלכות דרב יהודאי כדרך שהשתמש בהשאלות, היינו שהעתיק מאמרים רבים מלה במלה. האמנם בהיות שההלכות דרב יהודאי לא הגיעו אלינו, ע"כ אין בידינו להראות באצבע על המאמרים השונים בההלכות הגדולות דרש"ק ובההלכות (הפסוקות) דרב יהודאי. בכל זאת יש הוכחות הרבה שרש"ק השתמש בההלכות דרב יהודאי. אך נחויז לנו לשום עין על הכונת ההלכות דרב יהודאי על פי המובא מתוכן בדברי הגאונים ולהתבונן על הקורות שעברו עליהן.

ההלכות של רי"ב נקראו הלכות דרי"ג, הלכות פסוקות, הלכות קטועות, הלכות קצובות או הלכות קטנות (בנגוד אל ההלכות הגדולות). מן ההלכות האלה היו מהדורות שונות. אני אחלק את ההלכות הפסוקות על:

ההוראות והתשובות של רי"ג. לתוך הספר הזה הובאו ההוראות והתשובות הקצרות שהשיב רי"ג על השאלות ששאלו אותו בעל פה או בכתב. דרך רי"ג היתה להשיב בקצרה מבלי להאריך בראיות וטעמים וע"כ נקראו תשובותיו הלכות פסוקות או קטועות וכדומה. ראה ד"מ תשובות הגאונים ליק סימן מ"ה: שאילו מן קמאי (צ"ל קמי) מר רב יהודאי נאון ריש מתיבתא ו"ל יש קידוש שלא במקום סעודה כרב ור' יוחנן, או אין קידוש

(1) בהוצ' הילדעסהיימער צד 235: בכך (צ"ל ברם) צריך דילמא ... אי נמי משום כמות

לילה... בדרך שביה דקביה הלבטא מאי... ת"ש... זה לא נמצא בה"ג I. מן הלשון והסדר נראת שכל זה לקוח משאלתא קדמוניה. בשאלות דרב אחאי שלפנינו לא נמצאת השאלתא הזאת. כן חסרות בהשאלות שלנו עוד כמה שאלות שהקדונים מביאים. עיין דבר השאלות בית תלמוד ח"ג 21.

אלא במקום סעודה כשמואל (פסחים ק"א ע"א), ואמר: אמור רבנן דעבדינן לחומרא כשמואל... טוב שאילו מן קמיה נדה מהו מלצלווי (צ"ל לצלווי) או למיעל לבי כנישתא, ואמר: שפיר דמי. התשובות הקצורות האלה של רי"ג נקבעו יחד ונקראו בשם הלכות פסוקות או קטועות. יש ראיות שתשובות רי"ג נקראו הלכות. ז"ל רה"ג בתמים דעים סימן קי"ט (דף כ"ג ע"א) ובכולהו נוסחי בהלכות גדולות ומר יהודאי (ר"ל בהלכות גדולות ובהלכות מר יהודאי) מתחיל "לא ידעין מאי נינהו, יפשוט לנו אדוננו האי קושיא"... הרי שהיו בהלכות של רי"ג שאלות אליו ותשובותיו עליהן. בהתשובה הזאת השתמש בעל ההלכות הגדולות ונמצא בה"ג דפוס ווארשא (אכנה אותן ה"ג 1) צד 76 וה"ג II (הילדעסיהייםער) צד 159 הלשון: ולא ידעין תרועה מאי ניהו... - ר' גרשום מאור הגולה כתב בשו"ת רמב"ב ד"פ סימן רס"ד: דעתי נוטה כי כן כתוב בהלכות פסוקות וכן בתשובות הגאונים: מקום שכני אדם מתביישים לישיבע... היא תשובת רי"ג בתה"ג ליק סימן מ"ה (ע' תורתן של ראשונים ח"ב 8), והיא היתה בתוך ההלכות הפסוקות שהיו לעיני רגמ"ה. - בספר העתים מובא ממיללר במפתח לתשובות הגאונים צד 68: אשכחן בפסוקות הכין שאילו מקמי ר' יהודאי לשון הים הנכנס בישוש מכאן ומכאן... ואמר אסור (כן מובא גם בהלכות פסוקות בהחוקר ח"א 286, וע' להלן דינים סדורים אות כ"ד). מכל זה נראה שתשובות רי"ג והוראותיו נקראו הלכות פסוקות. קצת מהוראות רי"ג ישנן בקונטרס אחד הכתוב בסוף שו"ת רמב"ב כי

פראג, והרפ"ס אותן הריי מיללר במחברתו המכונה: Handschriftliche Iehudai Gaon zugeschriebene Lehrsätze קצובות דר' יהודאי. ואח"כ: וששאלתם אדם שראה קרי... ושאמרתם מפני אותם טועים... וששאלתם... אח"ז יש שם הוראות בלי ההתחלה, "וששאלתם" או "שאמרתם". אח"ז בסימן xII: וששאלתם נדה מהו לצלווי... היא תשובת רי"ג בתה"ג ליק מ"ה שהבאתי לעיל. לפי דעת מיללר נכנסו להקובץ ההוא גם דינים היוצאים מתשובות גאונים שהיו אחר רי"ג. על כל פנים נראה גם מכאן שההוראות והתשובות של רי"ג היו נקראות בשם הלכות קצובות.

מתוך ההלכות הגדולות בעצמן נראה שמחברן השתמש בהלכות הפסוקות של רי"ג שהיו בהן תשובותיו. בהלכות גדולות 1,211 וה"ג II,486: ופסיק בשאילתא דרב מר יהודאי גאון... עוד בה"ג 1,84: אמרו משום גאון דהיכא דשכיב... ובה"ג II,206 הנוסח: אמרו משמיה דמר רב יהודאי גאון... גם זה לקוח מתשובות רי"ג כי רה"ג בפרדס רצ"ד ואו"ח ח"ב סימן רל"ב כתב: וכן נמצא כתוב בשם רי"ג דיו"ש אחרון עולה למנין שבעה. וגאון אחד השיב מה שנמצא בהלכות גדולות בהלכות אבל שיום ח' של פסח עולה למנין ז' לאו דסמכא הוא... ואע"פ שתשובה זו נכתבה בשם רב יהודאי גאון ז"ל אין

לסמוך עליה (ע' להלן אות כ"ד). וע' מה שהבאתי לעיל מהמים דעים ק"ט שיש בה"ג תשובה מר"ג. ויש בה"ג עוד דברים בשם ר"ג שאחרים מביאים בשם תשובת ר"ג, ע' רשימה ערך ר"ג.

דינים סדורים על פי סדר התלמוד או על פי הענינים. גם הספר הזה נקרא הלכות פסוקות או הלכות קטועות וכדומה. ונתחם לרב יהודאי גאון או לתלמידיו. הגאונים והרבנים שאחריהם מביאים הלכות פסוקות ומיחסים אותן לפעמים בפירוש לרב יהודאי גאון, ולפעמים מביאים הלכות פסוקות או הלכות קטועות סתם מבלי להגיד מי חבר אותן. כפי הנראה גם ההלכות המובאות סתם הן אותן ההלכות שנתחם לר"ג, כי לא נודעו לנו הלכות פסוקות ממחבר אחר. אני אאסוף פה מה שמביאים הגאונים מן ההלכות האלה, ואעיר על מה שמצאתי מובא בההלכות הגדולות. (בה"ג ע' להלן אות ו').

א) רב פלמוי בפומבדיתא, נפטר 868. ודכתב איזה עדיף ומשובח לעמוק או (צ"ל לעסוק בו) [בהלמוד או] בהלכות קטועות ולא שאלנו דבר זה אלא שרוב העם ממין אחר הלכות קטועות ואומרים מה לנו לקושיות התלמוד. לא יפה הם עושים... ולא נתקנו הלכות קטועות לשנן בהם אלא מי שלמד תלמוד כולו ועוסק כי (צ"ל בו) אם מסתפק לו דבר ואינו יודע לפרשו מעיין בהם (חמדה גנוזה ק"י).

הוראת "קטע" היא היא הוראת "פסק" 1), וא"כ ההלכות הקטועות הנזכרות פה הן הן ההלכות הפסוקות, ועיין להלן אות ד'. כפי הנראה לא היה בימי הגאונים שום חילוק בין הלכות קטועות להלכות פסוקות, רק ברבות הימים כשנתרבו המהדורות השונות מההלכות של ר"ג נקראה מהדורה ידועה אחת בשם הלכות קטועות, ומהדורה ידועה אחרת נקראה בשם הלכות פסוקות 2).

1) בפרדס סימן ר"פ: כך אמר מר רב יהודאי גאון זכר אדונינו לברכה על שלמה ריש גלותא בשביל החיה (ר"ל חילולת) שקטע הלכה תשב ו' לזכר כנדה ואח"כ תשב ו' נקיים וכן לנקבה תשב י"ד כנדה ואחר כן תשב ו' נקיים, ואמר רבא (צ"ל רב יהודאי) זכר אדונינו לברכה: לא כי אלא יולדת כנדה עד שיפסקו דמים ממנה, אחר תספור ו' נקיים, וכן אמר ריש כלה וריש כתיבתא (ע' רד"ל קטנות ס' הוהר דף י"ט).

2) ע' ד"מ ראב"ן דף נ"ז ע"ב: כל שבוט טמא מצאתי להא בהלכות גדולות ובהלכות קטועות אמר רב אשי כל שאילא בוב... (ה"ג 1,248a ה"ג II,580), ובהלכות קטועות משמע דלענין יין נסך ממש אסור בהנאה אמרה רב אשי דהכי איתא התם נטל את החבית... מזה מוכח שנוסח ההלכות הקטועות היה משונה מנוסח ההלכות הקטועות וע' פרדס רס"ח. בשבהל ח"ב: ובהלכות קטועות, ובהלכות גדולות ובהלכות קטועות (רש"י מבוא דף י"א) וע' עוד גייבור Anecdota ח"א 178: והוא (ר"י) היה חכם גדול כראשונים ז"ל והוא קצב ומפלפל חכמתו הלכות גדולות והלכות קטועות והלכות קטועות... וע' צונץ המזכיר חלק ח' 20, גם פריימאן הקרמה ל"ט והוהר ח"ב מאמר א' אות ה'.

(ב) רב שר שלום, בסורא, נפטר בערך 859. וששאלתם הבא מחוץ לתחום בשביל ישראל זה מותר לאכול לישראל אחר. דוקא לבא מחוץ לתחום, אבל במחבר לקרקע אסורין עד שימתין לערב בכדי שיעשו, דבר זה מפורש בהלכות (הלכות פסוקות בהחוקר ח"א 289). כן נמצא בה"ג 1,71a ובה"ג II,179. פה נזכרו הלכות סהם, ובודאי הכונה להלכות של רב יהודאי.
(ג) רב נטרונאי, בסורא, נפטר בערך 861. ורב נטרונאי ריש מתיבתא: שפרשתם מצאתי בהלכות מר יהודאי גאון ריאה שניקבה במקום רבנותא אע"ג דלא סריכי בדופן כשרה. ח"י שאמר כן... ושמא ארם אחד אמר משמו ומעה (עיתור ד' לעמבערג ח"ב 17a). בה"ג 1,256 פוסק שכשרת דוקא באם שהדופן סותמה.

(רב עמרם גאון ע' להלן אות ח' דבר סדר ר"ע).

(ד) רב צמח (בר פלמוי), בפומבדיתא, נפטר בערך 896. וזה שחקקתם לפנינו בהלכות קטועות לא יחיד יחיד ממש אלא אפילו ציבור נקראו יחידים, לא שמענו מעולם לא בכתב ולא בפה, ואל העשו כך שאין מנהג אלא כמו שפירשנו לכם. ואל תטעו באיתן הלכות קטועות שאם כתוב בהן כך שלא כהלכה הוא וטעות הוא. ושמא הסופר טעה ולא הרב (חמדה גנוזה קכ"ח). הפירוש שיחיד אינו יחיד ממש נובע מרב יהודאי גאון והיה כתוב בהלכות הפסוקות או הקטועות שלו. ז"ל ריצ"ג ח"ב צד ה': והכי כתוב בהלכות ובפסוקות נמי ויחיד דקאמר גומר את ההלל לא יחיד ממש... ואמר מר רב שלום ואית דאמרי רב נטרונאי מאן דמצלי ביחיד... וכן מנהג בשתי ישיבות (1). וזה שחקקתם לפנינו בהלכות קטועות לא יחיד ממש... (ככל שיש בחמדה גנוזה). ונשאל מרב האיי מצאנו בהלכות אדונינו מר רב יהודאי ז"ל יחיד דקאמר וכולו... מכל זה נראה ברור שהענין לא יחיד ממש נובע מההלכות הפסוקות של רי"ג. בה"ג 1,69b (סוף הלכות לולב) מביא את הפירוש הזה מלה במלה, ובודאי הוא לקוח מן ההלכות הפסוקות של רי"ג. דבר ה"ג II ע' להלן אות ט'.

(ה) רב חנניה, בפומבדיתא, נפטר 943. ובהלכות פסוקות דמר רב יהודאי ז"ל כתוב כאן דקני מיניה קני ליה במתנה. המקבל מתנה כל היכא דאיתיה, ואע"ג דלא כתב. הרווייהו הלכתא ולא קשייאן אהרדי (ש"צ דף נ"ב סימן ט"ב) הובא זה בה"ג 1,218b וה"ג II,448 בלשון ארמית: ובחליפין כיון שקנו מידי איקניא לה ארעא כל היכא דאיתיה.

(1) זה מובא בסדר ר"ע דף ל"ו בלשון: וכן אמר שר שלום גאון המתפלל ביחיד... וכן מנהג בשתי ישיבות. הבאמר: וזה שחקקתם לפנינו... בלתי מובא בסדר ר"ע. בחמדה גנוזה בלתי מובא הבאמר הראשון מאן דמצלי... ונראה ששני המאמרים היו בתשובת רב שר שלום או רב נטרונאי או רב צמח. שני הענינים מובאים ביחד בפרדס סימן כ"ח סתם בלא שם דמשיב.

(ו) סופר קדמון של ה"ג ו. בהלכות גט חליצה שבה"ג 1,181 כתוב: כתובת יבמין כתוב בהלכות קמן, ובלבד שיהא... בודאי צ"ל קטנות, ור"ל שכתובת יבמין כתובה בהלכות הקטנות (הפסוקות) של ר"ג, ע' האות הבאה. בה"ג II,817 (בראש כתובת יבמה): כתובת יבמה כתוב ובלבד שיהא... פה נשמטו המלות בהלכות קטנות. בודאי נובע זה מאיזה סופר קדמון שקצר וכתב שכתובת יבמין כתובה בהלכות קטנות. רחוק לחשוב שזה יצא מיד המחבר, כי בימיו בודאי לא נקראו עוד ההלכות הפסוקות של ר"ג בשם הלכות קטנות. כי השם הזה נולד רק אחר שהיו בעולם ההלכות הגדולות. האמנם אם נגיה בה"ג קטועות במקום קמן, אזי אפשר לומר שהמחבר בעצמו כתב זאת. בהלכות ראו 121 יש רק גט חליצה ולא כתובת יבמין.

(ז) המסדר של ה"ג II. סדור הפרשיות נמצא רק בה"ג II,617 ואינו בה"ג I, ונראה שלא היה שם ורק המסדר של ה"ג II הכניסו שם ממקום אחר. כבר העיר ר' ישעיה דמראני בס' המכריע סימן ל"א שבמהדורה אחת מההלכות הגדולות מצא את סדור הפרשיות ובמהדורה אחרת לא מצא אותו, ושילפי דעתו אין סדור הפרשיות נובע מן המחבר (ר' שמעון קיירא). כי המחבר פוסק בצרכי צבור (ה"ג I,91a ה"ג II,226) שאין המפמיר עולה למנין חמשה, ששה ושבעה, אבל בסדור פרשיות פסק (צד 622) כמה דלא קדשו מפמיר עולה למנין שבעה. החלק הראשון מסדור הפרשיות (בלשון ארמית) עד ולא זכר פורים (ה"ג II,622) ישנו גם בהלכות ראו מצד 132 עד 136 ומוכח קצתו בסדר ר"ע ע' להלן אות י"י ב"ד. ונראה שהמסדר לקח זאת מההלכות הפסוקות של ר"ג. את החלק השני שאינו בהלכות ראו לקח המסדר מאיזה ספר אחר גם הוסיף מעצמו דברים בשם רב נטרונאי בהלשון הרגיל אצלו, "דהכי שדר רב נטרונאי" (623). מן ה"ג II נעתק סדור הפרשיות להכ"י שנכתבו בו ההלכות הקצובות ונדפסו בתש"ד ח"א 88, אבל אין לסדור הפרשיות שום שייכות עם ההלכות הקצובות. מן ההלכות הפסוקות של ר"ג דקח המסדר גם מה שמביא בשם ר"ג, ע' רשימה.

(ח) סופר אחד בה"ג II. בה"ג II יש עוד הוספות מאוחרות שנעשו מאיזה סופר, וכתב עליהן על פי רוב "פירוש" I, עיין צד 86. 41. 87. 115. 121. 123. 125. 131. 132. 167. 174. של ר"ג, ונראה שממש לקח מה שכתב בצד 41: פירוש אמרו משמיה דרב. יהודה גאון ריש מתיבתא דאמר משמיה דרב אחא משבחא...

(1) גם בה"ג I כתוב בקצת מקומות "פירושא" ומשם בא לה"ג II. ע' ד"ס I,199a: פירושא. יהבין להו בעסקא, הפירוש יש בה"ג II,882 רק נשמטה שם מלת פירוש. I,192b: פירושא. מלגא אגרא, כן הוא גם II,389, I,193a: פירושא. כי פרשינו למומי, כן הוא II,390, I,278. פירושא. משלוהו זיקת, כן הוא גם II,598.

(ט) הנ"ל בה"ג II, 174 אחר שהמסדר הביא הכתוב בה"ג I, ויחיד דקאמרינן גומר בהן את ההלל לאו יחיד ממש קאמרינן (ע' לעיל אות ד') הוא מוסיף: ושדרו מתיבתא דייחיד יחיד ממש סדאמר רבא... אח"ו הוסיף הסופר: פירוש איכא פלוגתא בין שידור מתיבתא דאמרינן תירוצ' (ותירוצ' ?) בעל הלכות זה (היינו מה שכתב המסדר) ובין מר רב יהודאי בעל הלכות הקטון ביחיד... כך היה בידינו וכך היה הוראה במתיבתא דסורא. אבל מתיבתא בפומבדיתא אמר יחיד לא יחיד ממש הוא... ואמר בו מעמ'ם ושמעתתא וכולהו כתובין בהלכות קטון... לשון הסופר משובש אבל נראה ברור שהיו לעיניו ההלכות הפסוקות של רי"ג שהוא מכנה בשם הלכות קטון (ע' לעיל אות י'). לפי דעת ר"א הרכבי (תה"ג מבוא צד xxv) אולי צ"ל באן ובשאר מקומות "קטועות" במקום "קטן" (ע' הרכבי שם 358 ולהלן אות כ"א). (י) סדר רב עמרם (ר"ע) היה גאון בסורא, נפטר בערך 874). בעל סדר ר"ע (1) השתמש הרבה בהלכות של רי"ג. פעם מביא משם דינים סתם, ופעם הוא מגיד שהדברים יצאו מפי רי"ג.

סדר ר"ע דף ל"ו: ואם חל להיות ר"ח מבת בשבת... ומפמירין בזכריה רני ושמחי בת ציון עד חן חן לה (היא הפטורת חנוכה). ואם מזדמנות שתי שבתות בחנוכה... כן הוא בסדור פרשיות שבה"ג II, 621 (בלשון ארמית) כל הענין ובא בודאי מההלכות הפסוקות של רי"ג. ויש ראייה לזה משבה"ל היוצאת רש"ב סימן ק"צ: ומחנוכה וראש חדש הראה לי התשובה שהשיב ר' יהודה החסיד (צ"ל הכהן) וצ"ל וכן היה כתוב בשאילה, ראש חודש מבת שחל להיות בשבת במאי מפמירין בדראש חודש או בחנוכה? והשיב כך דעתי נוטה דמפמירין בדראש חודש... ואי איכא דמעין במאי דכתוב משמיה דרב יהודאי גאון וצ"ל דאפמרתא דחנוכה קדמה, בהא ליכא למעני כלל דהא מילתא מעולם לא נפיק מפומיה דהכי כתיב התם כשנופלין שתי שבתות, ואי סלקי דעתא דרב יהודאי אמרה, פה קדוש כרב יהודאי משתעי כהאי לישראל (2). גכר הענין לקוח מפרדס סימן כ"ד רק שאצלנו חסר המאמר ואי איכא... עד

(1) על הסדר המיוחס לרע"ג עברו קורות הרבה אשר עוד לא נחקרו. נזכרים בו גאונים שהיו אחר רב עמרם כמו רב נחשון (4), רב סעדיה (צד 4 ב' פעמים. גם ג"ב), רב עמרם עצמו (זכר בתוך הסדר ד' פעמים (כ"ז. 26. ל"ב. 37), רב צמח בפומבדיתא (14). ע' גם 53 נפטר בערך 890); רב נתן ראש ישיבה (53. ל"ה. ע' צונץ רישום 190. ואולי צ"ל רב נחשון). הקדמונים מביאים בברים בשם סדר ר"ע ואינם אצלו ע' רשימי תולדות ר' נסים הערה 19 וסדר ר"ע צד 15, ועי' הערת ר"נ קורניל לף 1. מפרדס קייב נראה שבסדר ר"ע ל"ב ע"ב חסר המאמר: הלכך מאן... וכן מובא הרבה בס' דבנהוג מה שאינו בסדר ר"ע ע' ד"ם סימן א' גם מ"ז. ע' אודות סדר ר"ע הלבנון V, 6 ואל"ך.

(2) לפי דעת ר' יהודה הכהן אי אפשר לומר על שבת "שנופלת" כי' השבת קבועה ועומדת, גרס החגים גופלים פעם ביום זה, ופעם ביום אחר, ע' נדרים ע"ח ע"ב.

כהאי ליטנא). ונראה שלעיני ר' יהודה הכהן היה זה בהלכות הפסוקות של ר"ג. משם שאב גם בעל סדר ר"ע.

(יא) סדר ר"ע דף מ"ה: והכי אמר מר רב יהודאי נהורא דעלמא, יחיד צריך לומר בתפלתו אלהינו... והשיאונו ה' אלהינו וכו'. .. כן הוא גם בהלכות ראו צד 18: ויחיד צריך לומר בתפלתו בראש השנה אלהינו. והשיאונו וגו', בעל הלכות ראו שאב זאת בודאי מההלכות הפסוקות של ר"ג.

(יב) סדר ר"ע דף נ"א: ותפלת יו"ט שני... ביום ראשון של חולו של מועד שהוא ג' לחג, כהן קורא וביום השני ולוי קורא וביום השלישי, ישראל קורא וביום הרביעי, וחוזר וקורא ישראל (היינו הרביעי) וביום השני ענין אחד בלבד... וחוזר וקורא ישראל ביום הששי ענין אחד. והכי אמר יהודאי ריש מתיבתא יומא תמינא דהוא יומא מבא... אתקין אמימר בנהרדעי דמדלגי... וכשתזמן שבת בחולו של מועד... וזה שקורין בכל יום שני עניינין מפני שספק הוא לנו... לפיכך קורין שני עניינין. - נראה שכל זה נובע מההלכות הפסוקות של ר"ג. המאמר בשם ר"ג מובא בסדור פרשיות (בה"ג II, 260 תש"ר ח"א 39) ג"כ בשם ר"ג, והוא נובע בודאי מההלכות הפסוקות. האמנם בנוגע לקריאת הרביעי, נראה שנשתנו בזה המהדורות השונות של ההלכות הפסוקות, בקצתן היה כתוב שהרביעי קורא רק ענין אחד, היינו מה שקורא הכהן, ובקצתן היה כתוב שקורא שני עניינים היינו מה שקורא הכהן וגם מה שקורא הלוי. לעיני בעל סדר ר"ע היה הנוסח בההלכות הפסוקות שלו שהרביעי קורא רק ענין אחד, וכן הוא בהלכות ראו צד 133 (ויש חילוק רק במה שקורא השלישי). האמנם לעיני בעל סדר פרשיות היה הנוסח שהרביעי קורא שני עניינים. יש ראייה שהדין שהרביעי קורא רק ענין אחד היה כתוב במהדורה אחת מספר הלכות פסוקות לר"ג, וזל ר"צ גיאות ח"א דף קמ"ו: מה שמצאתם בהלכות קראות על שמו של רב יהודאי מעות הוא ולא שמענו שכך כתוב בהלכות שקורין (ר"ל שהרביעי קורא) בג' של חג וביום השלישי (צ"ל השני) בלבד כמו שקורא הכהן, ולא ראינו מי שעשה כן ואין במנהגנו חלוק שהדין קורא וביום השני וביום השלישי... ובפסוקות האי דקרינא תרינ ענייני דמספקא לן הלכך קרינא תרינ ענייני וכן אמר רב עמרם... (עי' אשכול סדור פרשיות צד 64). לא אדע ממי נובעת התשובה המתחלת מה שמצאתם... אבל נראה מתוכה ברור שהדין שהרביעי קורא ענין אחד בלבד היה כתוב בההלכות שהיו נקראות על שם ר"ג. המשיב מכחיש שנמצא כן בההלכות הנ"ל. אבל לעיני השואלים היה כתוב כן, ואנחנו ראינו שגם בעל סדר ר"ע מצא כן, ושכן כתוב בהלכות ראו. חוץ מזה נראה מדברי ר"ג, "ובפסוקות האי דקרינא"... שבעל סדר ר"ע לקח גם את המאמר, וזה שקורין... לפיכך קורין שני עניינין" מן הפסוקות. ואפשר

שמה שכתב בעל סדר ר"ע והכי אמר רב יהודאי ... מוסב גם על מה שלמעלה. ולענין שני הניסחאות בהלכות הפסוקות של רי"ג דבר קריאת הרביעי ע' או"ן ח"ב סימן תצ"ג שכתב: ויש כאן נוסחאות אחרות בשם מר רב יהודאי גאון וצ"ל שהביאו ההוא דפרק החליל דאתקין אמימר בנהרדעא דמדלגין דלוגי ופרשו סדר אחר (מהסדר של רש"י שפוסק שהרביעי קורא שני ענינים) ...

(יג) עוד נזכר רי"ג בסדר ר"ע צד 52 בזה"ל: והכי אמר מר רב יהודאי גאון בית דין שמלו במקום שאין אב הכל מברכין להכניסו בבריתו. זה נמצא בין תשובות רי"ג שבתשובות הגאונים ליק סימן ס"ה (דף י"ח) בזה"ל: תוב שאילו מן קמיה ב"ד שמלו במקום שאין אב מי יברך להכניסו בבריתו, ואמר: הכל מברכין. וכבר ראינו לעיל שהתשובות ההן היו בתוך ההלכות הפסוקות של רי"ג.

(יד) עוד יש בסדר ר"ע הרבה דברים המתאימים עם ההלכות של רי"ג. דף 86 ענין חנוכה שזה עם ה"ק הש"ר ח"א 18 כמעט מלה במלה, וכן מתאים סע"ר עם סדור פרשיות כמו שהעיר ריה"ש בהחלוץ חלק י"ב צד 86 וברילל יאהרביכער ח"ה 167. סדור הפרשיות נובע מההלכות הפסוקות של רי"ג כמו שנראה להלן בפרק ד' אות ב', ובודאי לקח בעל סדר ר"ע הדברים ההם ג"כ מההלכות האלה ולא מההלכות הגדולות כמו שיחשוב ריה"ש שם 87.

(טו) רב שרירא. בפומבדיתא, נפטר בערך 1000. וקשיא לן הא דבהלכות גדולות ובהלכות דמר רב יהודאי גאון ע"ה כתב קמן שקידש אין חוששין לקדושתו ... אנחנו הכין גמרנא כדמפרש בהלכות דמר רב יהודאי גאון ז"ל... (ש"צ דף י"ז ע"ב סימן י"א). זה נמצא בה"ג I,1258, ובה"ג II,361.

(טז) הנ"ל. וששאלתם מצינו הלכה קמועה בהלכות גדולות כל שמר או מתנה... (ש"צ דף צ' סימן כ"ו) הדין הזה נמצא בה"ג I,228, ובה"ג II,474. נראה שהדין לקוח מן ההלכות הקמועות של רי"ג, וע"כ כתבו השואלים שמצאו הלכה קמועה בה"ג. בשבחה"ל ח"ב נתיחסה התשובה הזאת לרב צמח בר חיים, ע' מיללער מפתח צד 141.

(יז) הנ"ל. בתשובות גאונים קדמונים סימן פ"ו בשם רה"ג ובעימור בשם רש"ג: הכין חוינא דאשכחתון בהלכות דרב מר יהודאי זכר אדוננו לכרכה... ורבן שמע' כצדויא דתקין הלכות גדולות לא קם אשמעיהון דמר רב יהודאי... ע' פרק א' אות ג'.

(יח) הנ"ל... והרי פירש בהלכות פסק דינא דאיפסק במעמד רבנן בסדר הזה... (תשובות גאוני מורח ומערב סימן ג'). הדין הזה אינו בה"ג ונראה שכותב התשובה לקחו מההלכות הפסוקות של רי"ג, ע' האות הבאה. (ט) הנ"ל... הכי סבירא לן. ובתיובתא דמר רב משה גאון הכי כתב...

והשובה דומה לזאת יש בש"צ דף ס"ט ע"א ומיוחסת שם לרי"ג). בסוף התשובה נאמר: הכי איתפסיקת במתיבתא ובתיבא בהלכות גדולות וליכא למיזו מינה (תשובות גאונים קדמונים קנ"ב). הדין הזה ישנו בה"ג 1,144 (בה"ג II חסרות הלכות כתובה) ג"כ בלשון: פסק דינא דאיתפסיקת במעמד דינא דרבנן... ובדאי לקחו בעל ההלכות הגדולות מההלכות הפסוקות של רי"ג, כי שם היו כנראה כמה דינים כתובים בלשון זה (ע' אות י"ח). בעימור ריש כתובת בנין דכרין מובאת התשובה הזאת על שם ר' קלונימוס מלוקא, ואינו כן, כי בלשון הכותב נראה שהיה בבלי, כמו שהעיר בצדק רש"י במכתבו שבראש תשובות גאונים קדמונים דפוס ברלין דף ז' ע"א. לפי דעת רש"י היא מרב נחשון, ולי נראה שהיא מרב שרירא, ומוכיחים ע"י הלשונות "הכי סבירא לך", "וליכא למיזו מינה" שהם לשון רש"ג בתשובותיו, ע' מיללער מפתח צד 183. ואשער שגם התשובה בתשובות גאוני מזרח ומערב המובאת בהאות הקודמת היא לרש"ג. רק ששם הוא מביא את ההלכות של רי"ג. ופה מביא את ההלכות הגדולות ונראה שבשני המקומות נובע הלשון שמביא מההלכות הפסוקות דרי"ג.

(כ) רב האי' בפומבדיתא, נפטר 1088. ומר רב יהודאי ז"ל כתב בהלכות פסוקות דיליה, וצריך לזכותן ע"י אחר היאך עושה... (תה"ג ליק סימן ע"ד, וכ"ה בספר העתים מובא ממילר מפתח 68). מובא בה"ג 1,56 גם בה"ג II,181 בשנוי הלשון.

(כא) הנ"ל. ואמעי יתנא בהא מילתא מאי דכתיב בהלכות קטנות היכא דהביאה שתי שערות בתוך שתיים עשרה שנה... (תה"ג הרכבי סימן ע"ד צד 41). הכונה לההלכות הפסוקות של רי"ג ע' לעיל אות מ'. בה"ג 1,125b וה"ג II,302 אינו פוסק כן רק מביא השאלות ששתי שערות קודם הזמן שומא בעלמא הוא ועדיין קמן הוא. ע' הרכבי צד 363.

(כב) הנ"ל. ובפסוקות באה לו שמועה יום לי היא כשמועה רחוקה... ובגדולות באה לו שמועה יום לי כקרובה דמיא... ונשאל מרב האיי אשכחן בהלכות דמר רב יהודאי זכר אז"ל (צ"ל אדוננו) לברכה, ובגדולות פלוגתא ביום לי והשיב... (רי"צ גיאות ח"ב ס"ג). בה"ג 1,85 ובה"ג II,208 פוסק באמת שיום לי כשמועה קרובה, וחולק בזה בעל ה"ג על בעל הלכות פסוקות. (ג) הנ"ל. ובכולהו נוסחי בהלכות גדולות ומר יהודאי מתחיל "לא

ידעינן מאי נינהו"... (תמים דעים קי"ט) זה נמצא בה"ג 1,75 ובה"ג II,159 ע' בראש הפרק הזה, בהסימן על ההוראות והתשובות של רי"ג.

(כד) הנ"ל. וכן נמצא כתוב בשם רי"ג דיו"ט אחרון עולה למנין שבעה, וגאון אחד השיב מה שנמצא בהלכות גדולות (1) (בה"ג 1,84a בשם גאון,

(1) המלות "הלכות גדולות" חסרות בפרסד וישנן רק בארז.

ובה"ג II, 206 בשם רי"ג) בהלכות אבל שיום ח' של פסח עולה למנין ז' לאו דסמכא הוא... אע"פ שהשובה זו נכתבה בשם רב יהודאי גאון ז"ל אין לסמוך עליה דמחו לה מאה עוכלי בעוכלא (ע"כ בפרדס סימן רצ"ד, ובא"ז ח"ב סימן תל"ב צד 177 מוסיף:) וכך השיב לפני אקלמון מתא (לבני קירואן מתא ז' 1) הו' יודעין שהלכות אלו של מר רב יהודאי ז"ל לית חוינא בבבל כיומיו דרב יהודאי אלא בתריה כשיעור מאה שנין אייתינן שבואין לבבל ולא ירעינן היכא אמר מר רב יהודאי מעיקרא. רב יהודאי מאור עינים הוה ולא הוה כתב בידיה... ולא סמכינן עלה דאמרין ספרא הוה דמעי, אי נמי אינש אחרינא כתב בשמיה. ע"כ תשובת הגאון (א"ז שס). התשובה הזאת מיוחסת לרה"ג, כי ז"ל היוחסין השלם צד 206 בתוך דברי הראב"ד: ורב האי חלק 2) על הלכות מר יהודאי גאון... אי נמי אינש אחרינא כתב בשמיה אחר ק' שנים אחר שבאו מאדום לבבל. (העיר ע"ז רשזח"ה במכתבו בהלכות ראו II).

כפי הנראה כונת הגאון לשבויים שנשבו ע"י הערביים במלחמותיהם עם היונים בשנות 863 גם 864 (ע' ווייל ח"ב 380), והיה זה באמת כמאה שנים אחר מות רי"ג שנפטר בשנת 763. רחוק לחשוב שבכלל לא היו נמצאות בבבל ההלכות דרי"ג קודם שהובאו לשם ע"י השבויים בשנות 863-864, כי הן מובאות כבר מרב פלמיי, (לעיל אות א') ומרב שר שלום (אות ב') ומרב נטרונאי (אות ג') ומרב צמח (אות ד'). ובודאי כונת רה"ג לומר שלא היתה בבבל קודם לזה אותה המהדורה של ההוראות והתשובות דרי"ג שהביאו השבויים מארץ אדום (יון) ושהיתה בה התשובה מרי"ג דבר היום האחרון של יו"ט. אבל ההלכות ומהדורות אחרות של ההוראות והתשובות שלו בלא התשובה הזאת היו בבבל גם קודם לזה. והנה כפי הנראה דעת רה"ג היא שבעל ה"ג חי אחר 863-864 בהיות שהוא מביא כבר תשובת רי"ג, שהובאה לבבל בהשנה הנוכרת. אך באמת אין מכאן הוכחה על איחור זמנו של בעל ה"ג כי אפשר שתשובת רי"ג הגיעה ליד בעל ה"ג ולא הגיעה לידי אחרים, וע"כ לא ידע ממנה רה"ג (ענין דומה לזה לעיל אות י"ב). בהלכות ראו לא נמצא הדין שיו"ט אחרון עולה למנין שבעה.

כה) הנ"ל. הילך לשון רב האי גאון ז"ל. וששאלתם... ושאמרתם שכתוב בהלכות גדולות קצובות הנשבע לגרש אשתו לוקה על שבועתו ומקיים את אשתו, לא סבירא לן הכי ודברים במלים הם... (שו"ת רשב"א חלק א' סימן תתנ"ד). זה מובא במרדכי שבועות סימן תשנ"ח בזה"ל: ושאמרתם שכתוב בה"ג קצובות הנשבע [לגרש אשתו] ילקה על שבועתו נראה שצ"ל

(1) תשובות ערוכות לבני קירואן ע' תהיג הרבני סימן קצ"ט ר"ט. שעי"ב.

(2) אבל בריצ"ג ח"ב נ"ז מפרש רה"ג את דברי ההלכות הגדולות הנוכרים.

"הלכות קצובות" וכ"ה בשו"ת רמב"ב ד"פ סימן קכ"א שם הובאה התשובה הזאת סתם, וע' הרכבי תה"ג 367. הדין הזה בלתי נמצא בה"ג גם לא בה"ק שלנו. וכפי הנראה היה בההלכות הפסוקות דרי"ג, ומשם הובא לההלכות הקצובות שהיו לעיני השואלים.

כו) הנ"ל. והם הכי אשכחנן לרב יהודאי גאון. דאמר לענין חמש סלעים... ואשכחנן משמיה בנוסחא אחרינא לישנא אחרינא אמר בה הכי... (תה"ג הרכבי סימן ע"ג). הלשון הראשון הובא בה"ג I,276b וה"ג II,593, והלשון השני הובא בה"ג I,277a ובה"ג II,596. לעיני רה"ג היו שתי מהדורות שבהן היה שנוי הלשון, וע"כ יאמר, "בנוסחא 1) אחרינא לישנא אחרינא". בעל ה"ג הכנים ב' הלשונות גם יחד. וכבר השכיל רש"י ד' כח"ו 241 לשער שהובאו פה דברים משני מקומות שונים. ע' לקומי פרדס ד' אמשטרדם י"ג ע"ד, והובא באו"ז ח"א בשם גאונים וע' ה"ק בתורתן של ראשונים ח"א 17. יש בה"ג עוד הרבה סתירות (ע' פריימאן בהקדמתו מאמר ד' אות ד'), ואולי הן נובעות גם כן ממהדורות משונות של ההלכות דרי"ג.

כז) ספר חפץ. ובספר חפץ נמצא כתוב שכך נמצא בהלכות פסוקות דר' אבא (יהודאי?) ההוא חביתא... (תשובת רבנו אפרים בשו"ת רמב"ב ד' לעמבערג סימן שי"ח). הנוסח הזה לא נמצא בשום מקום. אודות ס' חפץ ע' רש"י תולדות רבנו חננאל הערה 36. —

בוראי נזכרו עוד ההלכות דרי"ג בדברי הגאונים שנעלמו ממני. אך מה שהבאתי בשם יספיק בנוגע לעניננו. גם הרבנים שאחר הגאונים מביאים הרבה דברים בשם ההלכות הפסוקות, קצתם ישנם בה"ג וקצתם אינם שם. בהרכבה מקומות כותבים "בגדולות ובפסוקות" או "בגדולות ובפסוקות נמי" (ע' פריימאן בהקדמתו לס' והזהיר ח"ב מאמר א' אות י"ז).

מן האמור פה יוצא: א', ההלכות הפסוקות של רי"ג היו כבר לעיני הגאונים שחיו בהמאה התשיעית (אות א'—ד', וביחוד אות ג'). ב', ההלכות ההן מיוחסות לרי"ג (אות ג' ה' ח' ט' י' י"ב ט"ז י"ז כ' כ"ג כ"ד). ג', היו מהן מהדורות ונוסחאות משונות (אות י"ב כ"ד כ"ו) נוסחאות מסופקות (אות ד' כ"ד). ד', המובא מהלכות פסוקות נמצא בה"ג (אות ב' ד' ה' ט"ז ט"ז (?) י"ז כ' כ"ג). ה', בעל ה"ג חולק על ההלכות הפסוקות (אות ג' כ"א כ"ב). ו', הלשון של ההלכות הפסוקות של רי"ג היא לשון ארמית (אות ג' ה' ז' ח' י"ז י"ח (?) י"ט (?) כ"ג) ולשון המשנה (אות ד' י"א ט"ז ט"ז כ' כ"א כ"ב), כדרך הגאונים בספריהם ובתשובותיהם.

בההלכות הפסוקות האלה השתמש הרבה בעל ההלכות הגדולות כמו

(1) הוראת "נוסחא" אצל היהודים בארצות הערביות היא ספר, Exemplar, ע' Lebrecht, Wissenschaftliche Blätter S. 21 וע' לעיל אות כ"ג.

שראינו בהמשך המאמר הזה, וכמו שהעיר ע"ז כבר הר"ר שי"ר (ב"ח חלק ו' צד 286 ואילך), לפי דעת החוקר הזה נכנסו ההלכות הפסוקות לתוך ההלכות הגדולות בזמן מאוחר, כי הוא נגדר אחר הראב"ד וחשב שר' שמעון קיירא קדם לר"ג. עוד שער ה"ר שי"ר כי כל המאמרים שכתוב עליהם בה"ג, פסק"ם הם נובעים מההלכות הפסוקות. בזה לא נוכל להסכים עם ה"ר שי"ר, כי כעת נדע שר' שמעון קיירא חי אחר ר"ג ונאמר שהוא בעצמו הכניס דינים מן ההלכות הפסוקות לתוך ספרו. ובנוגע להמאמרים שכתוב עליהם, פסק", כל עוד שאין לנו ההלכות הפסוקות הקדמוניות לא נוכל לברר זאת היטב. בה"ג וואטיקאן לא נמצא הציון פסק, גם בלתי מובא משום קדמון. יש בה"ג מאמרים הנובעים מהשאלות וגם עליהם כתוב, פסק". ע' ד"ם בה"ג I:58a; פסק. ומאן דבעי... הוא משאלות סימן ע"ח (ע' בזה הערות רא"ש מרז"ב). בה"ג שם 61b: פסק. וכן בנעילת הסנדל... הוא משאלות סימן קצ"ח. ה"ג שם 189b: פסק. ולא מיבעיא... הוא משאלות סימן מ"ג. אך זה ברור שיש בה"ג מאמרים הנובעים מההלכות הפסוקות ועליהם כתוב, פסק"ם כמו שכתב הר"י שי"ר והביא לזה ראיות נכונות (1).

(1) אין כל יסוד להשגת ר"י הלוי שהשיג על ראיות ה"ר שי"ר. ז"ל ר"י הלוי עוד יאמר לנו הרב שי"ר גלדונגס נפלאה איך ניכר במקום אחד דברי ר"ש קיירא בלשון פשוט ואחריו דברי תלמידיו רב יהודאי החולקים על ר"ש בלשון ארמית נקיה הוא בריש ה"ל אב"ל: מי שבאתה לו שמועה בשבת וכו' ומברכין ברכת אבלים בשבת מידי דהוה אדברים שבצנעא דאמר מר דברים של צנעה נותה ומי שאין לו מברכין מברך הוא לעצמו. אמר מר דברים שבצנעא נותה. מר יהודאי הכין אמר אין מברכין ברכת אבלים בשבת, דכיון דקא מברכין בתלתא או בעשרה לאו דברים שבצנעא הוא ואסור למנהג אבילות בשבת, והכי אמור רבנן, ע"כ. ובגליון נרשם על אמר מר מלת. פסקי, ורואים אנו מה מתחלה דברי חכם קדמון והוא ר"ש שמברכין ברכת אבלים בשבת, והמאמר בלשון פשוט: מי שבאתה לו, לא: וגברא דאתיא ליה. ועליו חולקים תלמידיו רב יהודאי ומגידים בשם רבם התייף בלשון ארמי: הכין אמר וכו'... ואחריו כל הבידור הזה... כי קרוב אצלי שלפני המאחרים היה כבר הספר הזה מעורב ביחד היינו ה"ג של ר"ש קיירא והלכות פסוקות של תלמידיו רב יהודאי... עכ"ל הרב שי"ר. אבל הרב שי"ר לא עיין בזה כל הצורך כפי הראוי לחוקר כמותו ובפרט בראיה אשר יקרא אצלה. ואחר כל הבידור הזה, והנה הרב שי"ר רצה לאמר כי אצל המאחרים מן הראשונים ה"י כבר הספר הזה מעורב יחד, אבל אם ה"י מעיין בזה ה"י רואה מקום הזה עצמו שאין הדבר כן. והנה ז"ל המור יוד' ס"י שיע'ט: ושבת אין אומרים אל אמת, וכן כתב רב נטרונאי גאון שאין מברכין ברכת אבלים בשבת כיון שמברכין בתלתא או בעשרה לאו דברים שבצנעא הוא, ובהלכות גדולות כתב שמברכין ברכת אבלים דהוא דברים שבצנעא דמי שאין לו מברכין מברך הוא לעצמו... והגנו רואים מדברי המור שבהלכות גדולות שלפניו לא היו אצלו הדברים שלפניו בשם רב יהודאי כי אם דברי הבה"ג עצמו לבד, והאמור לפניו בשם רב יהודאי, אינו לרב יהודאי כלל, כי אם לרב נטרונאי כמו שהוא בדברי המור. רק נתברר לנו שבמקום הזה הגה מאוחרת, שנתערבה (צ"ל שנשתרבה) ע"י הדפוס לפניו הספר, ותחת רב יהודאי צ"ל רב נטרונאי, שהגיה אחד בגליון ספרו לפסק הלכה, והדפוסים הראשונים הדפיסו זה בפנים, וכאלה רבות אתם בכל ספרי הראשונים (דורות הראשונים ה"ג דף ק"ה). הקורא את הדברים האלה במעט עיין יראה בנקל כי ה"ר שי"ר עיין בזה ככל הצורך גם קלע אל האמת.

הלכות פסוקות או הלכות ראו המיוחסות לתלמידי ר' יהודאי גאון שהדפיס שלאסבערג על פי כתב יד אוונספורד. ההלכות האלה הן העתקה מלשון ארמית ללח"ק, וגם המאמרים מן התלמוד מועתקים ללח"ק. כפי הנראה נעשה ההעתקה בארץ יון, כמו שהוכיח רשוח"ה במכתבו שבראש הספר (ע' הערתו לצד 16). לעיל (אות כ"ד) שערתי שמיון הביאו שבויים לבבל את ההוראות והתשובות של רי"ג בנוסח משונה, וקרוב ששם התפשטו גם ההלכות של רי"ג בהעתקה ללח"ק. רוב ההלכות שבהלכות ראו ישנן בההלכות הגדולות בקצת שנויים ובסדר אחר. אך ישנן שם גם הלכות שאינן בה"ג. מן החכמים הנזכרים בה"ג מובאים בהלכות ראו רק רב שמואל ומר רב חנא (בצד 28) במעשה הבלתי נודע לנו ממקום אחר. גם רב יהודאי גאון מובא בכמה מקומות. במקום רב יהודאי שבה"ג 1,88b וה"ג II,206 כתוב בהלכות ראו צד 122: רב יוסף בנו של מר יהודאי. רב יוסף הזה בלתי נזכר בשום מקום אחר. האמנם בארחות חיים הלכות ברכות סימן נ"ח מצאתי: והגאון רב יהודאי ז"ל קם על רגליו בבה"כ ובירך ברכה זו (שפמ"רני) בפעם ראשונה שקרא בנו בתורה. תלמידי רי"ג והחכמים המאחרים בלתי נזכרים בהלכות ראו. לפי דעת רשוח"ה נעתקו הלכות ראו מן ההלכות הפסוקות שנתחברו באמת מתלמידי רי"ג (מכתבו הנ"ל צד II). אנכי לא כן אחשוב, ולפי דעתי נעתקו מהלכות פסוקות בלשון ארמית שנסדרו בזמן מאוחר. המחבר אסף בהן רוב דבריו מן ההלכות הגדולות, רק קצר ושנה, ולפעמים השתמש גם בההלכות הפסוקות של תלמידי רי"ג. כי הנה בהלכות ראו מועתקים ללח"ק גם הרבה מאמרים מהשאלות המובאים בה"ג. ע' הלכות ראו צד 18: ומי

וריי הלוי הוא שהגיה את ההלכות הגדולות בחפזון ובלי עיון כלל. כי חנה המאמר שאנו דנין עליו ישנו גם בה"ג וואטיקאן (II,205), והדיון שאין מברכין ברכת אבלים בשבת נמצא גם שם על שם רב יהודאי... בפרסם סימן רצ"א העתקו הלכות אבל מן ההלכות הגדולות, וגם שם כתוב: ואמר מר רב יהודאי הכי: דאין מברכין... כן מעתיק מה"ג גם ריצי"ג ח"ב דף ס"ז. ובשבה"ל שכתות סימן כ"ג כתב: וכתב רב יהודאי גאון ז"ל שאין מברכין ברכת אבלים בשבת... בהלכות פסוקות היוצאת שלאסבערג בהלכות אבל צד 122 נזכר בזה בן רי"ג בזה"ל: רב יוסף בנו של מר יהודאי אמר שאין מברכין ברכת אבלים בשבת... וכן מובא זה בשם רי"ג בתורת האדם להרמב"ן ענין האבלות (ד' ווארשא 108). היוצא מזה שלענין כל הקדכוניס הי' כתוב בה"ג הדיון שאין מברכין בשבת ע"ש רי"ג כמו שכתוב אצלנו. ואין כל ספק שנפלה טעות בהמור ובמקום רב גמרוגאי צ"ל רב יהודאי. וכונה בעל הטורים הוא שבעל הי"ג ספק שמברכין ושהביא בשם רי"ג שאין מברכין. בעל הי"ג בודאי לקח את הדיון הזה מן ההלכות הפסוקות. וע"כ הראיה שהביא רש"יר היא ראיה נכוחה. מעיני ריי הלוי נעלם כל זה, ולא די שלא עיין בהספרים שהבאתי והמצויים הרבה, וכנה השערות כוחות על יסוד הטעות שנפלה בהמור, עוד הטיח הלוי דברים כלפי רש"יר ובהן הגדול מאחיו וכתב עליו "אבל אם היה מעיין בזה היה רואה ממקום הזה עצמור... וכדי בזיון! בההוספות (צד 316) העיר ריי הלוי בעצמו שברצי"ג הגירסא היא רב יהודאי ובבל זאת לא חל מלגבב דברים על רש"יר.

שמבקש... הוא משאילות סימן ע"ח המובאות בה"ג 158a, בלשון: פסק. ומאן דבעי... שם צד 14: אעפ"י שאמרו... הוא משאילות סימן פ' המובאות בה"ג שם 58b. שם צד 40: ובמקום שמבקש ישראל... הוא משאילות סימן מ"ג המובאות בה"ג 190a. בה"פ בשנוי הסדר. שם צד 88: ואעפ"י שמקמנותה... הוא משאילות סימן נ"ט המובאות בה"ג שם 166a, רק בשנוי הסדר. שם 103: ואפילו כשמובלת... כלשון השאילות סימן צ"ד המובאות בה"ג שם 168b. רחוק בעיני לומר שכבר בהלכות הפסוקות של תלמידי רי"ג נעתקו מאמרים שלמים מן השאילות, וע"כ אשער שבעל ההלכות שמהן נעתקו הלכות ראו שאב רוב דבריו מן ההלכות הגדולות.

עוד נשאר לנו שריד מעט כחמשה דפים מן ההלכות בלשון ארמית שנעתקו ללח"ק בהלכות ראו שלפנינו, והם בקובץ אוכספארד 2669,11 וקובץ 2760,12 וקובץ 2760,14 עם העתקה ערבית אחר כל מאמר ומאמר. מן ההעתק שבירי אני רואה שמהם נעתקו הלכות ראו, כמו שהעיר ע"ז נייבויר בההוספות Supplement להקאמולוג שלו.

ה הלכות קצובות, ההלכות הקצובות שהדפים רח"מ הורוויץ מתוך קובץ פרמא 1089 בספר תורתן של ראשונים ח"א מתחילות: אילו הלכות קצובות אשר עשה רב יהודאי ריש מתיבתא וזכר צדיק לברכה... גם במ"ז הן מיוחסות לרי"ג. לפעמים מתאימות ההלכות הקצובות עם ההלכות הגדולות, ולפעמים הן משונות מהן לגמרי. לפי דעת ריה"ש הן מלוקמות מן ההלכות הגדולות רק שבמקומות אחדים נטה מהן המסדר (החלוץ י"ב 82), ולדעת רש"ח הן מלוקמות מן ההלכות הפסוקות של רי"ג (במכתבו שבראש הלכות ראו צד 1). אדמה כי שתי הדעות צודקות יחד, כי להלכות הקצובות כמו שהן לפנינו באו דברים מתוך ספרים שונים. יש בהן כמה ענינים שהקדמונים מביאים בשם רי"ג ואינם בה"ג ובשום מקום אחר רק בה"ג שלפנינו (ע' החלוץ שם), וע"כ קרובה ההשערה שהענינים האלה נובעים מן ההלכות הפסוקות של רי"ג. וכנגד זה יש בה"ק דברים רבים שכפי הנראה הם לקוחים מן ההלכות הגדולות. ולא עוד אלא שכבר יש בהם דברים לקוחים מתוך המהדורה השנית של ההלכות הגדולות שנתחברה בזמן מאוחר (ע' פרק ד'). הנה דיני שמוש תפילין ועשייתן שבה"ק (תש"ר ח"א 34) אינם בה"ג ולא נדע מאין הוציא אותם המחבר. ובסוף הדינים האלה נאמר: והילכתא לילה זמן תפילין ואין מורין כן. מהו לילה זמן תפילין ואין מורין כן שדרו ממתיבתא מניחין אותן בערבית עד כימי השמים על הארץ... בעל ה"ג פוסק במקום אחר (14a) שלילה לאו זמן תפילין הוא, ובמקום אחר (193a) פוסק להיפך דהלכתא לילה זמן תפילין ואין מורין כן. (העיר על הסתירה הזאת רא"ש טרוביב בהערותיו לה"ג). את המאמר: והלכתא לילה זמן תפילין... לקח בעל

ה"ק מה"ג 1.93a. האמנם המאמר: שדרו ממתיבתא... אינו בה"ג 1 ובלתי מובא בפרדס ל"ח) והוא לקוח מן המהדורה השנית של ההלכות הגדולות ע' בה"ג II, 229. מן המהדורה השנית של ה"ג הובא בסוף ההלכות הקצובות גם סדור פרשיות ע' להלן פ"ד. הרי שבה"ק הובאו דברים מן ההלכות הפסוקות וגם מן ה"ג מהדורה שניה.

ההלכות הקצובות נתפשטו הרבה באשכנז וצרפת הצפונית והובא הרבה מהן בהפרדס, במחזור ויטרי, בס' איסור והיתר כ"י מירצבאכר 16א וס' האורה. חוץ מן ההלכות הקצובות שנדפסו היו לעיני חכמי אשכנז וצרפת עוד הלכות ציצית (ע' פרדס ל"ו ל"ז), הלכות איסור והיתר (פרדס ראש סימן קמ"ט). המובא שם להלן אחר זה יש באמת בה"ק וכדומה. על ידי הלשון והקצור נביר מה שיבוא מן ההלכות הקצובות.

כפי הנראה נלקטו בראשונה ההלכות הקצובות בארץ ישראל או באיטליא מתוך ההלכות הגדולות והפסוקות, ונקראו שם בשם קצובות במקום פסוקות. כבר העיר פריימאן (בהקדמתו לס' והזהיר ח"ב) שהכנוי "קצובות" נמצא רק בהתלמוד הירושלמי ולא בהבבלי, ששם יש רק "הלכה פסוקה". אצל הגאונים לא מצאתי את הכנוי "הלכות קצובות". בה"ג 1,289 וה"ג II, 469 הובאו "הלכות קצובות דבני מערבא" (ואין שם מה שמביא רמב"ב דפוס פראג תרע"ז ג"כ מה"ק), כמו שנקראו בארץ ישראל, וכמו שנאמר "דבני מערבא". עוד נזכרו הלכות (גדולות) קצובות בהשאלה שנשלחה לרה"ג ע' לעיל אות ב"ה, ואפשר שהשואלים היו בני א"י או בני איטליא. בש"צ דף כ"ט ע"א כתוב: השער ה' יש בו קצובות הרבה... זהו לשון המסדר את הספר ש"צ. דבר ההלכות הקצובות שנוכרו אצל מחברים שחיו אחר הגאונים ע' צונץ המזכיר חלק ח' 20. וע' לעיל הלכות קצובות דרי"ג שבסוף שו"ת רמב"ב כ"י פראג. האמנם בדברי הגאונים עצמם לא נזכרו הלכות קצובות וע"כ אשער שההלכות הקצובות לא נתחברו בבבל רק בארץ ישראל או באיטליא ומשם הובאו לאשכנז. במשך הימים נתנסחו ונעשו עליהן הוספות מספרים שונים.

ההלכות הפסוקות ש:דפסו בקושט' בסוף תשובות הרשב"א ובהחוקר ח"א נלקטו בזמן מאוחר מתשובות גאונים שונים ונערכו ע"פ סדר הרמב"ם ביד החוקה שלו. וע"כ אינן נוגעות להענין שאנו דנים עליו. חוץ מתשובות הגאונים השתמש המסדר גם בההלכות הגדולות שהוא מייחס לרי שמעון קיירא, ע' סימן ד', י"ב ל"ט, ס"א, קצ"ה. כל מה שהוא מביא מה"ג נמצא שם כמו שהעיר ר"י מיללער בהחוקר ח"א.

מכל האמור בהפרק הזה יוצא שהמקורות העיקריים של ההלכות הגדולות הן השאילתות דרב אחאי וההלכות הפסוקות דרי"ג. בודאי היו לבעל ההלכות הגדולות עוד מקורות אחרים שלא הגיעו אלינו, אבל מן השאילתות

והפסקות שאב ביתר שאת ומהן העתיק הרבה מאמרים ארוכים לתוך ספרו. מן ההלכות הפסקות היו לנגד עיניו שתי מהדורות משונות, ולפעמים הביא את שתיהן גם יחד (אות כ").

iv. מהדורת בבל ומהדורת אספמיא.

בהלכות הגדולות נעשו במשך הימים שניים רבים, כמו שנעשו שניים בכל הספרים הקדמונים, וביחוד באותם הספרים שנתפשטו הרבה ונעשו מהם קובצים רבים. לעיני הקדמונים היו נוסחאות שונות בהלכות הגדולות, ע' או"ז ח"א שע"ד: וראיתי כתוב בה"ג וטבחא דשחט חיותא לימשח ארבע אצבעי... כן הוא בה"ג 1,261 וה"ג II,512 (גם בהלכות ראו 138). ובה"ג אחרים ראיתי כתוב כדי תפיסה היינו כי היכי דתפיס לה אינש בתרי אצבעי... וזה לא נמצא אצלנו. עוד מביא שם בסמך תי"א מה"ג שנכתבו בבבל וג"כ לא נמצא אצלנו. נוסחאות שונות בה"ג מביא גם ריצ"ג ח"א דף ס' וח"ב דף ק"ט (וע' לעיל פ"א אות ג'). חוץ מן השניים הקטנים האלה נעשו, בספרד או בקירואן, שניים גדולים בהספר ונתוספו עליו מאמרים רבים בשם הגאונים, ופני הספר נשתנו לגמרי. – הגיעו אלינו שתי מהדורות שונות מן ההלכות הגדולות, האחת היא הנוסח העקרי או קרוב לו, ואותה אקרא מהדורת בבל. והשנית היא המהדורה עם השניים וההוספות שנעשו אח"כ, ואותה אקרא מהדורת אספמיא.

(א) מהדורת בבל. המהדורה הראשונה היא שנרפסה בויניציאה ש"ת ואח"כ כמה פעמים, ובאחרונה בווארשא בשנת 1874 עם מראה מקומות והערות מהרב רא"ש טרובי. המהדורה הזאת היא העקרית, ואין בה ההוספות שבהמהדורה השנית. היא היתה לעיני הגאונים וחכמי אשכנז וחכמי צרפת הצפונית. מה שהם מביאים בשם ה"ג נמצא כמעט תמיד בהמהדורה הזאת (1). אינם מביאים שום דבר מן ההוספות שבהמהדורה השנית. חכמי אשכנז וצרפת הנזכרים מיחסים את ההלכות הגדולות לרי"ג, ע' פרדס סימן רכ"ה ורצ"א, רש"י ברכות י"ב ע"א, רשב"ם פסחים ק"ט ע"ב (ע' יד מלאכי כללי בה"ג). בפרדס ר"צ: העתקתי מה"ג... והכי אמרינן משום גאון... וזה לשון ה"ג 1,84a אבל בה"ג II,206 כתוב שם: משמיה דרב יהודאי גאון.

(ב) מהדורת אספמיא. המהדורה השנית היא שהרפים הר"ע הילדעסהיימער על פי כ"י וואטיקאן בשנת 1888, והיא היא שהקדמונים מכנים בשם ה"ג אספמיא. בהמהדורה הזאת נעשו שניים רבים. יש בה השמטות והוספות. מלת "פסק" הוסרה אף כשמוכאים הפסקים שבהמהדורה הראשונה. קצת מאמרים הם משונים לגמרי מהמהדורה הראשונה. ההוספות העקרייות הן

1) דבר ההלכות הגדולות שנכתבו ביד ר' יוסף טוב עלם ע' החלוק י"ב 89 גם י"ב 106.

הפסקים שהמסדר את המהדורה הזאת הוסיף על פי תשובות גאונים שונים בלשון „ושרד... הגאון הראשון שזוכרה תשובתו בהלשון הוה הוא רב יהודאי והגאון האחרון הוא רב צמח בר פלמי (נפטר בערך 890) - עוד נזכר שם ר' יעקב בן חביב בלשון: ושאלו מקמי מר בר (רב) (י) יעקב בן חביב (צד 280, עיי"ש הערת הילדסהיימער). והוא לא גודע לנו משום מקום אחר. עוד שם צד 488: זה פירוש ראש ישיבה (ע' כל זה ברשימה). אולי הוא ר' יעקב הנ"ל שהיה ראש ישיבה בימי המסדר. - להוספות המסדר יש לחשוב גם את סדור הפרשיות, ע' לעיל פרק ג' אות ז' (1).

אחר שהמסדר אינו מביא שום גאון שהיה אחר 890, על כן יש להגביל זמנו על ערך 900 למספרם (2).

ההוספות נעשו במקום שהיו להיהודים שיג ושיח עם ישיבות בבל, והתפשטו שם תשובות הגאונים. כפי הנראה נשלחו הפסקים הקצרים המובאים בלשון: „ושרד... להלכתא כפלוני" אל המקום שחי שם המסדר. וכן מוכח זה מן הלשון: והאירנא שדרו ממתיבתא (189), ופעם אחת יאמר המסדר: ושרדו לן ממתיבתא (45). וע"כ נראה כי המהדורה השנית נתחברה בספרד או באפריקא המערבית ואולי בקירואן, כי משתי הארצות האלה נשלחו כבר בימי קדם שאלות לגאונים בבל. בה"ג II, 176: ושרדו ממתיבתא... שמע מינה הלכה כחנניה, ואנו עכשו בדורנו עבדינן כרבן גמליאל. ובעי שאלה בשידור מתיבתא דאמרי הלכה כחנניה [ואנן] כרבן גמליאל נעבד, וכן מנהג בני אפריקא כולה. וזוה מוכח שנכתבה המהדורה השנית בקירואן, כי דומה לזה כתבו אנשי קירואן בשאלתם לרה"ג: מנהג כולא אפריקא (תה"ג הרכבי סימן ר"י ועיי"ש סימן רכ"ז והערות הרכבי בצד 312). ומקירואן באה לספרד

(1) בהוצאת הילדסהיימער יש גם הוספות על הוספות המסדר, והן מתחילות על פי רוב בבלת. פירוש, ע' לעיל פרק ג' אות ח'. בההוספות האלה מובא: רייג שאמר בשם רב אחא, וזה נזכר בודאי מתהלות הפסקות של רייג. עוד יש בהן צד 646: פירוש קיומי גאון... לא אדע אבו הוא רב קיומי בר מר רב אשי (משרשיה ?) בסורא שנפטר 832, או רב קיומי בר רב אחאי ממומבדיתא שנפטר בערך 906. - דבר המהדורה השנית ע' הילדסהיימער במתברתו - Die Vaticani-sche Handschrift... וריה"ש החלוץ חלק י"ב צד 100.

(2) מובן כאלו שאין ללמוד מן ההוספות שבהמהדורה השנית על זמן ר"ש קירא. נכללה בזה כמה חוקרים וביחוד גרייט. אחר שמצא כי הרייף הביא מאמרים מן ההלכות הגדולות ונזכר בהם רב צמח בן פלמי חתן משפט מעוקל שרשיק חי בהבאה העשירית (מונאטסשריפט 1858 צד 227). - הגאונים המאוחרים הנזכרים בהמהדורה השנית בהרבה מקומות לא נזכרו אף פעם. אחת בהמהדורה הראשונה, וע"כ אין לחשוב כלל שכל המקומות האלה נשכחו בשגגת הסופרים כן המהדורה הראשונה. גם ריי הלוי (חיג 206) לא עמד על זה וכתב כי הרייף בהביאו מאמרים מתהלות ונמצא בהם זכר גאון מאוחר אין כוונתו להלכות הגדולות רק לחיבור אחר. להושרעת האמת אין כל יסוד, כי תיכף נראה שהמאמרים האלה שרייף מביא נמצאים בה"ג נ.

ואימליא. אך אפשר שהמאמר שהבאתי שייך עוד להוספה המאוחרת של איזה סופר שקודם לזה והמתחלת בלשון „פירוש“. ויכול איפוא להיות שהמהדורה השנית נתחברה בספרד ומשם הגיעה לאפריקא ואימליא. — המהדורה השנית היתה לעיני חכמי ספרד ורוב חכמי צרפת הדרומית (בעל העימור) ולעיני חכמי אימליא (רייז ובעל שבה"ל) 1, גם לעיני הכותב את ההלכות הקצובות (כמבואר לעיל).

בנוגע לחכמי ספרד אין כל ספק שלעיניהם היתה המהדורה השנית עם ההוספות, ואעיר פה ביחוד על הרייף. ע' רייף פ"ב דפסחים: ובעל הלכות משמיה דכהן צדק... זה נמצא רק בה"ג II, 141. בשבת פ"ז כתב הרייף: ואמר בעל הלכות משמיה דרב צמח גאון, והוא בה"ג II, 97. עוד שם פכ"ב: ופסק בעל הלכות משמיה דרב צמח בר פלמוי כריא וריש, וכן הוא בה"ג II, 118. עוד שם בסוף הפרק: אבל דאית ליה צער... וכן אמר בעל הלכות משמיה דרב צמח בר פלמוי גאון (כן הובא גם ברא"ש שם), הוא בה"ג II, 116. עוד ברייף פסחים פ"ב (לרף מ'): והאידנא שדרו ממתיבתא דאין אנו בקיאים לללות, הוא לשון ה"ג II, 139. כל המאמרים האלה שהרייף מביא אינם בה"ג דפוס ווארשא וישנם בה"ג הוצאת הילדעסהיימער, ואין איפוא כל ספק שלעיני הרייף היתה מהדורת אספמיה עם ההוספות הרבות.

המהדורה השנית היתה גם לעיני כל חכמי ספרד האחרים (גם לעיני הרא"ש) 2. חכמי ספרד וצרפת הדרומית מיחסים את ההלכות הגדולות לרי שמעון קיירא. הכלבו סוף הלכות אבל מכנהו ר' שמעון הבבלי 3. —

המהדורה השנית הגיעה בהמאה ה"ב גם לצרפת הצפונית, ובהמאה ה"ג הגיעה גם לאשכנז. חכמי צרפת ואשכנז שמשמשים בה לפעמים מכנים אותה „הלכות גדולות של אספמיה“, לפי שהיא באמת נוסח הספרדים ולפי שבאה אליהם מאספמיה. ע' ד"מ ספר הישר לר"ת סימן תק"ם: ושוב בדקתי בהלכות גדולות שלנו ובה"ג של אספמיה שכתוב כן... ונמצא כן בה"ג I, 195a ובה"ג II, 392. לפעמים מביאים ה"ג אספמיה ובאמת נמצא הענין גם בה"ג I, לפי שבמקרה נודמנו להם ה"ג II, ולא בדקו עוד אם נמצא

1 ע' שבה"ל רי"ה מה שמביא בשם ר' ישעיה דשראני, ותוספות רי"ד למגלה דף ל' ע"ב.

2 זיל הרא"ש פ"ג דביצה סימן ט"ז: פסק בה"ג וזיל דשריד ממתיבתא דסורא... והוא בה"ג II, 176. ע' רשייז קבוצת חכמים צד 54.

3 הספרדים קוראים לפעמים את ההלכות הגדולות בשם „הלכות ראשונות“, לפי שהיו לעיניהם ההלכות המאוחרות של ר' שמואל הגדיר ושל הרייף, וע"כ כנו את ההלכות הקדמות של רש"י בשם הלכות ראשונות. ע' המאור פ"ה דתנובות: פירות התלושין כתב הרייף זיל... וריש קיירא בעל הלכות ראשונות כתב... (נמצא בה"ג I, 136. בה"ג II שלנו חסרות הלכות כתובות). ע' עוד המאור חולין פ"א ורמב"ן מלחמות לשבת פ"ג (דף ט"ז ע"א), וכבר העיר ע"ז ר"י הלוי בדורות הראשונים ח"ג דף ק"ג.

בהמהדורה האחרת או לא. ר"י הוקן באו"י לכ"מ סימן רע"ו (גם בסמ"ג עשין צ"ד): ועיינתי בה"ג של אספמאי בהלכות שבועות... וזה יש גם בה"ג 1,184a גם בה"ג II,492. בהוס' ב"מ פ"א ע"ב ד"ה דברי הכל מובא זה באמת בשם ה"ג דרב יהודאי גאון ובלא הכנוי אספמאי. וכן בס' הישר סימן תקצ"ט: ובה"ג של אספמאי מפרש וכן היו נקיי הדעת... יש בה"ג 1,189a וה"ג II,353. ובאמת מובא המאמר הזה בס' הישר עצמו סימן רע"א בשם ה"ג סתם. באו"י סנהדרין סימן כ"ג: ובהלכות גדולות של אספמאי כתוב ורב פלמי ראש ישיבה אמר מסור פסול לעדות... זה נשמט מה"ג II. ואין ספק שהמאמר נובע מן המהדורה השנית אחר שנוכר בו רב פלמי. לפעמים מביאים ה"ג סתם, בלא הכנוי, "של אספמאי", ובכל זאת כונתם להמהדורה השנית, ע' תוס' פסחים מ"ו ע"ב ורא"ש שם גם באו"י ח"א רכ"ז וה"ג II,139. וזה כוראי עין שמצאו מובא כן מאיזה חכם ספרד בשם ה"ג. כנגד זה הגיעה בהמאה ה"ג המהדורה הראשונה היא הבבלית לאיטליא והיתה לעיני רי"ד, ע' המכריע סימן ל"א (ע' פ"ג אות ז').

אדמה כי על יסוד המאמר הנוכחי נוכל לסדר בקצרה את תולדות ההלכות הגדולות באופן זה. ר' שמעון קיירא חבר את ההלכות הגדולות בסורא בערך שנת 825. הוא השתמש במקורות שונים, אבל המקורות העקריים שלו היו השאלות דרב אחאי וההלכות הפסוקות של רי"ג, ומשני החבורים האלה העתיק ענינים שלמים לתוך ספרו. אחר עבור שבעים שנה בערך נתחברה מהדורה שניה מן ההלכות הגדולות בספרד או באפריקא ושם באו פסקי דינים שהוציא המסדר מן תשובות הגאונים שחיו עד 890. המהדורה הראשונה היתה לעיני הגאונים והם קוראים את ההלכות הגדולות על שם ר' שמעון קיירא, גם היתה לעיני חכמי אשכנז וצרפת הצפונית, והם מיחסים את ה"ג לר' יהודאי גאון. המהדורה השנית שנקראה אצל חכמי אשכנז וצרפת ה"ג של אספמאי התפשטה בספרד וצרפת הדרומית ובאיטליא. ההלכות הגדולות שנדפסו כבר הן המהדורה הראשונה וההלכות הגדולות שנדפסו זה לא כבר על פי כ"י וואטיקאן הן המהדורה השנית, היא ה"ג של אספמאי.

רשימה

משמות האנשים והספרים הנזכרים בשתי המהדורות של הה"ג.

| ה"ג II. ה"ג l | | ה"ג II ה"ג l | |
|-----------------------------|------|--------------------------|----------|
| עסמר רבה ליתן גמ למורדת. | | א הונאי, ע' אחונאי. | |
| ארץ ישראל. ועד | 2b | רב אחא. והבין אמר מר | 17b 72 |
| השתא כמה מדינות בארץ | | רב אחא... ומר רב שמואל | |
| ישראל הכי נהיגין. | | לא מברך ... | |
| בראשית דר' אושעיא. | 78b | ואמר רב אחא ש"מ... (ע') | 19a 68 |
| בה"ג II, 185 זה מובא בלשון: | | מרויב השממות שהוא | |
| פירוש, כך שנו... | | משאלותו) | |
| בראשית רבה ע' ספרא. | 287a | ומר רב אחא משיבחה אמר | 217b 446 |
| גאון. בה"ג I כמה פעמים | | (שאלות מקץ ל"א) | |
| גאון סהם, והכונה לרי"ג, | | מר רב אחא משיבחה הכי | 169a |
| ובה"ג II שם בפירוש רי"ג, | | היה אמר... ואמר מר שמואל | |
| ע' רב יהודאי. | | היה מעשה... ושרא אבא ... | 14 |
| רב הונא אלוף. בסי | 16b | פירוש, אמרי משמיה דרב | |
| יראים (ע' שבה"ל קנ"ד): | | יהודה גאון ר"מ דאמר | |
| ריש בלה. איננו גאון אחר | | משמיה דרב אחא משבחה. | |
| שנקרא אלוף או ריש בלה | | מר אחונאי (בנדרפס | 50a |
| (נגד פריימאן בהקדמתו לס') | | אהונאי). ואית דאמרי משום | |
| והזהיר ח"ב מאמר א' אות ג). | | מר אהינאי לקח שפחה ... | |
| מר בר רב הונא, ע' רב חנה. | | באגרת רש"ג מזכיר אחר | |
| הלכות קטן. כתובות | 131a | רי"ג את רב אחונאי כהנא. | |
| יבמין כתוב בהלכות קטן | | ביוחסין נשמט וישנו אצל | |
| | | הראב"ד, ע' רש"י כח"י | |
| | | 240. לפי"ד מיללר מפתח | |
| | | 63 צ"ל הינאי, והוא שתקן | |

| ה"ג. II. | ה"ג. II. | ה"ג. II. | ה"ג. II. |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|----------|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------|
| שמואל, וירמזו פה על שני מעשים שהיו בזמנים שונים | | כתובת יבמין כתוב, בהלכות קטן צ"ל בהלכות קטנות או קטנות ע' פרק ג' אות ו' | 317 |
| ר ב חנונאי . בעו רבנן קמי מר רב חנונאי גאון בבלה (צ"ל בבלה) רבתי ... רבנן דהשתא קאמרינ ... הוא רב חנונאי כהנא תלמיד ר"ג, ע' פרק ב' אות ב' - אלו פירושי דפריש מר רב חנונאי ריש מתיבתא בשאלתא דכלה . | 156a 325 | מר רב יהודאי בעל הלכות קטן ע' פ"ג אות ח' . ובעל זה ההלכות סבירא ליה כרב כהן צדק . בעל הלכות זה ובין רב יהודאי בעל הלכות קטן . וזה שאמר בבן (בכאן ?) בעל הלכה (והלכות ?) . הלכות קצובות דבני מערבא . | 174
173
174
616
469 |
| ר ב יהודאי . הכי אמר גאון דהלכתא ... בה"ג II הגירסא : והכי קאמר מר רב יהודאי דהילכתא ... היא תשובת ר"ג תה"ג ליק ריש סימן מ"ה במעמ שנוי . | 256 45 | ר ב חנה . והיכא דלא אתנחיה ללולב ... כמעשה דמר בר רב חנה ומר רב שמואל . בה"ג II הנוסח : כמעשה דמר בר רב חנה ומר רב שמואל . בהלכות ראו 28 : ומותר כמעשה דמר בר חנה ומר בר שמואל . בריצ"ג ח"א צ"מ מובא הענין הזה בלא הסיום כמעשה ... המעשה בלתי ידוע משום מקום אחר . בלתי ידועים לי מר בר רב חנה ומר רב שמואל מוזן אחד . אולי צ"ל : מר רב חנא והוא היה גאון בפומבדיתא אחר 609 וקודם 660 ומר רב שמואל הוא אחד החכמים שהיו בזמן מאוחר , ע' להלן ערך | 68a 170 |
| מר רב יהודאי הכין אמר ... בהלכות ראו צד 122 : רב יוסף בנו של מר יהודאי ... ע' פרק ב' . והכין אמרו משום גאון ... בה"ג II : והכי אמרו משמיה דמר רב יהודאי גאון . | 83b 205 | | |
| דרכין אמר גאון ... בה"ג II : רב מר יהודאי גאון זכר אדונינו לברכה אמר הכי ... בש"צ דף ב' סימן י"א תשובה סתם , והיא לר"ג , ע' מילר מפתח 69 , והיא בשמו בהלכות פסוקות שבהחוקר ח"א סימן ק"ג - | 84a 206 | | |
| | 117b 285 | | |

ה"ג. ה"ג.

ה"ג. ה"ג.

| | | | | | |
|----------------------------|------|-----|-----------------------------|------|-----|
| שבעל ה"ג השתמש | | | דאמר ליה גאון לספריה... | 131a | 316 |
| בתשובת ר"ג . | | | בה"ג II : דאמר ליה מר | | |
| מר רב יהודאי גאון הכי | 274a | 612 | רב יהודאי גאון לספריה ... | | |
| אמר היכא דלא מנה . . . | | | ובהלכות ראו 121 : שאמר | | |
| אמר גאון מדקא אמרינן ... | 78b | | לו מר רב יהודאי לסופר... | | |
| ואצרכיה גיטא מר רב | 167a | | והכי אמור רבנן משום מר | 176b | 351 |
| יהודאי ומר רב שמואל . | | | רב יהודה ... בה"ג II : | | |
| (בה"ג II חסרות הלכות | | | משמיה דמר רב יהודאי | | |
| כתובות) . | | | גאון ... בהלכות ראו 52 : | | |
| פירוש אמרי משמיה דרב | 41 | | וכן אמרו חכמים בשם מר | | |
| יהודה גאון דאמר משמיה | | | רב יהודאי ראש ישיבה ... | | |
| דרב אחא משבחא . | | | אמרו משמיה דמר רב | 228a | 473 |
| שאלו מקמי ריש מתיבתא | 42 | | יהודאי ... ואקשו רבנן | | |
| מר רב יהודאי גאון נדה | | | קמיה ... ואהדר להו... ורבנן | | |
| מהו לצלווי... עד שפיר דמי, | | | בתראי פליגי... ע' פרק ב' | | |
| בתשובת רי"ג תה"ק ליקמ"ה. | | | והכי אמר רב יהודאי | 15a | 55 |
| דהכי פירש מר רב יהודאי | 70 | | והא דתניא ... | | |
| וורדא . . . | | | אקשו ליה רבנן למר רב | 20b | 63 |
| דהכי אמר רב יהודאי חבצלת | 70 | | יהודאי גאון ... בה"ג II : | | |
| השרון נרקים (נרקים) . | | | דהכי אמר מר יהודאי גאון... | | |
| דכן שדר רב מר יהודאי | 132 | | ואקשו ליה רבנן ... | | |
| ר"מ ... שו"ת ליק שם . | | | ומר רב יהודאי גאון אמר | 215b | 443 |
| איכא פלוגתא בין ... ובין | 174 | | כשנכנסו מרגלים ... הוא | | |
| מר יהודאי בעל הלכות קשן... | | | לשון רי"ג בתשובתו בתה"ג | | |
| אמרינן הכי אמר ר"מ מר רב | 620 | | ליק סימן מ"ה . | | |
| יהודה (בסדור פרשיות) . | | | ופסיק בשאילתא דבי מר | 211b | 435 |
| אמר מר רב יהודאי גאון | 622 | | רב יהודאי גאון ... היא | | |
| ר"מ (בסדור פרשיות) . | | | השובת רי"ג בש"צ דף נ' | | |
| | | | ע"ב וכתוב עליה: מר רב | | |
| רב יהודה אלוף או | 55a | 131 | יהודאי ז"ל ואח"כ: תיובתא | | |
| ריש כלה. והכי אמרו | | | דשאלתא דא אם כן הוא | | |
| משום רב יהודה אלוף | | | כמה דכתיב בשאלתא ... | | |
| דמנהר פקוד דבצרה . . . | | | כמו שהיא בה"ג, רק בש"צ | | |
| בה"ג II: והכין אמרו משמיה | | | בסוף יותר . ואין ספק | | |

ה"ג II. ח"ג I.

ח"ג II. ח"ג

| | | | | |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|----------------------------------------|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-----|
| דהבין שדר כ"צ ר"מ.
ושדרו ממתיבתא דכהן צדק.
ובעל זה הלכות סבירא ליה
כרב כ"צ גאון. ע' רב פלמוי.
פירש מר רב כ"צ.
פירש מר רב כ"צ. | | 144
151
173
186
205
206 | דרב יהודה ריש כלה דמנהר
פקוד מבוצרה... ר' יהודה
אלוף או ריש כלה היה
בקירואן בימי רה"ג, ע'
תה"ג הרבני תל"ד ותמ"ב,
ואינו ענין לכאן. | |
| ר ב מ א ר י. יוסף בן פרוך...
אתא לקמיה דרב מארי
גאון... בתה"ג ליק מ"ה
מוכר רי"ג את רב מארי
בר רב דימי שהיה גאון
בפומבדיתא בשנת 609. | 49b | | ר ב יוסף בנו של מר
יהודאי, נזכר בהלכות
ראו 122, ע' לעיל מר רב
יהודאי מה"ג l, 83b. | |
| מר בר רב חנה, ע' חנה.
מר בר יעקב בן חביב,
ע' יעקב. | | | יוסף בן פרוך, ע' רב
מארי. | |
| ר ב מ ר ד כ י. ואמרינן
משמיה דרב מרדכי... כן
הוא גם בסדר רב עמרם
דף י' ע"א. ועוד זה מסופק
ע' הערת הילדעסהיימער
והגהת הב"ח לאלפס ברכות
סוף פ"ה. | | 22 | מר רב יעקב בן חביב.
ושאילו מקמיה מר בר (רב?)
יעקב בן חביב שאילה
לענין תפילין, ואמר... לא
נזכר בשום מקום ר' יעקב
בן חביב מהומן הקדום. רב
חביב בעל המסורה אינו
ענין לכאן, ע' הילדעסהיימער
הערה מ"ה. | 230 |
| ר ב מ ש ה ג א ו נ. מובא
בתשובת רב נטרוני עיי"ש. | | 22 | ר ב כהן צדק. וכן
מצאנו בשאלות דמר רב
כהן צדק ר"מ כוס של חתן...
היא תשובתו בחמדה גנוזה
סימן קי"ח במעט שנויים. | 46 |
| מ ת י ב ת א. הוה עובדא...
ושיילונן לרבנן במתיבתא...
והאידינא בתרתין מתיבתא
הבין פסקין במורדת... | 100a | 248 | דהבין שדר כהן צדק ר"מ
(ב' פעמים). | 139 |
| פסק דינא דאיתפסיק | 144a | | דהבין שדר כהן צדק (ב'
פעמים). | 141 |

ה'ג. ה'ג.

ה'ג. ה'ג.

| | | | |
|-----------------------------|-----|---------------------------|-----|
| שאלו מקמי ר"נ ר"מ ... | 120 | במעמד דינא דרבנן | |
| ועוד שאלו מקמיה ... | | במתיבתא. פלוני בר פלוני | |
| הכי שדר ר"נ ר"מ . | 130 | נסיב איתתא ... ע' פרק | |
| דהכין שדר ר"נ ר"מ. ועוד | 140 | ג' אות י"מ . | |
| שדרו מן מתיבתא ... | | ושדרו לן ממתיבתא ... | 45 |
| ופליגא דמר רב נמרונאי | 309 | והאידנא שדרו ממתיבתא... | 139 |
| גאון ר"מ דסורא. . | | ועוד שדרו מן מתיבתא ... | 140 |
| דהכי שדר ר"נ ר"מ. . (ב') | 623 | ע' רב נמרונאי . | |
| פעמים . בסדור פרשיות) . | | ושדרו ממתיבתא ... ובעי | 175 |
| | | שאלה בשידור מתיבתא ... | |
| 287a ס פרא וס פרי ותשעה | | וכך מנהג בני אפריקא בולה. | |
| דבורים תורת כהנים וארבעה | | ושדרו מן מתיבתא דסורא... | 176 |
| מדרש סופרים ספרא וספרי | | אבל מתיבתא דפומבדיתא... | |
| שהן ארבעה ספרים ואלו | | זה מובא ברא"ש ביצה פ"ג | |
| הן: בראשית רבה ומכילתא | | סימן מ"ו בשם הלכות | |
| דואלה שמות וספר וידבר | | גדולות, ובסמ"ג לאוין ע"ד | |
| ואלה הדברים, וכולהו | | והג"מ יו"ט פ"ד סימן כ"ב | |
| פירושה בתורת כהנים | | בשם תשובות הגאונים . | |
| והיצונות וקטנות אין מספר... | | שדרו ממתיבתא מניחין אותן | 229 |
| ע' רמא"ש מבוא למכילתא | | בערבית... יש גם בהלכות | |
| סוף פרק ז' ופרק ח'. | | קצובות תש"ר ח"א 86, גם | |
| | | בתשובת רי"ג שם 46. | |
| רב עמרם. ושדר ר"ע | 86 | ואפילו הכי שדרו מן | 324 |
| בר ששנא ר"מ (ב' פעמים) | | מתיבתא ... | |
| דהכי שדר עמרם ר"מ . | 111 | ושדרו ממתיבתא דסורא ... | 518 |
| דהכין שדר ר"ע ב"ש ר"מ... | 112 | עיי"ש הערת הילדעסהיימער. | |
| (ב' פעמים) . | | | |
| פירוש. שאלו מקמי ר"ע | 194 | רב נחשון. דשאלו מקמי | 224 |
| ר"מ. . | | רב נחשון גאון דמתא מחסיא. | |
| | | | |
| מר רב פיאס או | | רב נמרונאי. ושאלו | 22 |
| פפיים. ומר רב פיאס | | מקמי דר"נ ר"מ ... כך | |
| הכין הוה חתים על הארץ | | שמענו ממר משה גאון. . | |
| ועל המחיה וכן הלכה. ואית | | היא תשובתו בח"ג ג"ז. | |

ה"ג. ה"ג.

ה"ג. ה"ג.

| | | | |
|---------------------------|-----|----------------------------|-----|
| ושדר ר"צ ב"פ. | 121 | דאמרי... בה"ג II הנוסח: | |
| דהכין שדר צמח ר"מ. | 141 | ואמרינן משמיה דרב פפייס... | |
| וכן שדר צמח בר פלמי ר"מ. | 142 | לפי דעת רשי"ר כ"ח ו' | |
| והכי שדר מר צמח ר"מ. | 172 | 246 זה נתוסף בה"ג בזמן | |
| פירוש מר צמח גאון. | 200 | מאוחר והכונה להאלפס. | |
| | | ואינו כן. אחר שזה נמצא | |
| רב צמח בן שלמה. | 86 | בשם המהדרות הוא נובע | |
| ושדר נמי צמח בן שלמה | | בודאי מן המחבר. אולי | |
| דיינא דבבא במרותא | | צ"ל פפא, והוא אביו של | |
| חסדאי... דבר צמח בן | | רב אחונאי בקצת נוסחאות. | |
| שלמה הדיין בבית חסדאי | | | |
| הנשיא ע' הרכבי תה"ג 889. | | רב פלמי בר אבוי. | 178 |
| עוד נזכר רב צמח בן שלמה | | ושדר רב פלמי בר אבוי | 186 |
| הדיין בסורא בימי רב עמרם | | גאון... ושדר רב כהן צדק... | |
| ע' תה"ג ליק נ"ו. הוסן | | | |
| רחוק בין שני אלה וצ"ע. | | רב פפא, ע' פיאס. | |
| והכין שדר צמח בן רב | 146 | רב פפייס, ע' פיאס. | |
| שלמה... | | | |
| צמח בן שלמה ריש מתיבתא. | 188 | רב צמח בר פלמי. | 91 |
| והכי אמר מר צמח בן שלמה | 190 | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ (ב') | |
| דיינא דבבא. | | פעמים). | |
| | | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 92 |
| רב קיומי. פירוש קיומי | 546 | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 94 |
| גאון... היה רב קימי | | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 97 |
| בסורא שנפטר בשנת 832, | | דהכי שדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 98 |
| ועוד רב קימי אחר | | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 99 |
| בפומבדיתא ונפטר בערך | | דהכי שדר ר"צ ב"פ ר"מ | 107 |
| 906. | | (ב' פעמים). | |
| | | ושדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 111 |
| ראש ישיבה. זה פירוש | 488 | דהכי שדר ר"צ ב"פ (ב') | 113 |
| ראש ישיבה... | | פעמים). | |
| | | הכי שדר ר"צ ב"פ ר"מ. | 116 |
| רב נן. ואית רבנן דאמרי... | 14b | דהכין שדר ר"צ ב"פ ר"מ | 118 |
| ונבדא שרי למיעבד... וכבר | 73b | (ב' פעמים). | |
| | 184 | | |

ה'ג'ג. ה'ג'ג.

ה'ג'ג. ה'ג'ג.

| | | | | | |
|---------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|-----|----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|------|-----|
| בש"צ דף ע"ז ע"א סימן כ"ח: מאן דרגיל... ומפרשי רבנן דהוה חזיא... | | | שריוה רבנן במתיבתא. ומפרשין רבנן אגרות של רשות... בש"ת רי"ז והלכות פסוקות בהחוקר ח"א 298 | 83a | 203 |
| ואמור רבנן כל היכא דאמרי... | 237b | 499 | מפרש כן רב צדוק בתשובתו. באשכול ח"ב 158 כתב: וה"ג ורב צדוק גאון פירשו... | | |
| וכן נהיגין רבנן... | 4b | | בשבה"ל רכ"ה כתב כן רב נחשון בשם רב יצחק, בודאי צ"ל צדוק. | | |
| והכי הוה רבנן רגילין ביום ערבה. | | 173 | ושילונין לרבנן במתיבתא ושריוהא ליבומי... | 100a | 248 |
| רב שמואל (רישכ"ה): והכין אמר מר רב אחא... ומר רב שמואל לא מברך בורא עצי בשמים אלא על הדם בלבד... רשב"א לברכות מ"ג ע"א: הדם... וכתב רב האי גאון ז"ל דמתוך גירסא זו היה נוהג מר רב שמואל ראש כלה (צ"ל כלה) רביה דרב אחא משבחא ז"ל שלא לברך... וכן מובא זה בשם רה"ג באשכול ח"א 69. אין זה רב שמואל בר מר רב מר שנעשה לגאון בשנת 748 כדעת ברילל יאהרביכר ח"ב 147, כי רב שמואל שלנו לא היה גאון כי אם ריש כלה, והוא בודאי הנזכר בש"צ דף י"ז ע"ב סימן ז' בזה"ל: הדא מילתא בעי לה כמה בלי (צ"ל בלי) מן קמי רב שמואל ראש כלה. וזה נגד מיללר מפתח 64, ועי' דורות הראשונים ח"ג 194. | 17b | 72 | ואית רבנן דאמרין... (גם זה בכתובות). פסק דינא דאיתפסיק במעמד דינא דרבנן במתיבתא... (גם זה בכתובות). בעו רבנן קמי מר חנונאי... והכי אמור רבנן משום מר רב יהודה... יש בש"צ דף ו' ע"ב בקיצור. והאידנא מעשים בכל יום... ורבנן דהשתא אמרו... ע' פרק ב'. | 184a | |
| | | | וקאמרו רבנן ליתא לדרבא... ע' רי"ף ב"מ ק"ה. | 185a | |
| | | | ואית רבנן דפרכי על זונגאי. ואקשי רבנן קמיה (רי"ג)... | 144a | |
| | | | תוב אקשו קמיה רבנן... ורבנן בתראי פליגי... ע' פרק ב'. | 156a | 325 |
| | | | ומפרשי רבנן דקא חזיין... | 176a | 351 |
| | | | | 191b | 387 |
| | | | | 192a | 388 |
| | | | | 215b | 443 |
| | | | | 228a | 473 |
| | | | | 230a | 482 |

ה"ג II. ה"ג I.

ה"ג II ה"ג

| | | | |
|------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------------------------------------------|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|---------|
| מר רב אחא ... ואמר מר
שמואל הוה מעשה דסכרוה
לנהרא ... ושרא אבא
למיטבל בה אמא, אמרו ליה
קמן היית. אמר להו גדול
הייתי (חסר בה"ג II) . | 169a | כמעשה דמר בר רב חנה
ומר רב שמואל... ע' לעיל
ח:ה .
היה מעשה ואצרכיה גמ מר
רב יהודאי ומר רב שמואל...
(בה"ג II חסרות הלכות
קדושין בסוף). בהלכות ראו
88 : מעשה היה והצריכוהו
גמ מור רב שמואל ומור רב
יהודאי... בעימור קדושין
דפוס ווארשא עם פירוש ר'
מאיר יונה דף ע"ח ע"א :
ואצרכיה מדרב (צ"ל מר
רב) יהודאי גאון ומר רב
שמואל ריש כלה... והוא
בוראי רב שמואל רבו של
רב אחא הנזכר לעיל. ע'
הה"ג הרכבי סימן רכ"ט
ומה שכתב הרכבי שם 360
בהערותו לצד 98. | 68a 170 |
| רב שר שלום. ושרר
שר שלום ר"מ...
כך שדר ש"ש ר"מ.
ושרר ש"ש ר"מ... היא
תשובתו בש"צ דף כ"ב
ע"א סימן ד'.
ושרר ש"ש ר"מ...
והכי אמר מר ש"ש גאון...
מובא ריצ"ג ח"א דף כ' .
דהכי שדר ש"ש ר"מ.
דהכי שדר ש"ש ר"מ.
תורת כהנים , ע'
ספרא וספרי. | 68
88
106
118
121
128
130 | | 167a |

תפלות בסגנון מזמורי תהלים לאחד פלוני אלמוני

[באסיפת אנטיגון באוצר הספרים הקיסרי בפה מצאתי ב' דפיס קלף מחוברים המכילים את התפלות והתהלות האלה מאיש שחשב את עצמו לנביא ולמשיח כנראה. ואולי היה שמו אבא ברוך כי ראשי החרוזים בתפלה ראשונה בכ"י שהיא עפ"י א"ב אחרי אות ת' נוכל לקרוא לאבא והשורה שאחר זה תתחיל במלת ברוך. ואולי אין זה אלא מקרה בעלמא. וכל עמוד נחלק לשנים כשירות כה"ק ועמוד א' בכ"י מתחיל מאות ג' בראש החרוז כי א' וב' היו ברף הקודם החסר והאותיות כמנפ"צ נכפלו בראשי החרוזים. וסופר הכ"י כתב כמה מלות בשבשים (וגם המחבר לא נקה משגיאות) והשם בן ד' נכתב אצלו תמיד ככתיבתו ואני כתבתי תמורתו ירוד. ואולי יתגלה ברבות הימים כי התפלות האלה נתחברו מדוד אלרואי, מאברהם אבולעפ"א או מנביא שקר אחר. וימים יודיעו. פטרסברג בחדש חשון התרס"ב].

אברהם אליהו הרכבי.

| | |
|-------------------------------|----------------------------|
| ולא תבקש עליהם עידי אדם: | דף א' גלוי לפניך צדיק ורשע |
| יודיע בדרכי כל חי: | ע"א) דיין דורות ושופט בצדק |
| ולא יתיצבו הוללים לנגד כבודך: | חפצת בצדק ומאסת בעוול |
| ובין טמא למהור ובין צדק לשקר: | והבדלת עולם בין חושך לאור |
| ומהרת צאנך מן חיה שמאה: | 5 זריחה מעמך כל בני זרים |
| כי מיבין בכולם כחפצי רצונך: | חוכמת עיוך נתתה לעבדך |
| ומשפט הרביתה בעולמים: | מענה צדקות בארץ אמת |
| אשר יאמינו בדברי עבדך: | ילמדו שיר כל עובדי שמך |
| ופועלי טובתם אשר אהבו בלבבם: | כנגד כל הארץ ירבו צדקתם |
| וישרת כוחם בכל מעשי פלאך: | 10 כוננת דרכם אל מצותיך |
| ולנצח נצחים ירוממו את שמך: | לעולם לעולם יעבדו את שמך |
| ומי ידמה לך על רב כל מעשיך: | מי כמעשיך ומי כפועליך |
| וכפרת באהבה על כל פשעינו: | מחלת וסלחת את כל חטאתינו |
| כי קרבתי קץ ועוד לא תאחר: | ניבאת ברוחך על פי עבדך |
| ומשחת ברחמך את שורש ישי: | 15 נשבעת מראש לדוד עבדך |

שורה 1. תבקש. ערי. 2. יודע דרכי? 3. חפצת, ח' במקום ה'. 4. והבדלת בעולם? 5. חכמת, מבין (הוא מבין?) ואולי בכל החרוזים שנאמר בהם עבדך יכון המחבר על עצמו. 6. טעתה תחת נטעתה בעבור ה' וכדרך הפייטנים. 7. הכוונה: מי יעשה כמעשיך; על רב כל מעשיך=על כל מעשיך הרבים. 8. כפחית רמז בחרוז זה על עצמו שגילה את הקץ עפ"י הנבואות. 9. לדוד אולי הוא שם המחבר שחשב את עצמו ליוצא ירך דוד המלך.

- סמכת זרועו בקדושתך
עמוד עולם שמת את שמו
כי היכין שבחך עד אפסי ארץ:
וגודר פרץ ובונה חורבות:
פינה ממואסה אשר מאסו הבונים
ועלית לראש מעל כל האומים:
פאר ועמרת הינחלתו ברינה
והוד כל הגוים קראת את שמו:
צדק ומשפט הרבית בימיו
זהו לפניך כל בחירי צדק
קדשת על פיו את שם הגדול
רוב כל מלאכים עשית גדולתו
שברת לפניו כל מלכי מדין
10 תמכת ימינו על חברו וחזקת זרועו על כל גבורי קידר:
לא ימוט רגלו כי בטח בשמך
ולא יבשל כוחו כי עזרתו באהבה:
אשרי הגבר אשר יבטח בדברך
כי לעולם לעולם לא נכלמו פניו:
(ד'א' בך במחה נפשי חוניני ועניני ברוך אתה ידוד אל אתה לעבדו בכל עת קוראיו:
ע"ב) אלהי הרחמן רחים עלינו:
ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד:
15 ברוך שם כבודו לעולם ועד: ברוך ידוד אלהי ישראל מן העולם ועד העולם
ואמר כל העם אמן:
בחדש אייר בשנים בחודש ראיתי במראה וכל נבואיו
והתפללתי לפני ידוד ואמרתי:
יהירחמך ידוד אלהינו על צאן ההריגה אשר הרגו רועים ולא חמלו עליהם:
20 חבוש ברחמך עצמות דכות
ורפא באהבה את שבירי נחלתך:
כי לטוב העולם העמדתני לפניך ולאור הגוים נתתני בעוון:
כל האומים יספרו כבודך
י קבצו סגונים וכל מלכי ארץ
לראות את גבורות ימינך
25 וידעו כולם את גבורתך
ישמח צדיק כי יראה זאת
ילמדו ממני כל יושבי תבל
ויקדמו לפניך בתודה
יגדלו כבודך בהוך מחנותם
30 ויבושו כל עובדי סמל
לא יעבדו עוד את אלילים
והאלילים כליל יחלופו
מחמדיהם יאבדו לנצח:

שורה. 1. היכין. 2. חרבות. 3. העלית. 4. הנחלתו. 6. בארץ חמדת השלמתי עמי ההשערה.
7. התפלות האבות למטה הן מיום ב' ג' וד' לחדש אייר וכפ"ח חב"ד תפלות כאלה לכל יום ויום.
13. חנני ועניני, לעבדך? 14. רחם. 17. נבואיו, כן כתוב גם למטה תחת נביא י. 19. הרגום.
20. דכות. 23. סגנים. 24. קדשך. 27. באמונה. 30. תחת יה כמו נראה דצ"ל יב למו או יבס לו.

- ותתגדל ותתקדש מפי כל מעשיך מעתה ועד עולם :
- כי עבדך יספר בנפלאותך
כי אין לו שמחת כל דבר
אל תסתיר ממני ברחמך הרבים
6 כי אהבתי מעוין ביתך
טוב לי תורת פיק
טוב לי קדוש דברך
טוב לי מצוות רצונך
- 7' ב' (א"ע)
10 אשרי שימצא כבוד בחפצי רצונך ובעבודך אני כן אשאל מפניך :
וזה חפצי על כל בקשותי
ואהליך בצדקתך בלא עון
אל תמנע ממני את שאלתי
אעמוד בהם עד עולם
ברוך אל עושה זאת
16 ברוך אשר בחר בעבדו
ברוך שם כבוד מלכותו לעולם : ברוך שם כבודו לעולם ועד :
ברוך ירוד אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן :
בשלשה בחדש אייר ראיתי במראה וכל נבואי
והתפללתי לפני ידוד ואמרתי
- 20 ברוך מוריש ומעשיר
מהקים מעפר דל
ויגדל כסאו מעל כל השרים
ויתן לו כל חמדת מלכים
בנות מלכים לכבודו
25 אשרי יאמרו כל העולמים
ויבטחו בידוד כי הגדיל לעשות
כי כולם ידעו את ידוד
כי ידוד שופט בכל העולם
לאשר ירצה יתן
80 כי בידו נפש כל חי
שירו לו וזמרו לו
שירו לשמו בכל עת
- ומבורך משפיל ומרים :
ומאשפות הירים עניי :
ויגביר כוחו על כל מושלים :
וחיל גוים ואוצרות מלכים :
ובנות ירושלם לתפארת מלכותו :
ולפניו ישתחוו כל תקומי הארץ :
ולא ימעו עוד בהבל ומשה (1) :
מגדולי אדם ועד קמני אינוש :
אחד משפיל ואחד מיינס :
ולאבינוני אדם ירש נחלה :
ורוח כל בשר אליו ישתחוו :
שיחו כל נפלאותיו :
כי לו נאה תפארת ועוז :

שורה 2. כאשר-כפי. 4. תפתה, אהבתך? (או אהבתם של דברך הנוכחים בחזון הקודם).
5. מעון. 11. ואהליך, ואודוך? ואודוך? 16. אותי-לי. 21. הרים, המלה עני בספק. 26. ומ ש ת
נוכל ללמד זכות על המחבר שהיא מעות הסופר תחת ומ ש ת ה. 27. אנוש. 28. מרים. 29. יוריש.

אשר הוציל מצרה את נפש אורבו ומיד כל מרעים רות חסידו :
 כי במח בשמו ובכבוד מראה ובדברי קודשו ובכל דרכי חיים :
 לעד נעבוד את שמו ולנצח נצחים נגיד גבורתו :
 (ד"ב) כי הוא רופא לנשברי לב וחובש את עצם דכים :
 (ע"ב) והוא הפך דוויה לשמחה וזיע ורתית למבטחות גדולות :
 כי לו ארץ ומלואה תבל וכל יושבי בה :
 כי מלפניו צוה על עבדו הוד והדר וכבוד מלכותו :
 אשר חפץ במוב עמו ושלח הרופא ורפא בשרם :
 והכביר תורתו על פי עבדו ומצות דברו על ידי נאמנו :
 10 הירבה בלבו חוכמה וכינה ורב קדושתו עד בלי מספר :
 מי דומה לו ומי כמותו אשר לא שכח צעקת איביון :
 וזכר ברחמיו עני ודל וגם אנכי כי זכרתי גבורות ועז ממשלתו ותפארת עוזו :
 לילה ויום אעמוד לפניו ואברך את זכרו על כל מעשיו :
 תתברך ותתרום אדון כל הדורות תתקדש ותתפאר מושיל בכל מעשיו :
 15 תתיחד מלכי מפי כל משרתך שופט צדק ודיין אמת :
 ברוך אתה ידוד אל נא וזכר ברחמיו את ברית עבדו לנצח :
 ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד : ברוך שם כבודו לעולם ועד :
 ברוך ידוד אלהי ישראל מן העולם ועד העולם ואמר כל העם אמן :
 בארבעה בחודש אייר ראיתי במראה הקודש וכל נבואיר
 20 והתפללתי לפני ידוד ואמרת :
 ברוך כי שבר רשעים והעמיד קרן צדיקים :
 ודעתו וחכמתו בכל לבי כי אתה הוא שופט הצדק :
 ולא יצא מלפניך משפט שקר כי אם אמת ואמונה :
 תתן לאדם כדרכיו וכפרי מעלליו השיב לו :
 25 אין כחש בכל מעשיך ואין כוזב בכל דבריך :
 כל פועלך תמים יחד ועול בל ימצא במעשיך :
 כנהר שוטף הירביתה משפטך וכזרע מבורך הצמחתה צדקתך :
 אשרי יזכה בקדושתך יספר כבודך בכל יום :
 עזרתו מלפני כבודך לאוכל לנצח לעמוד ברצונך :
 30 כי תנמול והיום אשרי שומרי פקודיך :

שורה 1. הוציל. 2. מראות. 3. קדשו. 4. ורתת. 5. והכביר תורתו. 6. אולי יורה זה שדמחבר היה כחדש כחת דדת (כמו
 אבו עיס). 7. הרבה, חכמה. 8. אביון. 9. מושל. 10. אולי ציל ידעתי וחכמתי.
 11. הרביתה. 12. שערות אשרי איש שיוכה. 13. לאוכל-למען אוכל. 14. תמול והיום. השלמות
 עמי השערה.

דונש בן לברט וספרו תשובות על רס"ג

(לזכרון נשמת ידידי החכם הגדול הפרופ' ר' דוד קויפמאן זצ"ל)

מאת

דוד כהנא

בספרי רבי דונש בן לברט, נדפס בווארשא בשנת תרנ"ד, הראיתי לדעת כי אחר כל החרדה שחרד דונש לכבוד רבינו סעדיה גאון, והמר את רוח מנחם בן סרוג מאד, יען ערב את לבו לזמות במחברתו מדברי רס"ג, ראה דונש אחרי כן בעצמו, שאמנם שגג רס"ג בפירונו בכמה דברים, ויצא כפי הנראה אחר מות הנשיא אבן חסדאי, ומרד באדוניו ורבו רס"ג, וכתב על פתרונו בקרת עזה, והרם ושבר את דבריו לרסיסים, כאשר הגיד זאת מקודם תלמידו יהודי אבן ששת בשירו: סעדיה לא צדק, לפניו עת נבדק (1). והשגות האלה בשם התשובות על רס"ג, כתב דונש כאשר בא בשנים בקצור נמרץ, לפני מקצת תלמידיו, והניח פירושו לנסחה השנית, כי רצה להרחיב בהן הענינים, כדי שיהנו מדבריו כל תלמידיו הרבים (2); התשובות על רס"ג נדפסו בשנת תרכ"ח ע"י דר' שראמער, מתוך כ"י ישן נושן שנמצא אצל שר"ל, נכתב על קלף בשנת ד"א תתנ"א למה"נ.

והנה זה לא כביר יצא הד' נ' פארגעס, וכתב מאמר ארוך בשפת אשכנז (3), והראה בו לדעת בראיות שונות, כי דר' הרבני והפרופ' באכער, ובתוכם גם אני וכדומה, כולם שגו בזה מאד, מה שחשבו כדבר ברור, כי דונש בן לברט הנקרא ג"כ ר' אדונים הלוי, כתב תחלה השגות על מחברת מנחם בן סרוג, ואחרי כן כתב ג"כ השגות על רס"ג, כי באמת דונש בן לברט, כתב השגות על מחברת מנחם, אך איש אחר אשר נכנה אותו דונש השני, כתב השגות על רס"ג; אך באיזה מקום ובאיזה זמן חי האיש ההוא, לא נודע עוד אל נכון, רק מה שגרשם בראש התשובות בזה"ל: זה כתב מי אדנים הלוי בר לבראם בתשובתו ע, ור' וסר' סעדיה ראש (הישיבה) בירי

(1) עיין בס' תשובות תלמידי מנחם לכוזב טוב (צד ט').

(2) עיין בספרי רבי דונש בן לברט (צד ט"ז).

(3) ושם: Über die Echtheit der dem Dünasch b. Labrat zugeschriebenen.

kritik gegen Saadja. ושם: שהוציאו דר' כרדכי בראנן, וד' מיט ראזענמאהאל בשנת תרס', לכבוד הכנז הפרופ' ר' דוד קויפמאן זל.

יוסף אשר שג בפנתרון. יאמר פארגעס כי זאת לא כתב המחבר בעצמו, רק איש אחר כתב הדברים האלה על שם דונש הראשון, פה על פי מעות. אבל בהיות הראב"ע במצרים, מצא שם התשובות האלה בכ"י, שחבר דונש על רס"ג, והראב"ע כתב נגדו את ספרו שפת יתר, ויאמר בראש ספרו שהוא לאמר: אדוני האדונים שא עון ר' אדונים הלוי משכבו נ"ע, שקשר על אדוניו ראש הישיבה רב סעדיה תנצב"ה, ואני אברדם בן מאיר בן עזרא הספרדי, נדבה רוחי להציל דברי הגאון מיד אדונים קשה, ולולי שידעתי שהיה חכם בדורו, הייתי אומר תחלת דברי פיהו סכלות וכו', מי יתן ואני ור' אדונים היינו בדור אחד, והייתי מוכיחו על הדברים האלה עכ"ל; ומכאן נראה ברור שהראב"ע שהיה סמוך לדורו של דונש, חשב בפירוש שהתשובות על רס"ג, חבר דונש בן לברט הוא ולא אחר, אך פארגעס לא שת לבו לזה, כי לדעתו הראב"ע אדם הוא ולא אל, וגם הוא עלול למעות, ויביא ראיה לקיים את דבריו, כי התשובות על רס"ג לא כתב דונש הראשון, יען הסימנים ל"ג אותיות המשרתים שונים זה מזה, בתשובות על מנחם שם הסימן: דנש הלוי אמת כטב, אבל בתשובות על רס"ג שם הסימן: אדניה שלו כתב טב; ואין לחשוב, יאמר פארגעס, שדונש שנה פה הסימן הראשון, מטעם ששחקו תלמידי מנחם ממנו, זאת לא יכול להיות, גם קשה להאמין כי דונש או אדונים, ישנה את שמו על אדניה.

ומי לא ישתומם על הראיה הזאת של פ', הנוסדה על קורי עכביש, גם העלם עין בכונה, מן הנאמר מיד להלן בספר תשובות על רס"ג, וז"ל: ועשיתי סימן, חג קץ ספר עז. והסימן הזה על אותיות השורש, הביא דונש בן לברט בתשובות על מנחם, וז"ל שם: וסימן המלכים חג קץ ספר עז 1, וכאשר כונת דונש היתה בסימן הזה להתל מן מנחם, יצאו מיד תלמידי מנחם להתל ממנו, ועשו בהלצה עליו סימן אחר: עז קר חפץ סג 2, והדבר ברור כי אחרי שיצאו תלמידי מנחם, להתל מן דונש על הסימן הראשון שעשה: דנש הלוי אמת כטב, ועשו עליו סימן: דנש הלוי ממא כתב, אז ראה דונש לשנות הסימן הזה, בספרו תשובות על רס"ג, על: אדניה שלו כתב טב, אבל הסימן השני שלו על המלכים: חג קץ וכו' נשאר כמקודם, וכעת נראה אל נכון, כי מי שכתב תשובות על מנחם, כתב גם תשובות על רס"ג, יען איך יעלה על הדעת, שיעז דונש השני לקחת הסימן: חג קץ ספר עז, שעשה דונש הראשון, ולהניד בספרו קבל עם שהוא עשה אותו, זאת היה לא תהיה מעולם.

עוד יאמר פארגעס כי מתוך הספר תשובות על רס"ג, נראה היטב כי

(1) עיין בס' תשובות דונש על מנחם (צד ה').

(2) ענין הלצה בהסימנים האלה, עיין בספרי רבי דונש בן לברט (צד י"ב).

המחבר ההוא, ידע שהשורש בשפת עבר הוא בעל שלשה אותיות, כמו שאמר: מילה משולשת עתה; והחריב מילה משולשת שלימה, ועשאה מסוכנת וכדומה (1), וזאת לא ידע עוד דונש הראשון; אבל נעלם מעיני פ', מה שאמר הראב"ע על דונש וז"ל: דע כי כל הקדמונים היו אוטרים, כי שרש ידר דר לבדו, ושרש שב ככה, ושרש עשה עש לבדו וכו', וזאת היתה דעת ר' יהודה בן קריש, ור' מנחם בן סרוג, רק ר' אדונים הלוי הקיץ מעט משינת האולת, ויפקח אלהים את עיני ר' יהודה ברי דוד הנקרא חיוג, להכיר אותיות הנוח (2); ומכאן נראה כי דונש גלה באמת, דברים רבים בחכמת הלשון, וגם כי השורש הוא בעל שלשה אותיות.

עוד יצא פ' להראות כי דבריו נכונים מאד, יען בספר השוכות על רס"ג, יש הרבה דברים שסותרים לדברי דונש, שאמר בספר השוכות על מנחם; אולם דברי פ' אלה אין להם כל יסוד, כי מצאנו פעמים רבות, שמתנגד הראב"ע בעצמו במקום אחד, למה שכתב במקום אחר (3), ומדוע לא ראה פ' להפך שיש הרבה מקומות שדומים דברי דונש, בשני ספריו זה לזה מאד ונציג את דבריו פה בקצור זה לעומת זה:

תשובות דונש על רס"ג

אדם, פתר מלשון המשה: האשה מדדה, והוא מן דום לה' (סי' ט"ו).
הרות, כמו הרים, ואני אומר על בקעם במני הנשים הרות (סי' י"ט).
מאירות וכו', והוא מן ולא תאירי מובחי (סי' ג').
מות לבן וכו', אחד מבני אדם שנלחמו עם דוד (סי' מ"ד).
באשמנים וכו', והיינו בין החיים הדשנים כמתים (סי' י').

אמנם יש לאל ידי להביא עוד דגמאות רבות כאלה, אך אדמה כי די לי בזה. עוד הביא פ' ראייה אחרת לקיים את משפטו, יען בספר תשובות על מנחם, שפת דונש יפה וצחה, אך בספר תשובות על רס"ג, שפתו קשה וכבדה מאד, וזאת ראייה נכונה לדעתו, כי משני מחברים שונים יצאו הספרים האלה; אבל גם הראייה הזאת חלושה מאד, כי אמנם בספרו הראשון שיצא נגד מנחם,

תשובות דונש על מנחם

אדם, ופתרת אהבם, והוא מן וס לה' (שם צד כ"ו).
הרות, והבאת עם הרים, ופירושו בקעם הרות חיות (צד ל"ג).
מאירות וכו', והוא מן ולא תאירי מובחי (צד מ"ה).
מות לבן וכו', אחד מן המלכים או השרים הנלחמים בדוד (צד ט"ו).
באשמנים וכו', והיינו בין החיים השמנים כמתים (צד צ"ג).

(1) עיין בס' תשובות על רס"ג (סי' קנ"א וסי' כ"א).

(2) עיין בספרו שפה ברורה (ד' כ"ה ע"ב).

(3) עיין בס' כבוא לנקוד האשורי (צד קל"ה, וצד ק"ס).

ראה דונש לדבר שם באריכות ובלשון צח, אולם בספרו השני נגר רס"ג, כתב הכל בקצור נמרץ מאד, וכמו שאמר שם: ולפי שבחרתי הקיצור, הנחתי פירושן לנסחה השנית להרחיב פירושו; ואמר עוד: ופירש (הגאון) כבוד אלהים הסתר דבר, דבר שאין לו טעם, וכבד עלי לכתבו בכתבי זה; וכן אמר שם: דאם הבקשם המצאם, לפי שקצרתי ולא רציתי להאריך (1); וממעם זה שפת דונש בספרו תשובות על רס"ג, ככדה ולא צחה וקשה להבין דבריו, וכפי הנראה לא השלים הספר ההוא, ונשארו חסר בסופו, ואולי קדמוהו המות; ובאמת טחו עיני פ' מראות, כי דונש בן לברט המפורסם, מדבר אלינו בספרו זה, וכה יאמר שם בשירו:

וְכָל חֶכֶם אֱהוּכִיחַ בְּמִלִּי
וְלֹא לְצִים מִשְׁנְאֵי הָאֱלֹהִים
לְהַחֲכֵם אֲשֶׁר יִשְׁתֶּה דְּבָרִי
וְלֹא יִשְׁתֶּה בְּמִזְרֵק דֵּם גְּפָנִים (2)

וכונה דונש בסוף שירו ההוא, כפי הנראה היתה על מנחם, כמו שהפך דונש הסימן: שמלאכתו בונה, שעשה מנחם, על: ענינים אכל ושתה, להתלכטו שהוא אוהב יין ושכר.

הראיה היותר חזקה שמצא פ' לדבריו, כי בספר תשובות על רס"ג יאמר שם המחבר כך: ומאמר ראש הישיבה בשבחי למשקל וכו', ידענו כי מ' אלעזר מ' ר' סעדיה ווולתו מכל בני מורח, לא היתה להם ידיעה בחיבור החרזה ושיקול הפיוט (3), ומכאן נראה היטב יאמר פארגעס, ע"י המלות סעדיה ווולתו מכל בני מורח, כי המחבר ההוא לא היה מבני המורח, רק מארץ אחרת וע"כ לא מידי דונש הראשון יצא הספר הזה, כי הוא היה מבני המורח; אבל פ' אחז בקנה רצון, כי המחבר ההוא יכול להגיד: מכל בני המורח, וכולל גם את עצמו בתוכם, אך להרגיע את רוח פ' ביותר, נאמר, כי דונש בן לברט נקרא באמת חכם מערב, יען ישב הרבה שנים בארץ המערב, וכמו ששר אחד מאוהביו לכבודו:

חֶכֶם מְעַרְבִי! יְהוּדִין לֹא לְפָתָר
אֲשֶׁר פָּתַר בְּשִׁנְעָר בִּיטִיבוֹת (4)

וכעת הדבר ברור כי הספר תשובות על רס"ג, חבר דונש בן לברט, הוא ולא אחר, כמו שנרשם שמו עליו אל נכון.

(1) עיין בס' תשובות על רס"ג (ס"ו ר', וס"י י"ז, וס"י ל"ד).

(2) בספר הנזכר (ס"י ק"י) ועיין בס' תשובות על מנחם (צד פ"ו).

(3) בס' תשובות על רס"ג (ס"י ק"ה) ועיין בספרו רבי דונש בן לברט (צד ד') ושם תקנתי.

הנוסח במאמר היה ע"ש. (4) עיין בספר תשובות תלמידי מנחם לכבב מצב (צד מ"ד).

לקורות התרם¹

מאת

א. שולמאן

רק שבט-המיסר הזה לבדו נשאר בידי רועי העם ומוליכו בדרך, מאז חדל מהיות לו אורח כממלכה ואמונתו לבדה היתה להחזיק האחד המאחד אותו ולא נתנה למוט רגליו. כי רבו המתפרצים אשר התקוממו אז נגד המסורת, אשר עליה נוסדה ההלכה, וכתף סוררת נתנו לה. גם אלה אשר נאמנו בבניהם אתה, לא יכלו עצור ברוחם, לבלי לשים מבשולים על דרכה גם הם, בדברי ריבויהם ופלטות דעותיהם ושים לאל. כל אחד את דברי זולתו, וכאשר אמנם נוכל לראות זאת למדי מה הלכות השונות, מכל אשר עבר עליהן במרם היו לחק. גם שאר המשחיתים דרכם, אשר בדעותיהם הנפסדות והמלאות כפירה כוננו להם כתות כתות לבדן ולצור מבשול היו ולאבן נגף, ואשר רק השבט הזה לבדו יכול לעצור בעדם לבלי לתת להם להרע ולהשחית; וכה החרו החזיקו בו הגדולים האלה בכל עז ולא נתנו לאיש למרות פיהם, עד כי לא נשאו גם פני אלה אשר נחשבו לגדולים גם הם, וגם על אדירי תופשי התורה פקדו בשבט אפס הזה במאנם שמוע ובהמותם עורף לדבריהם².

גם אחרי תום התקופה ההיא, התקופה התלמודית, לא סר השבט הזה מידם, וגם בהתקופות הבאות עוד נודע פעלו ופחדו ומוראו נפלו על פני כל, ובראשם אלה, אשר במעשיהם הקלו בכבוד תופשי-התורה וכמו פיהם נתנום לחרפה ולבוז, במ נגע ביתר עז. כי ביד כל אחד מהם, מתופשי-

(1) מלבד הדברים עז, על החרם ביחוד. בספרי הפוסקים, נמצאו כנודע, דברים רבים עליו מפורשים גם בספרי השו"ת השונים, אשר אמנם יתר ערך להם. על הראשונים, על היותם מעשים בפועל, דברים שקרו והיו לא רק לדון והלכה לבד, ואשר יוכלו להיות גם לצורך נאמן מנמוסי עמנו והנהגותיו במשכנות הגיטו בשנות כאות שונות (על ערך ההיסטורי בכלל של השו"ת, ע"י מה שידובר ע"ז בספרו של ארז' בשם *Entwurf einer Gesch. d. Literatur d. nachaltalm. Responsen*). ועל כן קשבנו לדבר טוב, לאסוף יחד את כל הדברים האלה ולערוך לעיני הקוראים תמונה שלמה מהבוסר רב פעלים הזה, הסתעפותו והשתלשלותו ושאר הדברים אשר אתו.

(2) כבסופר ע"ז במקומות שונים בהתלמוד וביחוד על התנוד של עכנאי, דבתואר אכנם ברוב חזיונות ודמיונות. ההשתמשות בהחרם היתה גם למעשה בכל יום. וכבסופר בהתלמוד על רב הונא, (סנהדרין ז' ע"ב) כי הוה נפיק לדינא אמר הכי, אפיקו לי מאני חנותאי מקל ורצועת ושופרא ומדלי (השופר לחרם כפי רש"י).

התורה, היה, לפקוד על עון בוזיו ומחפיו ולנדותם, בלי שאול על זה פי איש. אף לא רק על עטותם עליו חרפה לבד והשליכם עליו שקוצים, כי אם גם במנעם אותו מכבוד, כמו לקום למראהו ולהדר פניו¹, כי גם אז נוסדו במסור כזה. גם במאנו הוא לעשות זאת, או נמל על הגדולים, היושבים על מדין, לאחוז בידם המה בשבט המשפט ולנדות במו פיהם את כל פועלי און כאלה² ולא רק בעוד בחיים חיהו, כי אם גם כל אשר יוכיר שם תלמידים להם לחרפה גם אחרי מותו, עונו ישא ומארת הנדוי גם על ראשו תחול³. גם בשימו סתר פנים, בבחרו לו לשון ערומים להבזותו חרש⁴, נקה לא ינקה וענוש יענש על חטאתו גם הוא. כה גדל כבוד התורה וכה גדרו בעדה בגויה, לכל יגע איש בה, בחללו כבוד לומדיה וההוגים בה, ומכל משמר שמרו אותה. אך לא לב כל הגדולים הלך אחריהם, ורבים הם אשר במו פיהם התאוננו על הנדויים על נקלה ולא יאבו סלוח⁵, והחבולות חשבו לעצור בעדם בשיסם לחק, כי לא יוכל הנדוי לקום בלתי אם, בהיות המנדה איש מתנוסס בתורתו באמת אף יהנה בה יומם וליל, כי הדעת אותה לבד לא תועיל, כי איש כזה לא נחשב לתלמיד חכם באמת⁶. לא יוכל גם עשות זאת בעוד ת"ח אחר אתו, הגדול ממנו בתורתו⁷. אף במרם יומל הענוש, ידרש ויחקר הימב הימב, לדעת

(1) הנדוי לפי אחרים. לא רק שבוהו בדברים של גנאי וכו', כיא שאין מכבדו כמו שראוי כגון קימה והידור וכו' (שורית סמא דחיי שאלה כיה).

(2) שורית הריב"ש ליג. ועי' גם בשורית כהרד"ק בית כיב, כל השקלא וטריא שמה עיו.

(3) שורית הריא מטרנני שאלה ליא, על אהר שחרף בדבריו את שם רבינו תם, עיי"ש.

(4) זרע אברהם יורה דעה שאלה כיה, על אחד שהותר לו הנדוי שגדוהו על שולל תיה.

ואחר כן ספר כל הדברים באוני אחרים, ועי' נדוהו שנית, מפני החזק שנתכוון בדבריו רק להבזותו שנית. על הענין הזה, על בוזי תיה בכלל, יאמר הרמב"ם: עון גדול הוא לבזות את החכם, כי לא חרבה ירושלים עד שבוהו בה ת"ח, שנאמר ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים וכו'.

(5) עי' עי' בשורית כהר"י ברונא קפ"ח, גם בדברי הרשד"ם יורד סי' צ"ט, בהתאוננו כרה

על המתעטפים בטלית שאינה שלהם, וזה גורם לכהר ולהוציא מפיהם נדוי וחרם וכו', וכס"ס:

לא כן דרך השלמים בדעתם, כי אין מוציאים קללה מפיהם רק לעתים רחוקות ולצורך גדול,

כמיש הרמב"ם דל וגם הבי' יורד סימן של"ד: אעפ"י שיש רשות לחכם לנדות לכבודו, איננו שבת

לו שינהיג עצמו בדבר זה, אלא ועלים עיניו מדברי עיה ולא ישית לב להם וכו'. גם כנודע.

גדה המהר"ל רק פעם אחת בחייו, על חרוף בן ראש הקהל את אחד הבחורים, מפני גדל ערך

הדבר והנחיצות לתת תחום באף התקפים ולתבוע עלבון התורה כידם.

(6) תשובת חלק א' שאלה ליג גם בשורית כהרשד"ם יורד תשובה צ"ו. אשר אכנס גם בזה

מהולקות הרעות, כי אין נראה כן כסתבות לשון הרמב"ם, כן גם הרב בשיע לא הביאה, ועי'

עי' בשורית בית דוד סי' קנ"ז.

(7) כהרשד"ם יורד שאלה צ"ו. ועי' גם בשורית ר' לוי אבן חביב שאלה ליג. כי נדה הסופר

את אחד הבחורים שקרע התקנות, ובטל החרם מפני מורה הלכה בפני רבו. איך דקדק בכלל

בהשם ת"ח מי שראוי הוא לכך, עי' עי' ברחבה בהשרת מעיל שמואל שאלה ט"ו (בענין

לפורטו כן הדום).

אם חטא האיש באמת ומה הוא החרוף והגדרוף אשר עליו יוסר, ואם לא רק פרי השנאה והקנאה לבד הוא, לא למען כבוד התורה (1). אף במקומות אחרים לא נתן להטיל עונש כזה בלי דעת הקהל, ורק על פיהם לבד גזרין המשפט (2).

אף לא רק על מחללי כבוד התורה לבד הורם השבט הזה, כי אם גם על שאר כל אלה אשר הרעו לעשות והממים עקלקלותם. ממפריעי שלום העדה, מחרחרי ריב בתוכה והולכי רכיל (3), יחד עם מוציאי דבה, המשליכים שקצים על איש ומשפחתו, ומה עוד אלה, אשר יזכירוהו גם עונו על המירו כבודו ביום רע (4), עד המתלוצצים, אשר לצון יחמדו להם לשנות שם איש להוללות ולתתו לצחוק על ידו (5). ממפריי חק, אשר כל קדש מרמס להם ומפיהם יצא עתק (6), עד מפירי ברית האהבה ומיסורותיה ינתקו, בשימם ערמה ומרמה מחסם (7), ועד הממרים פי היושבים כסאות למשפט (8), יחד עם

(1) תרומת הדשן עריב מעין המאורע הכרוזר שם, ועי' גם בשו"ת מהרש"ם יו"ד תשובה צ"ז בהדברים שהביא מהירושלמי ע"ז, גם כן מהמעשה שהביא שמה.

(2) שו"ת הר"י ברונא שאלה קפ"ח, כן גם שו"ת הריב"ש ס"א. אך גם ע"ז כמובן, יש מעוררין. בכלל לא הוברר היטב ענין טו"ב ה"ע"ר וערכם כזה. ובעוד אשר נשמע מפי האחר, כי הכל תלוי ביד הרבנים והתכנים ולא בשאר טובי העיר (שכתת יום טוב ל"י יו"ט אלגאוי סי' ב"ד), כי בלי הסכמת חכם לא חל החרם אפילו אם היה למיגדר מילתא (מהר"ל בן חביב תשובה צ"ט) ובשו"ת דברי ריבות (שאלה רצ"ה) בהשאלה על המכונים שחפצו, שלא יהי כח ועז להטיל גזרי בלעדם, יאמר: ואין לך בזיון גדול מזה שיתחברו אנשים ויכניזו לבטל הכת הבסור לתיח וכו' אין זה כי אם קשר ורשעים ככו שכתב הריב"ש בתשובותיו, (בתשובה ס"א אמנם יאמר הריב"ש, כי יכולין הקהל לתקן בלי עשות חרם בלי רשותם אם אך כוונתם לשם שמים), נשמע במי אחרים, כי הם כבית דין הגדול וגדול כחן למבייש אותם לגדולתם ולקונסו (שו"ת ר' יעקב לבית הלוי צ"א), ולאלהם פתרונים.

(3) מעין מאורע כ"ז בכלי הקדש, ע"י בשו"ת הרב"ז חלק ו' שאלה ב"א ק"ג באחד החוננים, שהטילו חרם עליו ע"ז.

(4) שו"ת הרשב"א שס"ז, כן גם שו"ת הר"י באסן שאלה כ"ד באריכות. על חרם האנוסים ע"י בהגהות הבודני פרק הדובל, כה שהביא שכה על אחד שחרף חברו והזכיר לו שנמבע במי השמד וכו'. ההום הזה כנודע, הוא גם אחד כדברי החרם של רבינו גרשון.

(5) לפי שמשלך מכנו שם הקדש, שו"ת הר"ם גאלאנמו שאלה ל"ג.

(6) כעין המאורע שהובא בשו"ת הבי"ח (שאלה ב') כדפא אחד בא"מ שטרדם (המקום הכסוגל לסורענות כוז) שנכשל בזה, ואשר ערך מיוחד לו בהצגת ענות לו: כי דבר דופי על חכמת הקבלה, שהיא מקור התורה ועיקרה וכו', חכמת האמת וכו', ואין להחמיר עליו ביתר עז, להחריםו בכל תוסרות החרם מכל מה שהפה יוכל לדבר וכו'.

(7) שער אפרים תשובה ע"ד לפי הכובא בפתח יצחק בערך הסככה, על בחור אחד שבניש את אורסתו לשלחה כעל פניו בענות כוונות וכו'.

(8) בהשו"ת פרח כטה אהרן חלק ב' סימן ג"ה, גם ויכוח ע"ז, על מי שחזר בתשובה, אם יכולין להתירו. הדברים בכלל שעליהם מנדים לפי הרבנים, הם כנודע, כ"ד בכפסר.

חמאים כאלה, אשר אמנם לא כעבות העגלה הם ואשר יוכל כל איש להבשל
בם על נקלה, על כלם יחד הורם השבט, אין נקי 1). אך שבעתים מכל לקחו
המוסרים, לשונות אפעה אלה, אשר היו לנו לפוקה ולמכשול בכל עת
ואשר הגדילו עד לשמים ענינו ומכאובינו, הם נוסרו בו בתוכחות חמה
ובמארה נארו, אשר כמוה לא נשמע על כל חומא ופושע וזולתם 2).

ולא רק על חמא ועון, כי אם גם על שאר דברים להועיל ולהיטיב, היה
השבט הזה למחסה עז. כעל ההסכמות והתקנות השונות, אשר נוסדו יחד
על פי קרואי העדה עם תופשי התורה, כהתקנות השונות על המסים 3),
לכלי לצאת לגור בעיר אחרת בלי שאול פיהם 4), או להבדל מהעדה
ולהתפלל במקום אחר 5), לכלי תת נדבת יד לעניי עיר אחרת יותר מהסך
הקצוב, פן יגרע על ידם חלק עניי עיר מושבו 6). גם התקנות כאלה, לכלי
קנות דגים לשבת פן יעל מחירם, או להפך, לכלי המעים ממחיר היין ולמכור
רק לפי המחיר הנוער לזה 7). על מנוי הרבנים, כי יבחרו בחפץ כל
העדה, לא בכח ידי התקפים, אשר יתאמצו לתת המשרה הזאת על שכם
קרוביהם 8). על חלוקת המקומות בבית ה', אשר גם עליה רבו דברי

1) כי גם להדבר הזה נמצאו מתנגדים – נקל הוא להבין. ועי' בשורת הרין שאלה סיה.
לא עלה על דעתי שמי שיעבור על אחת מכלל הציוות שיהי מחויב להתנהג עמו כדון מחרם,
אלא שהוא מצוה לגרותו. וכן דרך רייל כשיאכרו על מי שיעשה כך יהיה בנדוי, אין דינו כמנודה
רק כשמחויב נדוי. גם הרשב"א תשובה תרצ"ה לא ראינו לעולם שנוהגין עם העובר כדון כמנודה
ומותר. ועי' גם דבריו על מוציא לעז בהתשובה ש"ס. והתשב"ץ (חלק א' שאלה נ"ה) יאמר
גיב על ענין כזה; שאם באנו להתרים ולגדות המלמדים לשונם לדבר שקר אין נקי והיתה כל הארץ חרם.
2) דונבא לזה בדחום הנדפס בהם' חמשה קונטרסים להריי קורניל (ווינה 1864) המצוין
בסגנונו; (הוא כנגד איזה מוסרים באשכנז, שהתריסם הנשיא דוד בן צוריה מבבל); להנהו בוקי
פריקי בקיקי דכי חשוכי אוקי ברוקי שתוקי, דימיין לצדוקי, עויתקי עיתקי, לא שוין נוקי, חור
לה נבלתא דשוקא, לא יפסק מהן כל עקא וכו'. איך גברה ההתמרמרות עליהם, הן יורונו למדי
דבריו ההלכה (עי' עיז באריכות בהשורה בעי חיי ח"א סימן רכ"ה כל כה שהביא שמה מדברי
פוסקים שונים) כי התירו גם דמם. גם נחשבו בתוך אלה שאסור להתעסק בקבורתם (שורת הרשב"א
סי' רל"ו) ולא נצרכו גם להתראה. (שהרי המוסרים הם מאלה המורדין ולא מעלין ולא בעי
דתאודי. שורת חות יאיר שאלה סיה). על מוסר אחד כזה ידובר גם בשורת מחרים אלשיך שאלה
גיב 'שהתריסוהו בספר תורה, בנרות כבויות' וכו'.

3) אשר אמנם רבו ידיביהם וספרו שאלות ותשובות שונות מלאו מהם. ועי' עיז בשורת
מחרים לובלין שאלה ג"ה. מהמסודר שמה ע"ד אורח באיוו קדלה שרתנגד לחרם כזה ופעכו ונמוקו ע"ז.

4) שורת פרת מטה אהרן חלק א' סי' נ"ד.

5) פתח יצחק ערך הסכמה.

6) שורת שמש צדקה שאלה י"ט. על התקנות בכלל וגזרות הקהל, יפה היא המליצה

שמה: שפיר גזרתם.

7) בהשורה הגיל סי' כ"ה. (הוא גם בפ"י) כן גם שורת מחרים אלשיך שאלה ע"ה.

8) עובדת הגרשוני שאלה ב'. אך נמצא גם כקרב אנשי הקדש האלה בעצמם שהפירו

הריבות תמיד, בבקש כל אחד לשבת ראש ולהכבד הוא לבדו (1) על צחוק קופ יא ושאר כל צחוק, אשר רבים חללים הפילו ומשפחות שלמות באו על ידם עד ככר לחם (2), גם תקנה כזאת, לבלי תת לאיש ללמד תורה את הקראים (3), יחד עם התקנות הנודעות בשם תקנות רבינו גרשום (4) אשר רבים הציילו מעון גם מעוני, ואשר לכך יחד היה החרם להכריז הסוכך עליהן. כל מעשי העונש הזה אמנם נודעו רק בשם חרם לבד, אף כי לא אחד הוא באמת, כי מבלעדי החרם נודעו גם הנדויה והשמתא, ומדרגות שונות להם, לפי גדל ערך החמא וכבד העון. כי הראשון הוא הנדויה הוא הנחשב להעונש היותר קץ, והשמתא להיות כבד, וביניהם הוא החרם. ובדרך בזה נוסרו גם החמאים כנפשותם. כל אשר נטל עליו. עונש הנדויה לא נתן לאיש, וזולתו אשתו ובניו ושאר בני ביתו, לגשת אליו במרחק ארבע אמות ולאכול ולשתות אתו יחד, אף כי נתן לדבר עמו ולשאול בשלומו. לא יכול

ברית, ולטובת נפש חשבו אחרת. וכחמסופר בהשנית פרח כזה אהרן, שהקהל קבלו עליהם בכל תוקף אלות וחזמות הכוזות עד מאד, שלא יקבלו לרב ולקצין איהו רב שיש לו קורבה עם יחיד הקהל, ואחר זמן קבלו לרב אחד שהיתה לו קורבה כזו ותורה להם לבטל הגזירה. על הפריצות בכלל נגד הרבנים, ע"י בשות מהרד"ק כ"ב.

(1) שות הריב"ש שאלה רמ"ט.

(2) ע"י ע"ז בפחד יצחק בערך חרם. בכקניות שונים נעשה החרם הזה רק לזמן ידוע (ע"י שות שמן צדה שאלה כ"ה, גם שות הריא כוזחי שאלה י"ד), וגם זה היה ללא יועיל, כי לא יכלו רבים לעצור בעד תאותם גם למשך זמן קבוע כזה. עד כי התעוררו גם שאלות ותשובות ע"ז. אם לא טוב הוא יותר לבטל החרם ולא יבואו לידי עון על ידו (ע"י ע"ז באריכות בשות ר' יעקב לבית הלוי כלל ד' ס" כ"ו). אף נמצאו גם דעות להקל, (רבינו טוב"ה לפי מה שהוכח בהנהגות מדרכי פרק שבעות העדות). אך רוב החכמים לא הסכימו לזה, להפך חק מסני תאזה נמכות כזה, וכמלצת הריא בריאל בתשובותיו: איך בגלות החיל הזה המלא צירים וחבלים תלי תלים, ובימים האלה אשר כמעט נשכחה תורה מישראל ומהבל ימעט וכו' יעזו איש להחזיק במעו הצחוק מעשה שמן להשתעשע וכו'. איך נכרה ועצמה התאזה הזאת, נוכל לראות גם בהשנית השונות שהתעוררו למשל על היוצאים מהעיר שבה נעשה החרם לגור בעיר אחרת, אם חל הוא עליהם גם שמה (הרד"ק בתשובותיו), או על אחד שבא מעיר אחרת אל מקום החרם, אם יכול לשחוק (פחד יצחק בערך חרם הגיל).

(3) שות הריא כוזחי שאלה ג"ה, על מקרה כזה בקושטנדינה, הנותן לנו גם ציור נאמן מהנהגת העדה, בהסתערות המלדים נגד האסור הזה ושאונו והמונם וכו'. ע"ד הענין הזה ביתור, ע"י בשות פרי האדמה חלק א', במקום ידובר ברחבה גם על למוד תורה לגוי וכו'.

(4) כל התקנות האלה נדפסו בשנת רע"ט יחד עם ס' תורת הרשן וכו' (ע"י פחד יצחק בהערך הגיל) ונרומו ברית כהר"ג גם ופג"ן, (ופורץ גדר ישכנו נחש), הנכתב לרוב על גבי המכתבים לכל יקראם זה, שהקפידו מאד ע"ז, עד כי נתן גם הוא מקום לשות שונות (ע"י בהלכות קטנות להר"י חאגיז שאלה ג"ט, ע"ג גם רע"ז, כן גם שות בית דוד הלכות נדויה וחרם). על תקנות כאלה בכלל יאמר הרמ"א בשות שלי צ"א: בענין גדרים ותקנות שגזרו ותקנו עמודי הגולה גאונים עולם קדמוניו ז"ל קדושים אשר בארץ המה וכו' שיש להחזיק דבריהם ולעניש עליהם מיתחש בבחיש דרבנן דלית ליה אמותא.

להחשב גם במספר העשרה להתפלל, אך יכול לבוא אל בית ה' גם ללמוד וללמד. לא נתן לו גם לשים נעליו ברגליו ולעדות עדי עליו, אף לא לחזק במים בשרו. וימי הגדוי האלה ארכו שלשים יום, ואם במשך הימים האלה לא היטיב דרכו ולא שב ונחם על חטאתו, או נוספו עליהם עוד ימים עד ששים או גם השעים במספר. ואם בכל אלה לא שב ועוד עמד במדרו, או נמל עליו עונש החרם, ובו נבדל לרעה עוד יותר הרבה מאשר בגדויו, אף גדלו פחדו ומוראו ממנו. כי במוראים גדולים נעשה, בסוד עשרת אנשים עם נרות דולקים בידם, בתקיעת שופר ובקללות נמרצות ואיומות (1). וככלות כל אלה, כבו הנרות לאות, כי כבה אור שמים בעדו ונר אלהים לא יהל עוד עליו. ואם מת, לא התאבלו למותו ואיש לא עבר אחרי ארונו, אף לא אבותיו, ולא קרעו גם בגדיהם עליו, ועל ארונו הניחו אבן לאות, כי אחת היתה דתו להסקל בעונו. אף עוד גדל ממנו השמתא, וכל אשר נגע בו השבט הנורא הזה, לא היתה לו עוד כל תקומה וכמו במתים נחשב (2).

אף עוד עונש אחר הוא, אשר אמנם לא גדל מאד כובד משאו, הוא עונש הנזיפה. כי בו נומל על המנוזף רק לשבת בדר בביתו, להרחיק נפשו מכל עסק ותענוג ולבלי העביר במספרים שערוותיו, אף אך רק שבעת ימים, או גם רק יום אחד לכד. גם מנודה לחצאין, או נדוי מעצמו, והוא, בקבל איש עליו עונש כזה בנפשו על חטא אשר חטא ובידו נוסר עליו. אך גם נדוי, אשר יפליא לבבנו הפלא, הוא הנדוי בחלום, כן גם הנדוי לעול-מה-בא! כי גם בתנומות עלי משכבו הן יכול איש

(1) נוסח החרם שהביא בוקסמארף בספרו Led talm. p. 828 (ואשר כצא מקום לו גם בספרו של Badenschatz בשם Aufrechtiger etc צד 353) הוא מוכן מאוחר, וכאשר העיר ע"ז Hamburger בהאינציקלופדיה שלו בערך הרם.

(2) כהשם שמתא בעצמו, שהוא לפי המבואר בתלמוד שם מיתה. והנה הלכנו בזה, בחלוקת העונש הזה למדרגותיו, אחרי דעת הרבים, אף כי לפי הרבנים ועוד, הנדוי והשבתא הם עונש אחד, ולפי' הראש' החרם חמור הוא מן השבתא. חלוקת העונש הזה לפי מדרגות, נראה גם אצל זולתנו, בחרם הבנסיות. אף ישו כמעט עם אלה שבתוכנו. לרוב נחרמו עדות שלמות, ולא טוב היה גורלן (חרם עד השלם האמנם נראה גם בקרבנו, ובהמעשה שהביא הרם מפאדובה בחשורת שלו תשובה סט, מהרב שהקניטוהו בצאתו מן העיר ונדה כל הקהל). כי כל בתי התפלות בתוכן קבור על מסגר, אין מכניס בברית וקוה מי קדשם על הנולדים ואין מלוה את המתים בקול רנה ותפלה אל בית עולמים. גם כל בתי העונג ונאות שעשועים סוגרו יחד, עטפו שחורים, כן גם כל אנשי העדה שמו צעף אבל על פניהם ואיש לא שאל לשלום רעהו. גם האיש הפרטי בהלכדו ברשת החרם, אפפוהו צרות ומצוקות ומכאובים רבים, כי צא מלא קראו לו ככל עקרים וכל רואיו נדרו ממנו. לא דברו עמו דבר ולא נתנו לו גם לשבת אתם יחד בבית אחד או לאכול אתו לחם. וזר ומוזר היה גם לאחיו ומשפחתו. כל זה היה בהחרם הגדול, אשר נמל רק על עונות חרב, בעוד אשר בהחרם הקטן נטלו מרבוחרם רק איזו זכויות לכד. אף בעוד אשר תראשון כא כהתף פתאם לפתע, דרוש היה בהשני להזהיר כריש את הרומא.

להביא צוארו בעול העונש הזה, בחלמו הוא לבדו כי ודוהו, או גם אם חלמו כן אחרים עליו, גם "עבר או אשה", ואז נמל עליו, למחר להתיר חיצובותיו ולהפך דבר הנדוי עוד ביום ההוא, אף ביום השבת (1). אף בקבל איש על נפשו, כי אם כזה וכוה יעשה, יהי בנדוי ובחרם לא רק על פני תבל ארצה, כי אם גם בהחיים לעתיד הקרת הכרת נפשו לעד, לא יוכל עוד להמיש צוארו מהעול הזה ולהפך דבריו כל עוד רוחו בו (2). והאם לא כל אלה הם רק תחבולות לבד, להגדיל במ ערך העונש הזה ולתת חתימו על כל, עד כי שתו לב גם לדמיונות כאלה וחק ומשפט שמו גם להם (3). ?

בדרך אשר בא העונש הזה, כן גם חלף ועבר. כי אם על פי הלמיד חכם נמל, אז יוכל הלמיד חכם אחר כמוהו להפירו, ואם בידי זולתו נעשה הדבר, בידי שלשת אנשים פשוטים, אז יכלו שלשת אנשים פשוטים אחרים להפירו גם הם. גם במרם יכלה הזמן אשר נועד מראש להנדוי או החרם על פי הקהל, היכולת בידם להפירם, אחרי ראותם, כי אין להם עוד חפץ בו (4), בעוד אשר בלי הפרה, אף אם כבר עבר הזמן, לא יוכל איש לחלוץ נפשו ממנו ועוד תחול עליו המארה (6). גם בחפץ הקהל להפך, אם אחד מתופשי התורה ימאן לעשות זאת (6) או גם רבים מקרב הקהל לא כן דעתם ואחרת עם לבבם, לא יופר הנדוי או החרם (7). וכל אשר יעבור על החרם, כל כופר לא יועיל לו וחמאתו לא תמחה בכסף

(1) לנדות בשבת לא נחשב לדבר אסור (עי' בפדד יצחק בערך חרם בשם תשובת הגאונים כן גם שו"ת דברי ריבות שאלה סיח במעשה שהיה. באחר שביה את החכם והכריזו למנוחה והיה זה ביום השבת, ונמצא מי שאכר שהיה אסור לנדותו בשבת וכו'). יהי"ח בהשורת שלו שאלה קבץ בענין התכונה על הקרקעות בשבת, נותן טעם לזה. "דבשבת נאספין הכל". אחרי התכונה כנודע, לא יכול איש לטעון כי לא קבל החרם אף אם לא חתם עליו (אהל יוסף צד סיח).

(2) לפי הרמב"ם וההולכים בעקבותיו, אך לא כן יחשבו הרשב"א והנוטים אחריו, ועי' כל זה ברחבה בהשורת בעי חיי סי' רמ"ה כמעשה שהיה עם זקן אחד שהתקומט עם אשתו והתרים עצמו בעוה"ז ובעוה"ב, אם יאכל מאשר תבשל כל ימי חייו, ואח"כ נתחרט ע"ז.

(3) בהנוגע להבטחתם בחלום, יפלא בעל השו"ת בית דוד, בהתבדל שהוא עושה בין חלום עיי' מ"א וכן חלום עיי' שד (עי' גם בתשובות הרשב"א בענין פתרון חלומות), וכל דבריו כמובן, רוח ישאם. אף כי לא נוכל כהד, כי הלה ככלל נושאת פנים להאמונה בחלומות ובצלה תחסה גם היא.

(4) שו"ת הרדב"ז חלק ו' קי"ג לפי הרא"ש והרמב"ם.

(5) שו"ת הרשב"ם קי"ט, גם הריב"ש בתשובותיו סי' קי"ב וקפ"ה. "בי שנדוהו לזמן ידוע ובתוך הזמן מיים והותר לו הנדוי" – הותר" (שו"ת הרא"ש כלל ד').

(6) ת"ח מומחה. שו"ת הרי"ם אלשיך שאלה ג"ט: "שאין כל הקהל יכולים להתיר אם התכם מומחה כעכ"ב."

(7) הריב"ש שאלה ג"ט. גם אם מקצת הקהל מעכבים וכוהים, אין החרם נתר (שו"ת תבתי ישרים שאלה רי"ג).

ענושים, כי אם נכתם הוא עונו לעד (1).

הנה אלה הם קצות דרכי החרם ומעשהו, אשר שנות מאות רבות זרע בקרבנו זרע לברכה, כי רבים השיב מעון ועל ידו כוננו גם רבים ממוסדות הצבור ובו התחזקו. ואף כי לא בכל עת צדקו דרכיו, כי בכל תוקף ועז אחו גם הוא לפעמים דרכו דרך עקלקלות, אך רב הוא שבעתים הטוב אשר פעל מרעתו, ורק בו לבד שגבנו עז. כי לא נמצאו גם בקרבנו מושיעים, אשר במסתרים דנו דין ומשפט, שופטי-חרש אשר נתנו חתיתם בארץ החיים (2), אף לא היה גם כח אחר בידינו וכלי נשק להלחם עם הרעים והחמאים בנפשותם, וזולתי השבט הזה, ורק בו לבד יכלנו ליסר על חטא ולהוכיח על עון. ואם עתה אין עוד לנו חפץ בו, כי שרים למשפט ישורו ומטעם המלך סר צלו מעלינו, אך בימים עברו, בשנות החשך, הן היה לנו לישע רב, למשפט ולצדקה, לשבט גם לחסד יחד.

(1) שירת הרשבי"א סי' ק"ל.

(2) כאלה הנודעים בגרמניה בימי הבינים בשם Vehmgericht.

פירוש על ספר הושע

כ"ר אריעזר (או ארעזר) מבלנגני

הוציא לאור ע"פ כ"י בבית אוצר הספרים באוקספורד

שמואל אברהם פאונאנסקי

כ"י הנודע קם במאה התשיעית והעשירית לאלף החמישי בארץ צרפת (והיא הצפינית כי להדרומית קראו אז בשם פרובינצא ר"ל Provence) דור דעז אשר השתדל לרדת לעומק פשוטו של מקרא וסלל לו דרך ישרה להבנת ספרי הקדש מבלי נטות ימין אל דרך הדרש והאגדה או שמאל אל דרך החקירה והפילוסופיא. הן אמנם בדעת דרכי הלשון העברית קצרה ידם כי חכמי ספרד אשר מימות ר' יהודה חיוג ואילך גלו במקצוע זה נפלאות כתבו את ספריהם בשפת ערבית שפה בלתי מובנת ליושבי ארצות הנוצרים ולכן הסתפקו מפרשי צרפת במה שלמדו ממחברתו של מנחם בן סרוק ומתשובות איש ריבו דונש בן לברט, אבל רוח בינתם הישרה היא שעמדה להם כי גם פה הלכו בדרך סלולה ובאו עד מעמקי השפה העברית ועד סתרי תעלומיה.

הראשון אשר נגלו לנו עקבותיו בין אנשי שם אלו היה ר' מנחם ב"ר חלבו אשר כתב באורים יקרים להרבה מכה"ק ואמנם שמך הזכין גרפם ונשארו רק קצת מביאוריו ליהזקאל אשר הו"ל הר"א וואלף בהשחר שנה שניה עמוד 299-294 וחזן מזה עוד באורים אחרים אשר שרדו וימלטו אל פירושי הבאים אחריו ובפרט אל פירושי רש"י ור' יוסף קרא 1). אחריו בא ראש המפרשים הוא רש"י, פרשן דהא" אשר הודו כסה כל הארץ ואף כי בפירושו לא משך גם מהאגדה ידו אבל בעצמו יאמר הרבה פעמים כי הדרשה תדרש ואמנם אין מקרא יוצא מידי פשוטו. אבל עם כל זה הודה רש"י בעצמו בסוף ימיו, שאילו היה לו פנאי היה צריך לעשות פרושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום" (עי' רשב"ם לבראשית ל"ז ב') ובאמת קמו אחריו מידעיו ותלמידיו ויוצאי חלציו ותלמידיהם ומלאו את אשר החל רש"י לעשות והנכבדים בהם הם: ר'

⁽¹⁾ המקומות שבאו דברי ר' מנחם בפירושי רש"י רשם צונץ בתולדות רש"י (במ"ע שלו ע' 315) ואחריו אייזנשטיין במחברתו על ר"י קרא (בסאנאצין 1886 ע' 216 הערה 8) ואמנם אצל שניהם חסר מיכה ז' י"ד. והמקומות שהביא ר"י קרא בשם ר' מנחם רבו מלספור פה ויובאו כמ"א א"ה.

יוסף קרא בן אחיו של ר' מנחם ב"ר חלבו אשר כבר רש"י מביא פירושים בשמו (1) והוא כתב נוספות לפרש"י עה"ת ובאורים לנו"כ אשר אמנם עוד לא נדפסו כלם; הרשב"ם אשר בפירושו על התורה כמעט המיד קולע אל השערה ולא יחמיא ור' יוסף בכור שור תלמידו של ר"ת אשר כתב גם הוא פירוש עה"ת (ונדפס ממנו עד כה רק על בראשית ושמות ובפדר א'—ט"ו) ואשר מרוב אהבתו להפשט לא ירא לפעמים להביע גם דעות חפשיות.

והנה אין פה את נפשי להאריך בפרטים, כי הרוצה לעמוד עליהם יעיין בהספרים והמאמרים אשר נכתבו על מפרשי צרפת אלו בכלל, היינו בספרי זמאמרי צונץ, דוקעס, שד"ל, קירכהיים, ובפרט בדברי גיינר במאמריו השונים ובשני ספריו היקרים "נמצי נעמנים" (ברסלא תר"ז) ובס' "פרשנרתא" (לייפציג תרמ"ז) (2) וגם אנכי הכותב עוד ידי נמויה לדבר אי"ה בארוכה על מפרשים אלו ע"פ מקורות חדשים אשר נתגלו בימים האחרונים, ורק זאת אעיר כי בהמחנה אשר פגשנו עד הנה נפקד עד לפני זמן לא כביר שם אחד מחשובי המפרשים הצרפתים ה"ה ר' אליעזר (או אלעזר) מבלגנצי (3) היא עיר Beaugency (וברומית—Balgenticum) לא הרחק מעיר אורלייניש.

על מציאותו של ר' אליעזר זה העיר לראשונה הח' דעליצש בספרו Jesuvum (לפס"א 1838) עמוד 255 ובליטעראמורבלאטט דעס אָריענטס 1844 עמוד 298. פה הביא כי בכ"י אחד בלפס"א והוא כולל פתרוני המלים בכה"ק בשפת צרפת (ואח"כ נספח גם תרגום אשכנזי) ונתחבר במאה ה"ג מובא בדף קצ"א א' פ' לאיוב ל"ח ל"ה בשם הר"ר אליע' מבלגנצי ויוצא מזה כי חיבר ר"א פירוש ע"ס איוב ועוד ישער דעליצש כי גם מפרש אחר שזכור בכ"י זה עוד ד' פעמים בשם ר' אליעזר סתם הוא ר"א שלנו. להשערה זאת הסכים גם צונץ בספרו צור געשיכטע עמוד 82 ועוד ישער כי גם הר"ר אלעזר מפלג'י ששמע בע"ס המלים הנ"ל מפיו פירוש למלת הברים (ש"ב כ' י"ד) הוא ר"א שלנו כי כפי אשר אמרתי הכתב שם עיר בלגנצי באופנים שונים ונתקלקל הרבה מפאת המעתיקים וגם נראים בספרו הנ"ל יסכים לדעת צונץ. אמנם ההשערה הזאת איננה מתקבלת על לב מפאת סדר הומנים כי ר"א מבלגנצי

(1) עי' פירש"י למשלי ד' ר', ה' י"ד, ו' כ"ג וי"ח כ"ב. והוא הוא ר' יוסף שאמר לרש"י פירוש ר' מנחם על ישעיה' ב"ר ור' יוסי שהובא בפירש"י לישעיה' ס"ד ג'.

(2) ואחריהם באו עוד חכמים אחרים וכלאו את דבריהם על מפרשים שונים בפרט כמו ל"של ראזין בספרו הנפלא על הרשב"ם; שו"ח, איינשטיין, ליטמאן, עפשטיין ובאבער בדבריהם על ר' יוסף קרא; וואלטער במחברתו על ר"י בכור שור וכדומה.

(3) שם מפרש זה נקרא פעם בשם אליעזר כמו למשל בהשיר שבסוף הפ' ליחזקאל, בהתוספות שהוסיף תלמידו בשמו לפי הרשב"ם לדברים א' ב' ובס' המלים כי לפס"א (עי' להלן) ובכ"י אוקספורד 1606, ופעם בשם אלעזר כמו בהשיר שבסוף פירושו לישעיה' — גם שם עיר מגורו בלגנצי נכתב באופנים שונים עי' בספרו של גראס Gallia Jndacia עמוד 116

קדם לפי הנראה לבעל ס' המלים הנ"ל.

אבל עם כל זה לא נודעו שום פרטים מר' אליעזר זה עד שהודיע נייבויער בספרו, פירושי הנה ישיביל עברי" (אוקספורד תרל"ו) בהקדמה סי' י"ז (ועי' גם ספרו Rabbins Français שהו"ל ביחד עם רינאן בהקובץ Histoire littéraire de la France חלק כ"ז עמוד 436) את הכונת כ"י אחד באוקספורד (כ"י ר"ד אופנהיים סי' 625; רשימת נייבויער סי' 1465) המכיל בתוך שאר ענינים גם פירושים לישיעה יחזקאל ותרי עשר וישער כי מחברם היה ר"א מבלגנצי שלנו 1). מכ"י זה הוציא לאור הח' האנגלי גוטט באוקספורד תרל"ט את הפי' לישיעה (ועי' מ"ש על הוצאתו ואת הרמש"ש בהמזכיר הלך י"ט עמוד א') ומאו והלאה נסתם סמנו כל חזון. ובהיות כי הפירושים האלו יקרים מאד בקשתי את המעתיק הנאמן ה' יצחק לאסט בעת התגוררו באוקספורד להעתיק לי פי' יחזקאל ותרי"ע למען אשים עיני עליהם ואולי חפץ ה' יצליח בידי להוציאם לאורה ואז אדבר ברחבה על מיבם של פירושי ר"א בכלל ותכונתם. וכעת הנני מו"ל בתור דוגמא רק הפי' ע"ם הושע ולכן יהיו הפעם דברי עליו מעטים.

והנה כי היה שם מחבר הפירושים האלו „אליעזר“ או „אלעזר“ זה נראה מתוך החרוזים שבאו בסוף פירוש ישיעה ויחזקאל 2) וכי היה המח' צרפתי מבית מדרשו של תלמידי רש"י זה נראה מסגנונו ואופן ביאורו ומהמלות הצרפתיות הרבות שהביא בפירושי (רק פ"א הביא גם מלה רומית והוא בפי' לישיעה מ' י"ב: „פלס אשמיר"א בלשון רומי") גם כי כל הפירושים האלו מפי מחבר אחד יצאו זה נחזה מתוך הסבמאים והרברורים שמשתמש בהם בשוה: בכל המקומות וכמו למשל ישמש המיד כמלת „שיטה“ בהוראת ענין ואופן, כן ישמש במלת „כפלין“ ברצותו לומר כי דבר הכתוב על ענין אחד במלים שונים וכדומה) אף מסגנונו ודרך ביאורו ומנחתו לשלב המקראות זה בזה. עוד נמצא אצלו כי הביא פה ושם ציורים העוזרים להבנת המקרא וזה עשה גם בפי' לישיעה ל"ח ח' בבארו את צל המעלות של חזקיהו גם בפי' ליחזקאל מ"ב ד' ומ"ג ג' בפרשו את ביהמ"ק של עתיד גם בפי' לזכריה ד' ד' בבארו את מעשה המנוחה. חוץ מזה נמצא בהפי' האחד מה שמרמוז עליו בשני כמו למשל בפי' לישיעה נ"ב מ"ו יאמר: „משחת חשוב וגדול כמו למשחה וכל משחת כן הוא. כמו כי משחתם בהם מום בהם וזובח משחת שניהם לשון פ"טום וחישיבות ושניהם פרשתים במקומם פירוש מביאר שכן הוא האמת וכו'" ובאמת נמצא כזה בפי'.

⁽¹⁾ את תכונת כ"י זה תודיע ג"כ בקצרה עוד לפני זה דוקעס בלטי"ל דעס אייגענטע 1850 עמוד 136 וגם הוא שער כי הפי' הנ"ל זה אולי לר"א מבלגנצי.

⁽²⁾ תחרוזים שבסוף ישיעה נמצאו במהדורת גוטט ואותם שבסוף יחזקאל ה-יא נייבויער ברשימתו בסיכך הנזכר.

למלאכי א' י"ד: "משחת מפומם כמו כן משחת מאיש מראהו בריא וטוב למשחה כי משחתם בהם מום בם שפתרונו כי פיסוסים ושמינים שבהם מום הוא בם לפניו הואיל שמחוסר אבר שהוא בבציו". כן יאמר בפ' ליחזקאל מ"ז י"ח: "... ומ"מ אף חורן מן הארץ הוא אבל אינו משל עבר הירדן ימה אלא משל עבר הירדן מורחה ולא נוסף על גבול הארץ רק לצפונה ולדרומה ועל תוספות צפונה הוא [אומר] בזכריה בארץ חורך ודמשק מנוחתו וגם חמת הגבול בה במנוחת ה' אלהינו ושם פרשנוס יפה" ובאמת נמצא כזה בפ' לזכריה מ' א' בהרחבת דברים: "... בארץ חורך ודמשק תהא מנוחתו שם ינוח ה' ויחנה ויורישם על שרעו מלכי ארם לעמו כל הימים ונראה שכל הענין מדבר לעתיד בהרחבת גבולי הארץ וכן אנו מוצאין ביחזקאל שגבול דמשק וחמת יהיה לישראל (וגבול) שחורן הוא חורך והרבה כמוהו וכו'". כן יתאימו ע"פ הרוב דברי הפירוש לישעיה ב' ב' — ד' ולמיכה ד' א' — ג' ועי' גם מה שרמזתי בהערתו להושע א' ה' אל פ' ישעיה ח' ח' 1). ואמנם כי ר"א זה הוא ר"א מבלגנצי זה יוצא לנו מזה כי לא נמצא אז בצרפת מפרש אחר ששמו ר' אליעזר (או אלעזר) ועוד כי את הפ' הנ"ל על מלת משחה שמע הר"י בכור שור מר"א שלנו והביאו בפ' לויקרא כ"ב כ"ה: "כי משחתם בהם ל' השחתה כמו כי משחת מאיש מראהו ומהר"ר אליעזר ממנצא (צ"ל מבלגנצי) שמע' כי משחתם אע"פ שמשחתם בהם ל' משיחה ושמינות כמו למשחה בהם שהבהמות סריסות שמינות יותר מבעלי ביצים אפ"ה מום בם ולא ירצו". והנה הר"א גייגר אשר הביא הפ' הנ"ל בספרו פרשנרתא עמוד 40 סבר כי הוא ה"ר אליעזר ב"ר נתן ממנצא אמנם קשה לומר כי נתכוונו שניהם ר"ל גם הראב"ן גם הר"א מבלגנצי לפירוש מזור כזה ועוד גושר להראות כי דבר הר"י בכור שור עם הראב"ן פא"פ ולכן אין כל ספק כי צ"ל מבלגנצי כמו

1) אמנם האמת ניתן להאמר כי נמצא גם סתירה והוא כי בפ' ליחזקאל כ"ז ל"ב יאמר: "כדומה, לא מצאתי אוכה ששכת דומה רק ששמע' ודומה וששא מבני ישמעאל והן שוכני סבירות... והוא שהתנבא עליו ישעיה משה דומה ושם פירשתי פי' מכאור וזה אינו שם עם אלא כך אוכר מי עם גדול ועיר בצורה ונושבת כצור שתהיה כאבן דומה כדבר דומס שאין בו רוח חיים וכו' ואמנם בפ' לישעיה כ"א י"ב יפרש דומה על שעיר והטעם כי נדמה ונשתק כמו שספר בעובדיה אם גנבים באו לך אם שורדי לילת איך נדמית" אבל בהמשך דבריו יאמר: "וכיוצא בדוכה שכאן אנו מוצאין מי כצור כדומה בתוך הים שאף צור קורא דומה ועל שנדמה ונשתתק" ולכן נראה כי סוף כל סוף שני הפירושים מפי מפרש אחד יצאו. — ומה שהביא נוטם בהקדמתו עמוד XXVIII מ"ס' השתם לר' משה ב"ר יצחק כליגדון פירושים בשם הבלגנצי לישעיה א' ה' (בש' תכר) ול' מ"ז (בש' פאר) ואינם נמצאים בפ' שלפנינו לא אוכל להולמו, כי אין כל ספק אשר בע"פ השתם כיון לר' אליעזר שלנו כי בספרו הנ"ל סביא ג"כ בפ' מה שצוין נוטם בשם הבלגנצי פירוש לחתוכי דברים א' ב' ויא' יום כחורב" וזה נמצא כמעט אות באות בהתוספה אשר הוסיף, הצעיר לפירוש דרשב"ם לכתוב זה בשם רבו ר"א מבלגנצי כפי האמור למעלה, והאלהים הוא הוירע!

שתקן כבר לנכון הר"ד ראיון בספרו האשכנזי על הרשב"ם ע' 66 הערה 2. מקורות ימי חיי ר' אליעזר לא נודע לנו מאומה רק מה שיאמר בפי' לישעיה ל"ג כ"ד: „וחלית ונשוא עין כפול ומלשון ונשא עינו מפי רבנו שמואל" והוא בלי כל ספק הרשב"ם ויצא לנו מזה אולי כי היה הר"א תלמידו ולהפך היה להר"א תלמיד אחד המכנה עצמו בשם „צעיר" ואשר שת בשם רבו נוספות לפי' הרשב"ם עה"ת עי' למשל דברים א' ב' שיאמר שם בסוף דבריו: „כל זה פירשתי אני הצעיר פירוש כתב ידו של רבינו (ר"ל של הרשב"ם) כי ר' אליעזר מבליינצי העמידני על האמת ועתה אשוב לפירוש רבינו שמואל וצ"ל וכן הורה לי הרב" (ועוד נמצא הוספות כאלו מפי' „הצעיר" לפי' רשב"ם לבראשית מ"ה כ"ח ומ"ו ו' ולדברים ב' ד' וי"ד, ומי יודע אם גם לא אלה נמסרו לו מאת רבו הר"א מבלינצי). אבל אם גם לא היה ר' אליעזר תלמידו של הרשב"ם בכל אופן חי קרוב או סמוך לזמנו.

מלבד הפירושים לישעיה ויחזקאל והר"ע אשר נשאו עד היום כתב ר' אליעזר עוד פירושים לספרים אחרים מסה"ק ואולי באר את כל הכ"ד ספרים. כבר שמענו למעלה כי פירש את ס' איוב והובא הרבה מבאורו לס' זה בפי' איוב אשר נמצא בכ"י בקמברידש (רשימת שיללער-סינעססי ס' כ"ח) ואשר ייוחס למחבר אחד ושמו ר' ברכיה (עי' דברי נייבויער בהרעוי האנגלית חלק ב' עמוד 286) שם יזכר ר' אליעזר בשם ר' אליעזר מבאייצי (דף א' ע"ב ודף ב' ע"א) או ר' אליעזר מבאלייצי (דף י"ד ע"א) או ר' אליעזר מבאנצי (דף מ"ו ע"א) וי"א פעמים גם בשם ר' אליעזר סתם (עי' רשימה הנ"ל). כן הביא ר"א כפי אשר ראינו למעלה את פירושו לויקרא והפי' הזה הובא גם במקומות אחרים היינו ליחזקאל ל"ג כ"ה „על הדם תאכלו הוא שהיו זובחים לשעירים על פני השרה כמו שפרשנו בפרשת אחרי מות"). שם מ"ד כ"ב „... וכן דקדקתי בפרשת אמור אל הכהנים מכי אם בתולה מעמיו וכו'"; הושע ד' ב' (עי' הערת שם) וצפניה א' י"ו „ושפך דמם כעפר כאלו בעפר ... וכן הוא אומר ושפך את דמו ובסוהו בעפר וכבר פירשתינו פירוש מבואר במקומי"). אמנם כפי הנראה באר את כל התורה כלה כי בפי' ליחזקאל כ' י"ב יאמר: „להיות לאות, כי ישאלום בניהם מה יום מיומים ואמרו לפי ששבת בו מכל מלאכתו אשר ברא ובניהם ישיבום ולדבר זה שאר הגוים שוין לנו לבריאית עולם מה לנו לשומרו יותר מהן ואמרו להם לפי שאותנו קידש מכל עם צוהו לנו יותר מכלם וכן צריך לפרש האות ויתקיימו שני מעמים שנותן בדברות ראשונות ואחרונות וכן פירשתי שם פירוש נכון". ועוד בפי' לחבקוק ב' ז' יאמר „כמו שפרשתי בפ' בשלח פירוש מבואר" וכבר ראינו למעלה כי גם ההוספה לפי' הרשב"ם לדברים א' ב' (ואולי גם שאר ההוספות) כרה „הצעיר" מבאר חפר לו הר"א מבלינצי. — מלבד זה מביא הר"א את פירושו לתהלים (ליחזקאל כ' כ"ג

להפיץ אותם בנזים במדבר... וכן פירשו דוד מלך ישראל שנאמר וישא ידו לחם להפיל אותם במדבר... וכן פירשתי בתהלים פירוש מבואר⁽¹⁾, לס' קהלת (שם ל"ד כ"ט: "... ושיטת זו תפס לו קהלת בדברי חכמים כדרכונות וכמסמרות וג' שנמיעה ואסיפה ורועה אחד שם כמו כאן ושם פירשתי יפה מעניין זה") ועוד לס' דניאל (בפ' לחבקוק א' א' כפי שהביאו נוסט בהקדמתו עמוד XXIX ונייבוער ברשימתו סימן הנ"ל, אמנם בהעתק שלפני לא מצאתי פה מאומה). חוץ מזה מביא בע"ס השם הנ"ל בשרש תמר פי' הבלגנצי לירמיה י' ה' ובלי ספק באר ר' אליעזר גם ספר זה. ואם נסכים לדעת צונץ שהבאתי למעלה יצא לנו מזה כי פירש ר' אליעזר נ"כ את ס' שמואל.

מלבד פירושו לכה"ק הובא בשמו בכ"י אוקספורד (רשימת נייבוער סי' 1606) ברף רע"ט ע"ב עוד ענין אנדה וזה הוא: שואל היה ר' אליעזר מבלגנצי (צ"ל מבלגנצי) גם גדול היה גם של חנוכה שבאו מלאכי אש להלחם בין הרשעה רוכבים סוסי אש כמו שמפורש ביום... שאמר אותו רשע פרעה שומה היה סנחריב שומה היה אבל אני אעלה על בשרי שומן חזיר ושכבת זרע דממא (צ"ל דמממא) כהן (?) ולא יוכל [אלהים?] של אומה זו להלחם בי. לכך שלח הקב"ה מלאכים של אש רוכבים על סוסי אש שאינם מקבלים מומאה כמו שיסד הפנים יען ועד סוסי פלדות 1) וגם גדול כזה למה לא נראה בתורה ולא בנביאים ולא בכתובים, גם פורים נרמו בכולם שכתוב כאן מחה אמחה בשמואל וישסף שמואל ובספר מרדכי (כן!) וזכרם לא יסף מזרעם וזה שגדול בכולם אין לו רמו כלל. והשיב הרב [כי נרמו?] בנביאים הפטרת (בהפמרת?) רני ושמחי כתוב [כי] יהושע [היה עומד] לפני המקום (צ"ל המלאך) וכתוב והלבש אותו (צ"ל אותך) מחלצות וכתוב ושמתי שתי עמרות אצל כהונה הלשון בכהונה אינה על כתר כהונה בלבד אלא שתי עמרות אחת של כהונה ואחת של מלכות כ"ג לחשמונאי שהיה מלך וכהן כי בימיו נפלגה יון הרשע (צ"ל הרשעה) כן פירש הרב. ואמנם מי יודע אם יצאו דברים כאלו מפי ר"א מבלגנצי כי בפירושו לזכריה אין מזה דבר אף כי גם מהדברים "שכתוב כאן מחה אמחה" נראה שלקוח מאיזה פירוש על התורה (לשמות י"ז י"ד) אבל הלא ידענו כי התרחק הר"א בפירושו מעניני אנדה ורדף רק אחרי הפשט הפשוט.

את ההולכים לפניו יזכיר הר"א מבלגנצי אך מעט בפירושו ואלה הם (מלבד רבינו שמואל שדברנו על אדותיו למעלה): ר' אליעזר הקלירי (זכריה ט' א'), מנחם בן סרוק (ישעיה י"ט ג'; יחזקאל ב' י"ד וט"א ט'), ופה בהמקום האחרון יכנהו בשם מנחם בן יעקב) ורש"י אשר איננו מזכירו בשמו כ"א יכנהו

(1) תהלים האלו נמצאים ביוצר לשבת ראשון של חנוכה מאת ר' יוסף בר שלמה המתחיל "אודך כי אנפת בי" (עי' מ"ש על היוצר הזה צונץ בספרו Literaturgesch. d. syna- gogaleu Poesie עמוד 128) אמנם להאגדה המובאת בפה לא יכולתי למצוא את המקור.

בשם "רבנו" או "רבנו הגדול" וזה בהרבה מקומות בפי' יחזקאל (מ"ו נ"ד ; כ"ז ו' י"ז ; כ"ט כ"א ; מ' מ' י"א, מ"ו, י"ז וכ"א ; מ"א מ"ו [ופה יאמר : והמפרשו באלמי החצרות ממש אין הישר נוכח עמו ואינו מכיר את שיטת עומק הכתובים ושיטת שחיף עץ שלמטה בענין ואין משיבין את הארי רבנו איש חי נפשו בצרור החיים]). חוץ מזה יאמר כפי' ליחזקאל ל"ט י"ג : "והיה להם לשם, בעיני כל העמים שישבחו על כך שאף שונאיהם הם מקברים והם לא יעשו דבר זה אלא לטהר כך ראיתי בפתרוני קדמונים וכו'" וכן יוכיר בפי' הושע א' ד' את "הפותרים הראשונים". אבל אין כל ספק כי עוד הרבה ספתרונים כאלו נשתקעו בפירושי ר' אליעזר אף כי לא יביאם בשם.

ע"ד תכונת הפירוש אשר אני מו"ל בזה אחשוך את דברי לעת אחרת בדברי ע"ד פירושי פשטני צרפת בכלל וע"ד ר' אליעזר בפרט ולכן לא הארכתי נ"כ פה בהערות וציונים רק רשמתי את סימני הס' הושע ואת כתובי הסימנים מצדי הדפים ואת עמודי הכ"י במספרים מסוגרים בחצאי מרובע, כמו כן רשמתי את הכתובים המוכאים בהפירוש, תקנתי את דברי הכ"י במקומות הצריכים תקון אף הכאתי פתרון המלים הצרפתים הבאים בהפירוש (והפתרונים האלו באו לידי מאת הבלשן הצרפתי הנודע Paul Meyer בהשתדלות ידידי הנכבד הרב הפרופיסור מו"ה ישראל הלוי נ"י רב בפאריש, ולשניהם אודה בזה מקרב לבי). רק בדרך כלל אעיר כבר פה כי זה דרכו של ר' אליעזר לשלב ולקשר את הכתובים זה בזה גם למצוא את פשטם מבלי רדוף אחרי הדרש והאגדה כן ישם עיניו על דקדוק הלשון אך במקומות מעטים. וכפי אשר יראה הקורא ראוי מפרשנו זה להקימו לתחיה ולהציב לו יד ושם ע"י הוצאת כל פירושי אשר עודם טמונים בערפל. וזכות המחבר תעמר לי להוציא מחשבתי אל הפועל ולהופיע נהרה עליו ועל פירושו.

ווארשא בחדש שבט תרס"ב.

צורי ישעי ואורי. יאיר את נרי. בדברי בן בארי :

א.

- [104b] בימי עזיה: שבימיו פסקה מלכות בית ישראל (1). שעזיה קיפח 1
 ירכעם בן יואש וזכריה בנו, שבו פסקה המלכות: דבר. כמו: והדבר אין 2
 בהם נירמיה ה' י"ג: לי נקם ושלם (דברים ל"ב ל"ה): הקמר אשר קמרתם
 נירמיה מ"ד כ"א: וכשכב בראש חבל (משלי כ"ג ל"ד): וקבל היהודים
 (אסתר ט' כ"ג): בהושע: בי"ת מפלה (2) אחר דבור נבואה כמו: רוח י"י
 דבר בי (ש"ב כ"ג ב'): לא דבר י"י בי (מ"א כ"ב כ"ח): הרק אך במשה
 דבר [י"י] הלא גם בנו דבר (במדבר י"ב ב'): והמעם לפי שרוח אלהים
 גנכם בקרבם ומשימה הדבר בפיהם. כדכתיב: וישם י"י דבר בפי בלעם
 (שם כ"ג ה'): והיה (3) בלבי כאש בוערת (נירמיה כ' ט'). נמצא הרוח מדבר
 בנביא בקרבו: ופקדתי את דמי יורעאל. דמים ששפך ביורעאל. הם דמי 4
 אחזיהו מלך יהודה. ואנשים הרבה שלא היו מורע אחאב. כי לא אמר לו
 הנביא להכרית כי אם מורע אחאב: ויש דרך אחרת וולתי זאת, בדברי
 הפותרים הראשונים: כי כל איש שהמקום מכה ומיסר אחרים על ידו,
 זהוהו אינו כדי, אלא ששעה עומדת לו, סופו ללקות על כך. כאשר תמצא
 בנבוכדנצר ובבבל וכיוצא בו הרבה. ואין זאת, כי לא תמצא זה, אלא
 במרבה להשמיד ולכלות, שהמקום קוצף מעט, והוא למד לרעה, ובונתו
 אינה לקיים מצות המקום, אלא להתגדל ולהתפאר להרע לאחרים: והשבת
 ממלכות בית ישראל, אבל זרעו לא יכרת כהכרית בית אחאב: והיה 5
 ביום ההוא שתשבת מלכות בית ישראל מביתו. ושברתי את קשת ישראל,
 היושבת בידו איתן, והפלתי אותה מיד שמאלו, ולא יעצור עוד כח לעמד
 לפני אויביו. כי מיום שבטלה מלכות יהוא, אתה מוצא שהתחילו מלכי
 אשור לפשוט בארץ עד הגלו אותם: בעמק יורעאל. בתוך ארץ ישראל.
 אשבור קשתם מידם, ולא יעצרו כח, וישראל קורא יורעאל. על שם הנער
 שניתן להם לאות, כיוצא בו קורא יהודה עמנואל. על שם הנער עמנואל
 שניתן להם לאות וכאילו אומר: בארץ זריעתם, ובמקום מולדתם (4). וכן
 דרך המקרא כמו: יהושפט. מקום משפט הגוים, שאם יהושפט ממש היה

(1) בכ"י יהודה. אמנם מהמשך הפירוש נראה כי ברצון המפרש לומר כי עם זכריה פסקה
 מלכות בית ישראל אחרי כי המלכים הבאים כבר משועבדים למלכי אשור ולכן מלכותם
 אינה נחשבת כנאומה. (2) בכ"י מפלת. (3) בכ"י ויהי. (4) וכמש כעין זה נמצא בפירושו
 לישעיה ח' ח'.

לו לומר יותר עמק דוד ושלמה. והדע שחזור וקורא באותו הענין, עמק
 החרוץ (יואל ד' י"ד) לשון: [כן משפטך ו] אתה חרצת (מ"א כ' מ'), וכך
 הוא, והיה כמלקט שבלים בעמק רפאים (ישעיה י"ז ה'). וכן הוא עמק
 עבד לפתח תקוה (לקמן ב' ז'). וכן הוא אבנך על מי מריבה (תהלים
 פ"א ח'). שמוצא לו שם מקום בעולם ומוציא שם המקום שיהיה בו
 המעשה, על שם אותו המקום בשביל המעשה שנופל על השם. ודרך
 קשתיים לעמוד במקום גבוה לכונן אשוריהם על הסלע להושיב באיתן
 קשתם, וכן הוא אומר: על במתי יעמידני. ונחתה קשת נחושה וזרועותי
 (שם י"ח ל"ד, ל"ה), כי אז יתגבר על אויביו, וכאשר יעמד, לא יוכל
 להם. והראשון היה בן שראוי להתגבר ולנצח, ונשברה קשתו, אות לדור
 העומד אחר זכריה בן ירבעם, שיעמדו עליהם מלכי אשור ללוחצם, ולא
 יעצרו כח, ואחריו ותלד בת, אות לדור העומד אחר הדור ההוא,
 שישתלחו מארצם, בימי יותם אחז וחזקיה, כבת המשולחת מבית, וכמו
 שמפרש: שלא יוסף עוד לרחמם, כי לא אוסיף עוד שארחם את בית
 [106a] ישראל, שלא להשליכם מעל פני, כאשר עשיתי בימי מלכי בית
 יהוא, שכתוב בס': ויחן י"י אותם וירחמם [וגו'] ולא השליכם מעל פניו עד
 עתה (מ"ב י"ג כ"ג). כי נשא אשא להם: סבול אסבול להם. כלומר הרבה
 נשאתי להם מעולם, ומה שאיני משחיתם עתה בימי ירבעם. סבול ומאריך
 אפי אני להם, ולא בצדקתם וביושר לבבם, וכאשר התמלא סאתם בימי
 7 פקח והושע עוד לא אשא להם: ואת בית יהודה: הבטחה בי, ארחם.
 והושעתיה מיד מלכי אשור: בי"י אלהיהם. שהיו בוסחים בו. ויהיו ימים
 8 רבים בארצם אחר ישראל וסוף גם הם יגלו, כדמפרש והולך: ותגמול את
 לא רוחמה. שלא נתעברה בתוך ימי מניקות, אבל בראשונה נתעברה בתוך
 ימי מניקתה, והפסק זה הוא אות להפסק השנים שיהיו בין גלות ישראל
 9 לגלות יהודה: כי אתם. אף אתם בני יהודה שריחמתי עד עתה, לא
 ארחם: ואנכי לא אהיה לכם: להיות שוכן בתוכם

ב.

1 ועד שיהיה מספר בני ישראל בארצות אויביהם, באחרית הימים,
 כחול שעל שפת הים. שאף גם זאת כהיותם בארץ אויביהם לא מאמתים.
 ולא אנעלם לבלותם, אלא אפרה וארבה אותם שם, ויכירו וידעו כל גוים
 שעדיין אני אוהבם, והיה במקום אשר נאמר להם שם כשגלו: שאינם
 עמי, שאילו היה עמי לא גלו. יאמר להם: בני אל חי. שאם מתו אבותיהם,
 אלהיהם חי. ולא יתומים הם מאביהם שבשמים, ולא אלמן ישראל

(1) כבי' משפטו.

מאלהיו, ועד אותה העת יקראו: לא עמי, ואז יעקר שם זה מהם, ויאמר להם בני אל חי. ואז נקבצו 1) בני יהודה ובני ישראל יחדיו לארצם, ועל ידי שיעיר המקום רוחם לכך, שישמו להם ראש אחד, וחכורה אחת איש ממקום הפוצתו, ויעלו מארץ שבם, כי גדול יום יורעאל: כי גדול יהיה יום ישראל, הנפוצים והנזרעים בארצות אויביהם, להושיעם ולקבצם, וזרעתיה לי בארצי ובנחלתה, ולכך יקראו בני אל חי: ולא באו שני מקראות הללו, אלא לומר, שעד אחרית הימים שיפרו וירבו ויוזרעו בארצם, יהיו נקראים: לא עמי. ולא באו לנחם. שעדיין עומד בתוכחתו, שאומר לבניה: ריבו באמכם ריבו, וכך הוא פשוטו: כי אתם לא עמי, ואנכי לא אהיה לכם ימים רבים, עד אחרית הימים שהרבו ותקבצו לארצכם, שאז תקראו: בני אל חי, וכדי שלא יתמהו לומר מה חסאו הבנים. מכל מקום בניו הם, הוא אומר: אמרו לאחיכם עמי, ודאי בני אהם, וראויים שארצם עליכם, ולא על מעשיכם נקראתם כך, אבל ריבו באמכם ריבו, שהיא גרמה לכם ליקרא. לא רוחמה. ולא עמי. כי היא לא אשתי, ונקל לי להוציאה מביתי, ואיני בוגד בה בכך, שאינה לי אלא פלגש, וכך תאמרו: הלא אין את אשת אבינו, שיקשה בעיניו לשלחך מביתו, על מה את בוטחת, הסירי ונזניך מפניך, ונאפופיך מבין שדיך, שאחרים מועכים ומעשים 2) אותם.

פ. יפשיטך ערומה. וכל הענין כמדבר, בנפש יבשה אין כל 3) ואת בניה 4) שהיה לי לרחם, לא ארחם, שאחרי שאמם מזנה ומנאפת, הרי הם לי בני זנות, שאף ביאתי אליה בזנות היתה. ובני זנות הן לי, ואינה חביבין לי, כי זנתה אמם תחתי, ואף אלו לא היתה אלא בדרך זנות, שכשם שהיתה נבעלת לי, היתה נבעלת לאחרים. 105b) כי אמרה: ולא שהיתה חסירה אצלי כלום, אלא טובתי שהייתי מטיב לה, היתה תולה באחרים, ולכך הזנה אחריהם: הנני שך את דרכך. שהיה פתוח לך לרווחה ולהצלחה 8) מאתי, ונתיבותיה, שפתחתי לה אל הדגן ואל התירוש ואל היצהר, לא תמצא, שאגרשנה מביתי [ותלך] בגולה. ואז תהיה מרדפת את מאהביה 9) שיהנו לה, ולא תשיג אותם, כי עץ ואבן הם, ולא תמצא בהם תוחלת ותועלת 4), ואז יכנע בעמל לבה, ותשוב אל לבה לחזור, ואמרה: אלכה ואשובה: כי עכשיו אני מכרת, שכל המוכה שהיתה לי לשעבר, בחיותי בבית אישי, מאתו היתה לי, ולא מאת מאהביו: והיא לא ידעה, ולא 10) הכירה מוכתי, כשהייתה אצלי. וכסף הרביתי לה, וזהב, אני, והם עשו אותו לבעל, וכיבדוהו בכספי ובוזהבי, כאילו נתנם להם: ולקחתי דגני בעתו: 41 הוא שאמר למעלה: הנני שך את דרכך. והשכתי כל משושה, שלא יהיה 13 לה במה לשמח, לא דגן, ולא תירוש, ולא בגדים נאים, וברעב ובצמא

(1) בכי נקבצו. (2) בכי ומעשים, ועי' יחזקאל כי' ג' 8) עי' במדבר י"א ו' 4) בכי ותועלת.

ובעירות וחוסר כל, תהיה בחגה, בחדשה, בשבתה, ובמועדה. ואיך תשמח:
 14 אתנה המה לי: ולא אישי נתנה לי: ליער. להפקר, כי לא יעשו פרי,
 ולא ישמרו, ואם יעשו, מעט ורעים יהיו ולא ישמרו, ואכלתם חית
 השדה: כאשר תקטיר להם שמני, ומקטירי אשר נתתי לה להתקשט בהם
 15 כמפורש ביחזקאל 1: ותעד נומה וחליתה לפניכם, להתנאות להם, ואותי
 16 שכחה. לאמר: לא אישי נתן לי טובה זו. לכן על אשר שבחתני. הנה אנכי 2
 מפתיה: אמיטרי לי 8, אשים בלבה שתלך במדבר לבקש משם מרעה
 ומחיה, כאשר אהיה סך את דרכה כאן. ודברתי על לבה. לפרנסה, כשיבנע
 לבה בעמל, ותאמר רשוב אלי, כי לא אשיבנה אלי לאלתר, אלא ימים
 רבים אניחנה בארץ אויביה להכניעה ולהשפילה מאוד, לזכור לעולם הרעה
 17 הגדולה אשר היתה בה, ולא תתנאה עוד: כרמיה משם. מן המדבר שהוא
 ארץ ציה וצמא, כלומר שמחה מועטת, ומוזנות מצומצמים. ואת עמק עכור
 לפתח תקוה. מקום גלותם ושבים, שהן נעברין בו. לפתח תקוה, למוזנות,
 שלא תצפה ותקוה, למוזנות ולפרנסה, אלא בצמצום ובחסר בארץ
 אויביהם. שכל מה שהן יגיעים, באים האומות ונוטלין. ועמק עכור האמור
 כאן, כמו עמק יזרעאל. ועמק יהושפט, שפרשתי למעלה: וענתה. ותגור שם
 בגירות, כימי נעוריה. שעייכבתיה 4 במדבר ארבעים שנה, עד תום כל
 הדור העושה רעה בעיני, אף במדבר העמים העכב ימים רבים, עד אביר
 מהם המורדים והפושעים בי, לצרף ולברר וללבן עד עת קץ. ולדבר זה,
 אמר למעלה: הנה אנכי מפתיה. שדרך העולם, כשאדם דר בארץ נכריה,
 ואינו מוצא שם קורת רוח, הוא שב לארץ מולדתו, ואילו לא ישימו על
 לבם לעלות לארצם, בהיותם במחסור בארץ אויביהם, אלא אף מארצם
 ילכו לשוטט בארצות הגוים למצוא ריוחה. והוא שיתנם לרחמים לפני
 שוביהם וריחמם. והוא שאמר: ודברתי על לבה. ביום ההוא: בהכנע
 19 בעמל לבך. בארץ אויבך. והסירותי את שמות הבעלים. שאף לאישך
 לא תקראי בעל. שלא להזכיר שם בעל, כל כך יהיה לך לב מהור אלי.
 20 וברתי להם ברית שלום: ביום ההוא, [106a] לקץ התשועה, את חית
 השדה, דמיון: כי עם אבני השדה בריתך, וחית השדה השלמה לך (אויב
 ה' כ"ג). וכענין: על שחל ופתן תדרוך (תהלים צ"א י"ג). וכענין: וגר
 זאב עם כבש (ישעי' י"א ו'): לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי, ולמה,
 כי מלאה הארץ דעה (שם שם ט'), אף כאן, לפי שסרו שמות העצבים
 21 מפיהם, וידעו את יי, והיה להם שלום: וארשתוך לי לעולם, ולא כמו
 לשעבר שהיית תחתי כזונה, ושלחתוך. בצדק ומשפט. אירומי אשה גמורה.

(1) עיי' יחזקאל ט"ז י"ח. (2) בכ"י אני. (3) ציל' אמינוריי לא ריל' amentray la
 (4) בכ"י שעייכבה.

בחסד וברחמים. לרחם עלייך ועל בנייך: באמונה. להיות בריתי נאמנת 22
 לך לעולם, ואז אשוב לך הדגן והתירוש והיצהר כמו שמפרש והולך:
 אענה את השמים. לפתוח את אצרי הטוב: הם יענו את הארץ, ויתן מלם 23
 וגשמים. והארץ תענה את הדגן. להצמיח ולהוציא פרי תבואה. והם. 24
 הדגן והתירוש והיצהר יענו את יורעאל. ישראל לחיותם לשובע. וזרעתיה 25
 לי בארץ, לפרוח ולרבות עוד לבד הראשונה:

ג.

אהב אשה: אהבה בעולם בלא פריה ורביה: אהובת ריע: שריעה 1
 אוהבה מאוד. והיא מנאפת תחתיו: כאהבה ה' את בני ישראל שהוא
 אוהבם והם פונים אל אלהים אחרים, ואוהבי אשישי ענבים: ומניחים ייני
 הטוב ודודי הטובים מיינן 1). ואכרה לי: שכרתיה לי בחמשה עשר כסף 2
 לאתנן: ימים רבים תשבי לי, תמתיני לי, ותתעכבי בשבילי, שלא תזני 3
 לאחר, ולא תהיי לאיש, לבעל. שלגמרי תהיי במלה ממשכב דודים, וגם
 אני אהיה בטל כמו כן, ממשכב דודים מאשה ומפלגש, בשבילך מעכב
 ומצפה אליך. ואות הוא כי ימים רבים ישבו בני ישראל, הזונים ומנאפים 4
 עתה מאחרים, שאין מלך ממשלה גמורה דוגמת בעל. ואין אפילו שר,
 דוגמת אוהב וריע בעולם. ואין זבח לי, ואין מצבה, אף לאלהים אחרים
 ואין אפוד לי לשאול בי, ואין אפילו תרפים וקסמים, לשאול באחרים:
 אחר. לימים רבים באחרית ישובו בני ישראל, כאשה שנוהה ומתאוה אחרי 5
 בעלה: ובקשו את יי אלהיהם, אל אישם הראשון: ואת דוד מלכם. ובקשו
 להם מושיע מורע דוד מלכם הראשון. לקבץ נפוצותיה. ופחדו אל יי:
 ובשביל טובו שייטיב להם באחרית הימים:

ד.

כי ריב לוי עם יושבי הארץ: ועל מה יריבם. כי אין אמת ואין 1
 חסד איש אל רעהו. ואין דעת אלהים בארץ. אין בכלם מוכיח, ומודיע
 להם הדרך אשר ילכו בה. כן יוכיח למטה: וכחש. בארתי בענין 2)
 וכחש בה ונשבע על שקר (ויקרא ה' כ"ב): פריצו: זקף גדול. מפרישו
 מראש המקרא, לעשותו דיבור בפני עצמו. לומר: כי פריצים הם. ומה
 הן 3) הפריצות שבמקרא: הרג. ושפיכות דם. כענין: ופריץ חיות (ישעיה
 ל"ה ט"ו): והוליד בן פריץ שופך דם (יחזקאל י"ח ד'). והוא שאומר אחריו:

(1) בכ"י מיינן. והמפרש נקט פה לשון המקרא בשהיש א' ב' כמו שהוא לרוב דרכו בפירושו
 להשתמש במליצות הכתובים אמנם חשבתי למותר לציין במקומות כאלו את חכתובים.
 (2) בכ"י כענין. (3) בכ"י ומהן.

ודמים בדמים נגעו: והיכן דבר בשפיכות דמים, שאומר: דמים בדמים נגעו, אלא בפרצו דבר בכך. ואומר: שכל כך הרבו לשפוך דם, שנגעו 4. דמים אחרונים בדמים ראשונים: אך איש אל ירב. אך שלא להריב ושלא להוכיח אותם. היו אישים ושרים שבהם, הם הכהנים המורים, ורואין רעתם ומעשיהם הרעים ולא יוכיחם 1, ואך להחניף ולשתוק הם מוכיחים, כל איש: לשון בעלים ואדונים. ועמך כמריבי כהן: אף העם כל כך נעשו סומים, מתוך שהניחום בלא הוכחה, שאם כהן יוכיחם לפרקים הם עומדים כנגדו. [106b] כבני אדם בעלי תורה, שיודעים תורה ככהן, ומריבים עמו, להתיר מה שהוא אסור, לומר: שלך ממא. ושלי מהור: מריבי כהן. אינו אלא בהוראה 2. כדרך שהוא שירותו ברכתיב: יורו משפטיך ליעקב (דברים ל"ג י'), וזה גרמו להם מוכיחיהם, שהניחום בלי הוכחה ומוסר 3. וירדוי, ולפיכך: וכשלת היום: אתה האיש הראוי להוכיחם היום. ברוב צרות, וכשל גם נביא המתעה לאמר: שלום שלום, ולכך בחרת בתעלולי העם ושחקת להם, שניכם תכשלו ברוב צרות היום בצהרים, כאילו בלילה. כעיר באפלה. מדה במדה. שאתם הכשלתם רבים בתורה. והרי שקל הכתוב כהן השותק כנביא המתעה: ודמיתי אמך: ואשתיק ואדמים אמך בבושה, בהכשלה ובנפלה גם היא מאין מנהל לה, ומאין מחזיק בידה, 4. מכל בנים ילדה וגידלה, שהרי נדמו ונשתקו עמי, בבושה בהכשלה ובנפלה בצרות על ירך, כאילו לא היה ביניהם כהן מורה, לדעת איך יראו את יי, וללכת בדרכיו, ולא ייכשלו בה. והיה לך לנהלם שלא יכשלו. והרי שמת זו כשמת: כאשר שכלה נשים חרבך, כן תשכל מנשים אמך (ש"א מ"ו ל"ג): אף זו כאשר הכשלת אתה את עמי, ונדמו מאין מחזיק ומנהל, כן תדמה אמך במכשלות מאין מחזיק ומנהל, שימות הכהן והנביא בקוצר ימים, בחרב וברעב ובדבר. ותהיינה אמותיהם שכולות ואלמנות. כי אתה. הכהן: הדעת מאסת, להורות ולהודיעם הדרך הטובה. ואמאסך מכהן לי: מדה כנגד מדה. כי לא עשיתך כהן, אלא להורות משפטי ותורת לעמי. והואיל ואתה 3) מואסם. מה לי ולכהנתך. אשכח 7. בניך גם אני: כאשר שכחת אתה את עמי ליבשל וליפול ברעה: כרבם. כמו שיותר גדלתם, ונתתי להם גדלה, לשון: רבי מלך 4) בכל (ירמיה ל"ג י"ג), לפי ענינו שאומר: כבודם בקלון אמיר. כן חטאו לי, לשון: וכאשר 6) יענו אתו בן ירבה 6, וכן יפרוץ (שמות א' י"ב), ולפיכך כבודם, שכיבדתם 8. בתוך עמי בקלון אמיר. והיה כעם ככהן. שהרי חטאת עמי יאכלו: כלומר. כן עצמך אינן כהנים אלא לאכול קרבנות, שעמי מביאין על חטאתם, ולכך שותקין להם, ואינן מודיעין ומוזהרין אותן שלא יחטאו, אלא אומרים:

1) בכ"י יוכיחם. 2) בכ"י בתוראת. 3) בכ"י ואתם. 4) בכ"י דמלך. 5) בכ"י כאשר. 6) בכ"י ירב. 7) בכ"י יוכיחם. 8) בכ"י יוכיחם.

- הנח להם לישראל שיהיו שונגים, כדי שיחמאו ויביאו קרבן, ונאכל. ואל עונם שעמי יחמאו ויביאו קרבן, ישאו הכהנים איש נפשו, לאכול ולשבע, ולכך יצפו. כדשון: ואליו הוא נושא את נפשו (דברים כ"ד מ"ו): אליך י"י נפשי אשא (תהלים כ"ה א'): לשון תקוה ותוחלת: עזבו לשמור. משמרתו, 10 שנתן להם לשמור, שהרי: זנות יין ותירוש יקח לב האדם, ומתעהו מדרך החיים למות, והוא הביאם לידי כך: שעמי בעצו ישאל ובמקלו שיגיד לו 12 דרך קוסמים, כי רוח זנונים ילקח לבם, ויזנו מתחת אלהיהם, ולא ישאלו בו, אלא בדבר שאין בו תועלת: על ראשי ההרים והגבעות ותחת אלון 13 ולבנה ואלה. כל אלו מקומות יחוד הם, ויכולין לזנות בהם, והוא שאמר: ע"כ תזנינה בנותיכם. זנות שזניתם תחת אלהיכם, על ראשי ההרים והגבעות, גרם לבנותיכם הפנויות לזנות, וכלותיכם הנשואות לנאף, ולפיכך 14 על זנות בנותיכם, וניאוף כלותכם לא אפקד. כי הם כמו זונות יפרדו 1, וכמו קדשות [to7a] יזבחו, במקום יחוד. שכן דרך זונות לומר: זכתי שלמים עלי היום שלמתי נדרי (משלי ז' י"ד). ודרך הזובחים לקרוא איש לרעהו לזבח לאכול ולשתות, וקוראות רעיהן לזבחינהן, חוץ ליישוב אל הגנות. ואילו היה אומר יפָּרְדוּ היה משמע שהם נפרדות להתחבר עם הזונות, אבל עכשיו שאומר יפָּרְדוּ. כך אומר: כמו הזונות מפרדות עצמן, למקום יחוד לזבוח וזבחינהן, ולא לזנות, אלא כדרך האנשים, וקוראות רעיהן ורעותיהן לזבחינהן, ומתוך אכילה ושתיה, באות לידי זנות, הואיל וזבחינהן במקום יחוד, נמצא העם הזובחים בגנות בהרים, גורמין לנשים לזנות, ולפיכך לא אפקד עליהם כראוי, אבל עם שלא יבין. להשיב אל לבו ולומר: הלא שקר בימיני, להניח בית אלהים ומזבחו, ולילך ולזבוח בגנות. 15 עליו אפקד. ואמר ילבם. ... 2): אם זנה אתה ישראל, אל יאשם יהודה, על ידך. ואר תבואו הגלגל לזבוח וזבחיכם קרוב ליהודה, ואל בית און, קרוב לבנימין, שיראו מעשיכם הרעים ולמדום מכם: ואר תשבעו חי י"י לשקר, כי כפרה סוררה ובוועטת בשבעתה, כן סרר ישראל עתה, בעת 16 שהייתי רועה אותם לשובע ולבטח, ככבש בכר נרחב, אוכלים ושומחים וחוגגים, איש תחת גפנו ותחת תאנתו בימי שלמה 8. שמנו ובעטנו. ואכל ושבע ורשן ופנה אל אלהים אחרים. ואחרי שאתם סוררים בי ובוועטים, אין לי חפץ בכם שתשבעו בשמי: חבור עצבים. אתה למלכות אפרים, שנתחברת 17 עם ירבעם לאמונה אחת, ומרדת ב', ובמלכות יהודה. לפיכך הנח לו ליהודה, ואל תחמיארו לי, והדבק במלךך אפרים שנתחברת לו: סר סבאם. 18 דרך העולם כשאדם שכור, או שוגה ותועה, וכשסר יינו מעליו אינו שוגה

(1) על הגלגל כתוב: .עם הזונות. כמו: אל תאסוף עם חטאים נפשי: ואיך ימות החכם עם

הכסיל? (2) פה נראה איזה חסרון בכ"י. (3) ע"י מ"ב ה' ח'.

עוד. אבל אילו, כל כך לקח היין והתירוש לבם לזנות מאחרי, שאף כששר סבאם, וסר יינם מעליהם, עדיין הזנה הזנו. אהבו. משכב דוד אחרים. לזנות מתחתיו. הבו: נתנו אתנן, לקלון ולערוה, ומי. מגניה. המוכים שבהם, שהיה להם להגן עליהם מן הפורענות, ולפיכך צרר רוחו אותה בכנפי בגדיה וכשלה ונפלה, ולא תוכל לקום, כל כך נכרכת במהבהשלה, ואז יבושו מובחותם, כי לא ימצאו תועלת באלהיהם שזבחו להם:

ה.

- 1 שמעו זאת הכהנים: שהיה לבם להורות, והקשיבו בית ישראל: המאשימים ומכשילים את יהודה בדרכיהם, ובית המלך: שהיה לבם לעצור ולשפוט, כי פח ומכשלות הייתם לעמי: למצפה. ורשת פרושה. הייתם לעמי: על תבור: ושחמה. ושחמה רשתכם לעמי. שמים, מיני תבואה להשימם ולהסירם אל הרשת, למושכם אליה, למען ילכדו, גם העמיקו שחת, מלכיהם ובהניהם לתפשם, וכאשר נוקשו ונלכדו, אני מזומן להם למוסר, ולקשר קושרים. כלומר. ביני וביניהם נשחת עמי, כי הם הכשילים והחמיואם, ואני ייסרתים ושפמתיים. מוסר, כמו: מוסר מלכים פתח (איוב י"ב י"ח): ואם תאמר: אנוסים הם העם, מה יכולות לעשות הצפרים האחוות בפה, הואיל ולא הכירו בו. מה יכול לעשות העם, שאינם יודעים תורה ומשפט. אחרי שהכהנים והשופטים יודע התורה ותופשיה ונביאיהם מכשילים אותם. ולמה ייסרם וישפמם? לכך נאמר: אני ידעתי אפרים וישראל [107b] לא נבחר ממני. ידעתי את לבם הרע, שאף הם חפצים בכך: כי עתה: כשהזנית אתה אפרים את ישראל, לא מיאן ולא עיכב, אלא לאלתר נטמא ישראל בזנותך, ואף משנממא לא ישיבו אל לבם לדעת, ולא יתנו ויניחו מעלליהם הרעים, לשוב אל יי אלהיהם. כל כך דבקו בעצביהם. וכל כך הם מלאים רוח זנונים, ואת יי לא ידעו, ולא הכירו טובותיו וחסדיו. שעושה להם גם עתה. שיודעים הם שמאת המקום בא להם הטוב, כגון: אחאב במעשה אליהו. ובמלחמת בן הדר. ויורם בן אחאב. וירבעם בן יואש. בגדולות שעשה בימיהם אלישע, ואף עפ"כ לא שבו אל יי. ואחרי שהצפור יכולה לצאת מן הפח, ואינה יוצאה. מה יעשו לה. יתפשוה, וישחמיה, ולכלם אני מוסר, ואם יאמרו מה פשענו? יבוא גאון ישראל וזדונם, ויענה ויעיד בפניהם, שהרי ישראל ואפרים נכשלים יום יום בעונם, שמלכי ארם לוחצים אותם. וגם יהודה, שהוא בן ביתי כשל עמם ברעה. והם הולכים בצאנם ובבקרם לעולות ראיה. לבקש את יי לדרשו בצרהם, ולא ימצאוהו, שחלץ ונשטם מהם, כשבאים לבקשו. והוא העדות, שמעיד בהם עונם, שאילו לא היו חוטאים, והיו זוכים לפניו, היה קרוב להם בעת קראם אליו, אבל רחוק מרשעים יי, ואינו נדרש להם. כי

- גלוליהם העלו אל לבם, ומכשול עונם, שמו נוכח פניהם, בבואם לדרשו. שהרי ב"י בגדו. כאשה הבוגדת מריעה. ומולדת בנים זרים מאחרים, שאינה יכולה לכפור ולכחש לומר: לא פעלתי און. שהרי בני זנוניה יענו בפניה: עתה יאכלם חרש, עתה יבא החורש, שיכלה בניהם את חלקות שדותיהם, שיאכלו דגנם וצאנם ובקדם, בניהם ובנותיהם ברעב: יאכלם. מוסב על בנים זרים: תקעו שופר בנבעה להחריד העם. גלעד. ורסה. ובית און. כלם בנחלת בנימין, ולבנימין אומר: שריע. ויועיק. ויחריד אחריו יושבי בית און. ולפי שנחלת בנימין קרובה ליוסף ובית און. כאילו מובלע בנחלת אפרים בן יוסף, אומר לבנימין להחריד ולהזעיק. אולי ירגישו בני אפרים בן יוסף, הקרובים אליו בחרדה וישובו. והרי בנימין עם בני יהודה הוא, ויודע מה שנביאי האמת מתנבאים ביהודה: ומה תריעו ותזעקו: שאפרים לשמה יהיה ביום תוכחה, שיישפט ויתוכח עמם (1): בשבמי ישראל הודעתי עדות נאמנה, ולא אכזב. כי לשמה יהיו. ולא די להם שלא שבו. אלא אף שרי יהודה, היו לאפרים כמשיגי גבול, להתחבר להם לעבור עבודתם, ולעשות כמעשיהם, ואף עליהם: אשפך כמים עברתי: ולא אשא פנים, ולא אחוס ולא אחמול, אף על בני בתי. ותאמרו: שמעו זאת אפרים שאף ליהודה לא אחמול, אולי ישוב: עשוק אפרים יהיה. ורצון, שיעשקו וירצצו משפטו וזכותו. רצון משפט. כענין: וגול משפט וצדק (קהלת ה' ז'), שגוזלים דינו וזכותו, כי הואיל וקיים עצמו, שהלך אחר צווי מלכו, לזנות מאחרי, ומצותי הגיית. ודברי הרב, ודברי התלמיד דברי מי שומעים, וכאשר הניחני, אניחו ביד אויב, וילך למלכו ולעצביו. ואני הוזה: כעש לאפרים, יום יום שמלכי ארם לוחצים אותם מקדם, ופלשתים מאחור, ואוכלים אותם בכל פה, כעש שאוכל בתוך גופו של אדם, וכרקב. מוגלא, המרקבת אותו מבפנים, ואינו מרגיש, וכאשר אכלו, והרקיב מבפנים, ויצא ונתגלה, [108a] לא הלך אצל רופא אומן ומומחה שריפאוהו כמה פעמים, אלא הלך אל מלך אשור, ואל מלך שירב בשבילו שירפא לו. והוא לא יוכל לרפוא לבם מה שאני מוחץ. ולא יגהה ויצהיב (?) מזור להעביר (2) המכה והרקב מכם, כי אני כשהלך לאפרים: לא נשיכת עש ותולעת היא נשיכתי, אלא נשיכת שחל וכפור, ולעינים אני מורף וסמית, ואין מידי מציל. ומשאמר, אלך ואשובה אל מקומי, כאריה אל מעונתו, שייקרא אחריו מלא רועים, מקולם לא יענה ויכנע, ומהמונם לא יחת, והמכה תהא גדולה עליהם, וכאבם נעבר תמיד, עד אשר יאשמו: ויחייבו עצמם לפני, ויצדיקו את דיני, ובקשו את פני: יאשמו: כמו: והיה כי יחטא ואשם (ויקרא ה' כ"ג). ויחייב עצמו בצר להם: שתגדל עליהם המכה והכאב מאור אז ישחרנני, וכך יאמרו:

(1) בכ"י עולם. (2) בכ"י עבירות.

ו.

- 1 לכו ונשובה אל י"י. כי הוא מרף, ויודע איך הכה. ותהלכות המכה
2 ותוצאותיה איך הם. ולפי ענין המכה ירפאנו. יחינו מיומים: ירפאנו ויחינו
מן המכה מקץ יומים, שכשיבא ביום השלישי שדרך הנפצעים ומוכים להיות
כואבים. כענין: והי ביום השלישי בהיותם כואבים (בראשית ל"ד כ"ה), או
יקימו מן המשכב ונהיה חיים וגרפאים לפניו, כאילו לא היה בנו מכה: וכל
3 "חיות" המקרא. מחית המכה הוא, שגדורא (1): והואיל וירפאנו. נדעה
נרדפה מעתה לדעת את י"י, ודרכיו ומצותיו. ואיך נרדפה לדעת: כשחר
שנכון מוצאו, שהולך ומאיר ומתגבר, עד נכון היום בצהרים, כן נרוץ
ונתגבר בדרכיו, כי מיב לנו בהם: ויבא כנשם לנו. באיזה גשם. כמלקוש.
הוא כמר הקיץ, שמרוה את הארץ, ומולידה ומצמיחה, ונפרח לפניו כתמר
וכארו, ועד אותה העת שיאשמו ויבקשו פני. אסתיר פני מהם. כי במה
4 ארפאם. מה חסרם וצדקם שארפאם. ואהיה לכם למלקוש יורה: וחסרם,
אינו ראוי להיות לכם כמלקוש מרוה. אלא כענן בקר, וכמל שמשכים והולך
6 לו, והארץ נשארת אחריו. ציה וצמא ועיפה ויבשה: ע"כ. שיהא לכם חסד
להטיב לכם: חצבתי (2) בנביאים, והמרחמים והרגמים (3) באמרי פי להשיבם אלי,
ולהטיב לכם, כי לא אחפץ במות הרשע. אלא שישבי ויחיה. ואם יש בידך
משפט וצדק. ויהיה לי במה להטיב לך. אור יצא, ולא יעבר ויסתר משפטך
6 ממני, שאדע משפטך וכוונתך שאקפחנו, כי חסד חפצתי, ולא זבח: ומה
לי חפץ בצאנך ובבקרך שאתה הולך לבקש את י"י, שאין לו חפץ בהם:
7 והמה כאדם, כאילו אני אדם, כן עברו בריתי, ולא שמעו לנביאי, לדעת
אלהים לכבדני, ולנהוג בי מורא וקדושה כאלהים: שם: במקום, שהיה להם
לשמור בריתי. בנגדו בי, והפרו את בריתי, ועל "ודעת אלהים" מוסב כאדם.
וכן בכל מקום שנוכח אדם אצל אלהים. אדם חילוף על אלהים. כמו:
אמרתי אלהים אתם: אכן: כאדם תמותון (תהלים פ"ב ו' וז'): וכהנה רבות:
8 גלעד. אעפ"י שהיירדן מפסיק בינו לאפרים. עקבה מרם. מציאדא (4).
הרוצחים הולכים בעקבי אדם אל מקומו, אשר תהיה שם רגלו. והורנו ולוקח
9 את שלו: וכחכי איש גרודים, וכאשר גרודים ולסמים, מחכים ומצפים,
במארב. מתי יעבור איש, ויקפצו עליו, ויהרגוהו, ויקחו את כל אשר לו,
כן חבר כלנים מחכים את האיש ומארכים אותו. דרך ירצחו אותם
חבורות חבורות, כי אף הם הכהנים, ומה עשו: שכמה: כמו: כי תשיחמו שכם
10 (תהלים כ"א י"ג): בבית ישראל ראיתי שערוריה. דבר תימה, שאדם משתומם ושוער

(1) Saudure ר"ל רפואה מן מכה. (2) על הגליון כתוב: חצבתי: כמו: המחצבת רוב
המחוללת תנין. (3) בכ"י והטחתם והרגתם. (4) Traslado (Suivre à la trace) ר"ל חמש
אחרי עקבו ושרשו של דבר.

עליו, שדרך העולם, [108b] יחיד נומה אחר הרבים. שמא רבים אחרי היחיד. ולא טוב אלא לזנות 1). ששם במקום שונה אפרים, נממא ישראל כולו. גם יהודה. שמקדשי ושכינתי בתוכם 2), שת קצירו לך ישראל, ושילח 11 יונקותיו וקצירו אליך, ודליותיו שילח לך, וכפנו שרשיו עליך. להתחתן מלכי יהודה הקדושים לי. במלכי ישראל הנממאים בזנותם, וללמוד ממעשיהם, להממא בשקוצתם, ואותו קציר שת לישראל, ועירב בו, שהייתי משיב שבות עמי בו. הוא זרע דוד המוקדשים לי, למשיחים ומושיעים, ושהייתי מושיעם על ידם: קציר. כמו: ועשה קציר כמו נמע (איוב י"ד מ'): ומל ילן בקצירי (שם כ"ט י"ט): ושם קציר. מלשון: תשלח קציריה עד ים (תהלים פ' י"ב). ומלשון: כפנה שרשיה עליו, ודליותיו שלחה לו להשקות אותה (יחזקאל י"ז ז'):

ז.

כרפאי לישראל ונגלה עון אפרים: דרך רופא מומחה אומן לפרוע 1 זלגלות המכה, ולהוציא הרקב והמוגלא, ולא לרפאותה מבחוץ על נקלה. וכסליו מלאו נקלה מבפנים. אף כאן, עכשיו מסתתרים עמי, ומראים עצמם צדיקים וטובים. אבל כרפאי להם, אז אנלה עונם המסותר, שעושים איש בחדרי משכיותו, ואנלה לכל, כי פעלו שקר, וגנב שיבא בלילה במחשך ונרדוד שפשט בחוץ על הדרכים, ללסמם בני אדם, ואין רואה, כל זה אנלה, דהם אינם סבורים שאני רואה; ובל יאמרו בלבם: בעשותם רעתם בסתר, 2 שאני זוכר ומשים ללבי רעתם, אבל עתה סבבום מעלליהם, ועון עקביהם יסבם, שהרי נגר פני היו מעלליהם, ולא נכחדו ממני: ברעתם שעושים 3 ישמחו מלך. שהיה לו לשפוט, ולבער הרע. שאין המלך והשרים, אלא מתלוצצים ומשחקים על העני, העשוק והגזול, בבואו לקבול פניהם: כלם 4 מנאפים, כעם ככהן, כנביאי וכשר: כמו תנור שהוא בוער מהיסק האופה, שישבות מעיר, ואינו מצוי בין בני אדם. מלוש בצק עד חמצתו. שעוסק להבעיר ולהסיק תנורו. כך הן בוערים כל היום, לנאף נשי רעיהם במסתרים, וזלתה רגלם מן השוק, ושבתו מעיר, מבין בני אדם, כל היום לנאף נשי רעיהם לפעלו 5): בערה. ה"י יתירה, כמו: אמרה קהלת (קהלת ז' כ"ז): כי באה אליהם חרון אף י"י 6): ישבות מעיר. מלשון: להשבית מעיר י"י. כל פועלי און 4): ולא תפס לשון זה באופה. אלא בשביל המנאפים, שמסתתרים מבני אדם כל היום: מלוש בצק. משלשו הבצק כבר, והניחורו

1) נראה פה שבוש דברים בכ"י. 2) בכ"י בתוכם ושכנתי. 3) נראה שנתחלק לו להמחכתוב בצפניה ב' ב': במרם לא יבוא עליכם ודיון אף י"י. 4) גם פה נתחלק לו להמחכתובתהלים ק"א א': להכרית מעיר י"י כל פועלי און.

להחמיץ, וכשם שהאופה ישבות מעיר, מן החוץ, מבין בני אדם, משלש
הבצק, עד חמצתו, כן הם ישבתו מעיר כל היום, ויוסם חתמו למו, לא
5 ידעו אור: יום מלכנו: שיש למלך יום מועד לשפוט מישרים בין איש
לרעהו, והיה לו ולשריו לישב על המשפט, לשפוט את העם. אז החלו
שרים. אז הם כבדים וחולים. חמת מיין, ויחנו וינועו כשכור, וכל חכמתם
6 תתבלע. גם המלך משך ידו. להיות את לוצצים ולהשתכר עמם: כי קרבו
והומינו עצמם על פתח רעיהם לארוב בארבם בלב בוער כתנור להיות
מוזמנים וקרובים ליכנס לבית האיש כשיצא למלאכתו: כל היום ישן אופיהם:
מבעיר ומחמם שלהם. לפי שאז האיש בביתו, ובבקר כשיצא למלאכתו,
אז נעור אופיהם. לחמם ולהבעיר, ולכם בוער כאש להבה, ולאור בוקר
7 יעשו זמנם, שחשבו בלילה בארבם: כלם יחמו כתנור. אף השרים: ואכלו.
וכילו בהבערתם את שופמיהם ומוכיחיהם: כל מלכיהם נפלו. ביד אויביהם.
ואין קורא בהם, בנותרים, אלי. בעת צרתם. כלה בית ירבעם. ובית
8 בעשא, ובית זמרי. ובית אחאב. והנותרים לא הרגישו: אפרים בעמים הוא
יתבולל. ומתערב ומתחתן להיות לו לעור בצרתו. ואינו קורא אלי לעזרה.
אפרים היה להם. לאומות. עונה בלי הפוכה. שאדם רעב לאכול ולש בחפזו,
עונת רצפים¹, שאינו יכול להמתין [על] בצק חמץ כתנור, ומרוב
רעבתנותו אינו ממתין, עד שיהפכנה ותיאפה יפה משני הצדדין. אלא
9 משנאפת קצת הוא בולעה ואכלה, [109a] כן. אכלו זרים כוחו. להתיבון
ואכלוהו ויכלוהו והוא לא ידע, ולא הרגיש, לשוב אלי. גם שיבה וחולשות
ותשות כח, נורקה בו. לפני אויביו. והוא לא הרגיש, שמאתי הוא על
10 שחומא לפני. וגאנו הרב וגדולתו וממשלתו, שהיתה לו, שהיה עליון, על
כל גוי הארץ, ועתה הוא נכנע ונשפל תהתיהם, עונה ומעיר לפניו שחמא.
11 ואעפ"כ, לא שבו אל י"י אלהיהם, ולא בקשוהו בעת צרתם: ויהי אפרים
כיונה פורתה: שמתפתה ומשכנת אחר הרשתות. אין לה לב, להכיר, שלרעתה
הן אותן הזרעים המושלכים שמה. כך זה, אין לו לב להכיר, שלרעתו הוא
12 הולך אצל מצרים ואשור: כי כאשר ילכו אליהם, אפרוש עליהם מצודתי
ורשתי להפשם, ולא ינצלו מיד, כעוף השמים, שאתה ספתה ומושך ומורידו
אל הרשת, כן אמשכם ואורידם לרשת: איסרם. אעשה אותם מוסר לעדתם.
הנותרת, כאשר ישמעו² שמע רעתם הבאה עליהם, ואוסרו יהודה ובנימין
הנותרים, כשיגלו אותם מלכי אשור: איסרים: כמו: היצא אתך (כראשית
13 ח' י"ז): הישר דרכיך (תהלים ה' ט')³: אוי להם כי נדדו ורחקו
ממני, ובקשו תשועת אדם. ואני הייתי פודה אותם מעולם. והמה דברו עלי
זוכים: לאמר: שוא עבר אלהים. ומת, בצע, כי שמרנו משמרתו, הפר בריהו

(1) בכ"י רשפים. (2) בכ"י שמעו. (3) עי' פירש"י בשם דונש

- אתנו. ואינו מושיענו. ואומרים: כל עשה רע, טוב בעיני יי', ובהם הוא חפץ. ואני: מה שלא הושעתים. לפי שרעים וחמאים הם: ולא צעקו אלי בכל לבם. אף כשילילו על משכבותם. שעשיתי להם כמה טובות, שעל דגן ותירוש וכל טוב יתגוררו עמי, וגרים ותושבים הם אתי בארץ שנתתי להם. ועכשיו יסורו וימרדו בי, לומר: כחי ועצם ידי עשה לי את החיל הזה. ושבעו ממובי, וכחשו ואמרו: מי יי'. ואני נתתי להם כל טוב. יתגוררו: כמו: אשר אני מתגורר עמה (מ"א י"ז כ'): ואני יסרתי אותם. 15 באדם המיסר את בנו, מאהבתי אותם: חוקתי ורועתם, ובכך היו יכולין להכיר, כל מה שהכיתים מעולם, לא היו אלא יסורי אהבה. שהרי הייתי מחוק ורועותם כנגד אויביהם. כאב שאעפ"י שמכה את בנו, אינו מניח אחרים להכותו. והם אלי יחשבו רע: שמשנאתי אותם, אני מכה בהם. ולכך פורשים ממני, שלא ישובו אלי בעת צרתם. ישובו מאחורי. ואינן 16 יודעים על מה. לא על רע שהרעותי להם. אלא: שאלי יחשבו רע. ודברו עלי כזבים. היו. בדבריהם אלי. כקשת רמיה. המשלכת חצים, ולפיכך יפלו בחרב שריהם. מועם לשונם שהיה להם כנגדי. זו יהיו לעגם. שיהיו ללעג ולשחוק לכל עמים. בארץ מצרים שבטחו בה: כל רמיה שבקשת היא השלכת חצים. כמו: רומי קשת (תהלים ע"ח ט'): ועם נופל אצל דבור קשה. כמו: שפתיו מלאו זעם (ישעיה ל' כ"ז):

ח.

- אל חכך שופר. להגיד לעמי פשעם. כנשר תהיה להם על בית יי'. 1 לעלות בגובה הר בית יי' ולהגיד להם חמאתי, בבאם בית ה'. שיען שעברו בריתי, בא להם כל זה: לי יועקו. לי היה להם לזעוק בצרתם. 2 ישראל. לאמר: אלהי אתה. ידענוך. והכרנוך. כי מעולם גמלת לנו טובות וחסדים. ולא זעקו אלי כלבם. וזנח ישראל טוב. שלא שב אלי. ולכך. 3 אויב ירדפו. ובמה זנח טוב. שהם מעצמם המליכו להם מלך, מירבעם ואילך, ולא שאלו את פי. שאעפ"י שמאתי היתה סיבה. הם לא ידעו, ומרדו במלכות בית דוד, שהמלכתי על פי נביאי. ומכל מקום, אף אם ידעו סיבתי, הם לא ידעו, את מי הייתי רוצה להמליך: גם כספם וזרבם שיתתי להם עשו להם עצבים, שעל כן, יכרת ויפסק זרבם וכספם. הרי 4 זנח עגלך שמרון. אין לו חפץ בו. חרה אפי בם בעצביך, שהרי עליהם 5 הכרתי כספק וזהבך, והם נלקחו ממך, ועד מתי לא יוכלו נקיון. כי 6 מישראל היו העושים ראשונה. ולא שלמדו מן הגוים. אלא הוא מעצמו, וכל העם כלו. ואם תאמר. יש בו ממש, "חרש עשהו". ולא אלהים הוא (ו).

(1) זה בתוב על הגליון: "העקתי מכתבת רבנו יעקב (ר"ל מדרעות רבנו תם והוא בנדרם

כי זנות לב, ושובבות לב, המה להם עגל שומרון. ומחמת שלכם זונה
 7 ושובב תעו אחריו. ולא שיש בו ממש [109b] שהרי רוח יורעו, וסופתה.
 יקצרו לעצמם, על ידי עגל. ולא לעזר ולא להועיל: קמח. אין לו לעגלם
 לתת להם. צמח שלהם שזורעים, לא יבא לידי כך, שיעשה קמח. ושמא
 8 יעשה שום קמח, יבאו זרים ויבלעו: נבלע ישראל. מאוביו, ככלי אין
 9 חפץ בו, כלפי שהיו חביבים לשעבר: „כי המה עלו אשור”. לבקש
 אהבים, ולכרות ברית עמם, כזונה המחזרת אחר מאהביה, ולפי שהיא
 דחוקה לפרנסה ולמוזנות ומוזולות בעיניהם. כך ישראל היו תחלה עליונים
 לכך גויי הארץ, והכל שמחים ליטפל ולהתחבר להם, ועכשיו הם צריכין.
 להם, ומוזולים בעיניהם. פרא בודד לו. אל אשור הלכו לעזרה. שאורב
 להם. וצודר להם כפרא שבודד ומסתתר בדר, במקום ייחוד, ואליו התנו
 אהבים. נתנו אתנן לאהבים. ואתנן זונה להם. ויהיו להפך. ולכך נזלזל
 בעיניהם, ככלי אין חפץ בו, שאין אדם קונה כלי, שאין צריך לו, אלא
 בדמים זולים מאוד: התנו. לשון. אתנה המה לי (לעיל ב' י"ד): וכל זה
 10 לא יועיל להם כלום. שאף כשינתנו בגוים וירבו להם אתנן. עתה, כשהיו
 סבורים, שנתפיים להם אשור באהננם. אקבץ הגוים עליהם, להגלותם,
 ומעם. ויחלו ימתינו בשלותם, ממשא מלך ושרים, שהיו להם מלך ושרים
 נושאים במשאם. להוציאם ולהביאם. כענין: ונשאו אתך במשא העם
 (במדבר י"א י"ז), לצאת לפנייהם ולהלחם מלחמותיהם להושיעם, וכשל
 עוזר ונפל עוזר: מלך שרים מוסב על: הם המליכו ולא ממני, (השירו 2)
 11 ולא ידעתי: היו להם מובחות קבועים, ולא שבו. וכל מה שכתבתי להם
 רבי תורת, על כך, להזהירם שלא יהיו להם מובחות ומצבות לחטוא,
 12 ואפילו לשמי. לא הועיל. כמו זר נחשבו להם. כדבר שאינו הגון וראוי
 13 לעשות: רבי אַקְרִיִּשְׁמִינִן (3). הוא תוספת. משנה תורה. ואף זכחי ההבין.
 שזוכחים לפני, אינן אלא שיוזכו בשר ויאכלו, ולפיכך י"י לא רצם. ולא
 די שלא רצם, אלא עתה יזכור עונם. המה מצרים ישובו, להשתעבר,
 14 בדרך אשר אמרתי להם, שלא יוסיפו עוד לראותה (4). ולפי ששכח ישראל
 את עשהו, ובמח בהיכלותיו ובעריו הבצורות שבנה [ושלחתי אש
 בעריו וג'] :

מה' פיליפאוסקי עמוד 36: כי שובבים יהיו (צ"ל שבבים יהיה) וכי לא כדברי דונש הפותרו שביבי
 אש. כי לא יתכן מזהב שביבים. ולא כדברי מנחם הפותרו לשון שבר (צ"ל שבי. ע"י מחברת מנחם
 ע' שב). אלא כה פתרון הפסוק: כי שובבים. שובבים עון וחטא הוא עגל שומרון ולא אלהים כי
 משמש בלשון אלא: ולעזו מְשֻׁקְנִין (ובגדפם משגורגמש) אֲשֻׁכְרִיל דשומרון: ונקרא האדם החוטא
 שובב בהיותו מושב מדרך טוב ובלעז משמורמש (ובגדפם משטירנין): ע"כ (ויש עוד איזה שנויים
 קלים בגדפם) f. 2 (2) בכ"י הסירו. (3) accretion, ר"ל תוספת. (4) בכ"י לראותה.

מ.

- אל תשמח ישראל: [אל] התי סבור לשמוח אל ניל כעמים. שהאמר: 1
למה איענש אני, יותר מאילו, גם הם עובדי ע"ז הם. ואעפ"כ שלום
ושקמים. ואהיה אני ככל הגוים. כי העולה על רוחך היו לא תהיה: כי
אתה זנית מעל אלהיך, והפרת בריתו שכרת עמו, ואם פלגש מזנה על
האדם אין עונשה גדול, כאשר העוזבת אלוף נעוריה, ואת ברית אלהיה
שכחה. ועוד שעל כל גרנות דגן, והטובה המרובה שנתתי לך, אהבת
אתנן מנאפים, כאילו אין לך מה לאכול, ולפיכך: גורן ויקב לא ירעם. 2
לא ישבו בארץ י"י. ומכיתו יגרשם, לא יסכו לי"י. חנם הם מנסכים. 3.4
נסכיהם לי"י, שלא יערבו לו: כדחם אונים. שכל אוכליו יטמאו, כן הם
להם זבחים. כי לחמם. לחם זבחים שהם זובחים, כל עצמם לנפשם.
מתכוונים שיזבחו בשר ויאכלו, ולא שיבא בית י"י, שלכבודו יזבחו
זבחים. כי מה זבחים תעשו ליום מועד לכבודו. וליום חג י"י, שהיה 5
לכם לכבודו מן הטובה שהשיב לכם, ומן הברכה, אשר ברך אתכם, אינכם
עושים הכל אלא לנפשכם. כי הנה, הלכו מצרים, מפחד שור, הבא 6
עליהם, וכל זה לא יועילם, שמצרים תקבצם לתוכה, שם ייקבצו, ושם
ייקברו, "מחמד", שהיה להם לכספם ולעשרם, כמו כן תקבץ מצרים לתוכה,
ובתיהם ישארו שממה. קמוש ירשם, ידעו ישראל, תוכחתי, מגולה היא
להם, איני מסתיר מהם. שודאי קרבו ימי פקדתם, שאשלם להם רעתם. 7
הגביא המודיעם מאתי, כי משחית אני אותם, כמצחק בעיניהם, ואויל
ומשגע הוא להם. על רוב עונך. תיפקד ליום פקודה ושלם, ורבה
המשממה. אני שומם אותך. ונוקם ונוטר לך. על רוב עונך. אל תבטח
בי, והוא אינו מאמין [110a] אלא צופה ונביא עושה עצמו אפרים. עם. 8
כנגד אלהיו. לאמר: שקר הוא, לא תבא עלי רעה, וחרב לא אראה:
נביא. המתנבא לו זאת מאתי, שא תבא עריו רעה, על שקר הוא מבטחו,
פח יקוש לו על כל דרכיו, שבשלום שודד יבואנו. שהרי. משממה יש לו
בביתי, והוא מבטחו שיש לו אהבה ושלום בבית אלהיו, ואין לו בבית
אלהיו, אלא משממה ושנאה, שאיני אוהבו אלא שונאו. העמיקו להם 9
שחתו. שחת, וטמנו להם רשת להלכד. כימי הגבעה: שעל המבטח,
שאותם שהיו שואלים באלהים, היו סומכים ויוצאים למלחמה ונופלים, כן
עתה, על מבטח דברי נביאיהם בוטחים, ואינם שבים. ונופלים ונשברים.
ובימי הגבעה על כך לקו, שלא היו שבים בתשובה שלימה, כאשר עשו
באחרונה, ששבו ע"י פנחס בן אלעזר, שודאי הוא לא שאל להם בי"י.
אלא ע"י תשובה שלימה, ולכך נזכר שם פנחס, כי מה לי איזה כהן ישאל

להם, ובאמת היה משיבם: עלו אליו, שוראי יפלו בידכם, ולא היה הדבר תלוי כי אם בם. אם ישובו, שבין כך ובין כך, כילה קוצים מן הכרם: 10 כענבים במדבר: על מבטח שבומחים בו מדבר עדיין: הלא אבותיכם שהיו חביבים ויקרים בעיני, כענבים במדבר, ובככורה בתאנה בראשיתה, כשחמאו לפני. כאהבם: וכאשר אהבו זנות וזבחי מתים, לזנות מאחרי בבעל פעור, וינזרו לבושת, התעבתים ויהיו שקוצים בעיני. ונקמתי מהם, והרגתים (1) במגפה. וכלפי שהיו חביבים לי, שקצתים (2). קל וחומר אתם. מה אתם בומחים בי, הואיל ואתם חוטאים לי. וכאשר נקמתי מאבותיכם, 11 כן אפרים כעוף יתעופף כבודם וריבויים. מלדה. שימותו בניהם קטנים. מבטן שלא ילדו. אלא יפילו קרוב ללידה: ומהריון. שלא יבאו לידי כך 12 שיהיו ניכר העובר, אם יתעברו. ואף שלא יתעברו כלל, כי אף אם יגדלו את בניהם, ושכלתם מבין בני אדם, מהיות אנשים, כי גם להם ולעצמם. 13 אוי. בסורי מהם: אפרים. הלא כאשר ראיתי שתולה (3) לצור, שהיתה שתולה בנוה יותר מכל עם. ואף אפרים יודמן להוציא אל הורג בניו אשר יגדל. כמו צור. ועל מה הוא בומח, בעשרו, ובכבודו, וברב בניו. ומה שאמר: אפרים. פעמים. כך אומר: אפרים שתול, ואפרים יעקר. אחד לשתיקה, ואחד להריגה: וגזירה זו. היתה קשה מאוד בעיני הנביא, וביקש מאת המקום, שיעשה להם הראשונה. שאמר: מלדה מבטן ומהריון. והוא 14 שאומר: תן להם י"י מה שאמרת ליתן בראשונה. תן להם רחם משכיל, שלא ילדו, ומבטן תמית עובדיהם. ואם תחפוץ להעציבם תן להם שדים צומקים מחלב, מלדה, בניהם אשר ילדו כשהן קטנים. אבל לגדלם ולהוציאם אל הורג. אל תעשה להם: צמקים. קרישנין (4). והב"ה, משיבו 15 כל רעתם (וזכרתי) בגלגל לזכוח ולהקטיר, שזובחים שם אדם. עגלים ישקון. כמו שיאמר למטה. כי שם שנאתי את בניהם הואי וזובחים אותם 16 ומעבירים (5) ושורפים אותם באש. ולפיכך הכה אפרים שרשם יבש, ובניהם ימיתו והמתי מחמדי במטם, ואף את אשר יגדלו, והנביא משיב. ודאי 17 ראוי הוא שימאסם אלהי. וישנאם. שהרי לא שמעי, אבל, והיו נודדים בגוים" כאשר אמרת: מביתי אנרשם, ולא להכות שרשם שהרי

י.

1 גפן בוקק ומשיר פירותיו הוא לי ישראל. פרי שישוה לו. שהרי רב לפריו. לפרי במנו הרבה אתם למזבחות, להעביר בניו באש. גם פרי

(1) בכי והרגתם. (2) בכי שקצתם. (3) בכי שתולה. (4) treyfaent (דעת הדת Paul Meyer "אולי ציל מרישלינ"ז tresalaut ומתורגם בצרפתית הישנה הלף ועבר). (5) בכי ומעבירים.

- אֶרְצוּ. כְּטוֹב לְאֶרְצוֹ. הִמְיָבוּ מַצְבוֹת. וְאוֹתֵי לֹא כִבְדוּ בָהֶם. חָלַק לָבֶם. 2
 מִמֶּנִּי. עֵתָה יֵאשְׁמוּ, וִיתְחַיְיבוּ לִי. הוּא יֵעָרֵף מִזְבְּחוֹתָם וִיהָרֶס, וִידְעוּ אֶת-
 מִי עֲבָדוּ, וְלִמִּי [110b] זָבָחוּ. כִּי עֵתָה. שְׁהִיָּה 1) לָהֶם לֹמֵר בַּעַת צִרְתָּם: 3
 אֵין מֶלֶךְ לָנוּ. אֵין עֹזֶרֶת מֶלֶךְ לָנוּ, כִּי לֹא יֵרָאֵנוּ אֶת יְיָ. וְהַמֶּלֶךְ בְּלֹא עֹזֶרֶת
 יִי. מַה יַּעֲשֶׂה לָנוּ. וְהֵם לֹא כָךְ עָשׂוּ. אֵלֹא: דִּבְרוּ דְּבָרִים אֱלֹתֵי שׁוֹא, 4
 כִּרְוֹת בְּרִית לִי. וְלִבְסוּף. פָּרַח מִשְׁפָּטָם כְּרֹאשׁ וְלַעֲנָה עַל תִּלְמִי שְׂדֵי. כִּי
 כְּאֵרֶם שִׁמְקוֹהָ לִגְפָנוּ, שִׁיעֲשֶׂה עֲנָבִים. וְעוֹשֶׂה בְּאוֹשִׁים, וְחוֹרֵשׁ וּמִשְׁרַד שְׂדֵהוּ
 תִּלְמִים תִּלְמִים. וְזֹרֵעַ וְזֹרֵעַ, וְהוּא מוֹצִיא 2) לוֹ רוֹשׁ וְלַעֲנָה, כֵּן קִיֵּיתִי לְמִשְׁפָּט,
 וְהִנֵּה מִשְׁפָּח, לְצִדְקָה וְהִנֵּה צִדְקָה. נִמְצְאוּ אֱלֹהֵיהֶם. שׁוֹא לִי, וְכִרְיָתוֹת
 בְּרִית לִי. שִׁקֵּךְ. לְעִגְלַת בֵּית אֹן: עַל עֵגֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֹמֵר. שְׁהוּא בֵּית 6
 אֵל. יִגְדֹּר וּיִפְחָדוּ הָעַם הַשׁוֹכֵן בְּשִׁמְרוֹן, בְּמַח וּשְׁאֵנָן. כִּי אֲבָל עֲלִיו עַל
 הָעֵגֶל. עֲמִי. וְכִמְרִיו. מִשְׁרָתִי שֶׁעֲלִיו הָיוּ גִלִּים וּשְׁמָחִים, כֻּלָּם אֲבָלִים עֲלִיו,
 עַל כְּבוֹדוֹ כִּי גִלָּה מִמֶּנּוּ יֵאֲבָל עֲמִי. שִׁגֵּם הָעֵגֶל כְּשֶׁאֵר כִּסְפוֹ וְהִבִּי. לְאִשׁוֹר 6
 וְיֹבֵל: אִפְרַיִם יִקַּח וְיִקְבֹּל בִּשְׁתֵּי. מִמִּבְּחָתוֹ שִׁבְחָה בּוֹ, וְיִבּוֹשׁ יִשְׂרָאֵל מִעֲצָתוֹ
 וּמִבְּחָתוֹ. נִרְמָה וּנְשַׁתַּחֲתֵק בְּשִׁמְרוֹן מִלִּכָּה. כִּקְצֵף הַנִּימָם עַל פְּנֵי הַמַּיִם, כֵּן 7
 נִימָם וְנִמְמוֹג. וְאִמְרוּ לְהָרִים וּלְגִבְעוֹת שׁוֹבְחוֹ וְקִסְרוֹ עֲלֵיהֶם: כִּסּוֹנוֹ. וְהִלְאוּ 8
 שִׁימּוֹתוֹ, עַד שֶׁלֹּא יִבְאוּ וְיִפְלוּ עֲלֵיהֶם אוֹיְבֵיהֶם וַיַּעֲשׂוּ בָהֶם שְׁפָטִים. וַיִּכְבְּשׁוּם
 לְעִבְדִּים וּלְשִׁפְחוֹת: כִּימִי הַגִּבְעָה: כִּימִי הַפִּלְגֶשׁ. חֲמַת יִשְׂרָאֵל. לַעֲשׂוֹת 9
 אֲנֹדוֹת אֲנֹדוֹת, לְהַחֲזִיק בִּיד מְרִיעִים. שֵׁם עֲמָדִי. בְּמִרְדָּם, בְּנֵי הַגִּבְעָה כִּנְגַד
 בֵּל יִשְׂרָאֵל, אֶעֱפִי שְׁמוֹעֵפִים הֵם, שְׁהִיוּ סְבוּרִים, שֶׁלֹּא תִשְׁגֵּם מִלְחַמַת בְּנֵי
 יִשְׂרָאֵל בְּגִבְעָה, עַל בְּנֵי עוֹלָה: וּבִשְׁבִיל בְּנֵי עוֹלָה, וּבְעֲלֵי עוֹל וְרִשְׁעֵי שְׁעָם,
 עֲמָדוֹ כִּנְגַד הַמְּרוֹבִים: בְּאוֹתִי, וּבְחַפְצִי שְׁהִיִּיתִי אוֹסֶרֶם, וְאוֹסְפוֹ עֲלֵיהֶם עֲמִים 10
 לְדָרוֹתָם וּלְכּוֹפָם: כִּפְרָה סוֹרֶרָה. בְּאֶסְרָם לִשְׁתֵּי עוֹנוֹתָם, בְּאֶסְרָם הֵם, אֶת
 עֲצָמָם, לִשְׁתֵּי מַעֲנוֹת שִׁלָּהֶם, שִׁנְקָשִׁים וְנֶאֱסָרִים, לִשְׁתֵּי אֲמָנוֹת, לְעִבּוֹד אוֹתִי,
 וְאֵת הַבְּעִלִּים, לְפָסוֹחַ עַל שְׁתֵּי הַסְּעִיפִים, כִּפְרָה שֶׁנֶּאֱסָרֶת לִשְׁתֵּי מַעֲנוֹת,
 זֶה מוֹשַׁכְתָּה לְצִפּוֹן, זֶה מוֹשַׁכְתָּה לְדָרוֹם, וְאִינָה חוֹרֶשֶׁת יָפֶה לֹא זֶה, וְלֹא זֶה,
 לְפִיכָךְ בְּאוֹתִי וְאֶאֱסֹר אוֹתָם בְּקִשְׁרִי וְאֶסְוִרִי, לְהִיּוֹת אִפְרַיִם הַסּוֹרֵר כִּפְרָה
 סוֹרֶרָה, כְּעִגְלָה מְלֻמָּדָה, שְׁאוֹהֶבֶת לְדוֹשׁ, וְאִינָה סוֹרֶרֶת וּבֹעֶשֶׂת. וְאִנִּי 11
 עֲבַרְתִּי וּכְבַשְׁתִּי עַל טוֹב צוֹאֶרָה, שֶׁלֹּא תִזְקֹף רֹאשָׁה, לְכוֹפֶה לְחֹרֶשׁ. אֲרִכִּיב
 אִפְרַיִם: אֲרִכִּיב אֲנוֹשׁ לְרֹאשׁוֹ, וְעַל טוֹב צוֹאֶרֹוּ לְהַנְהִיגוֹ בְּמוֹסֵר לְהַכְנִיעֹו,
 יִחְרוֹשׁ גַּם יְהוּדָה אַחֲרָיו, כְּחוֹרֵשׁ שֶׁתּוֹפֵם הַמַּחְרִישָׁה, אַחֲרֵי הַפָּרָה, וְכוּבִשָּׁה
 בְּקִרְקַע לְחֹרֶשׁ, וְאוֹ יִשְׁרָד לוֹ יַעֲקֹב, שֶׁאֵר הָעַם יִתְּשֶׁרֻּהוּ אַחֲרֵיהֶם, כְּמִשְׁרַד
 שְׁהוֹלֵךְ אַחֲרֵי הַחוֹרֵשׁ, וְעוֹשֶׂה תִלְמִים וְעֵרוֹנוֹת לְזֹרֵעַ, לְפִי הַחֲרִישָׁה, וְאַחֲרֵי
 שְׁהִשְׂרָה חֲרוֹשָׁה וּמִשְׁוֹדֶרֶת תִּלְמִים תִּלְמִים, מַה הִיא צִרְיָכָה: שִׁיזְרֹעוּהוּ זֵרַעִים

(1) בְּכִי שְׁהִיו. (2) בְּכִי מוֹצֵא.

12 טובים, ותבואה יפה, והוא שאמר: זרעו לכם לצדקה. וכך אמרתי להם. אחר שאספתי עליהם עמים רכובים ולהכניעם: זרעו לכם לצדקה, כדי שתקבלו עליהם שכר, שאין אדם קוצר, אלא לפי שזרעו. לפי חסד: לפי החסד והצדקה שתזרעו, תקצרו. ולפיכך זרעו לצדקה. ואחר הזריעה, מה היא צריכה? לבקש רחמים מאת המקום, שיתן לה גשמים בעתם. והוא שאמר: ועת לדרוש את יי: ובעת הגשמים, הודמנו, לבקש ולדרוש את יי. עד יבוא ויורה גשמי צדקה לכם: כל זה אמרתי לכם, ואמרתי אתכם על ידי העמים, ועל פי נביאי. ואתם לא נתיסרתם לי, אלא חרשתם, כדי לזרוע רשע. עולתה קצרתם. ולפי מעשיכם נשתלמתם. אכלתם פרי כחש: פרי גרוע. כענין: כחש מעשה זית (חבקוק ג' י"ז): כי במחת בדרכך המצלחת לשעבר, ברב גבוריך שהיו לך לשעבר, וסבור היית כי מקרה הוא היה לך לגבוריך¹ ליפול ביד העמים, שאספתי עליך, ולא [היה לך] על חמאתיך לקות: ודע כי יקום שאון בעמך וברב גבוריך, וכל מבצריך שאתה 14 בומח בהן, יושד. כשד עם השרוי בשלום. שאינו נוהר על [111a] יד הצופה לישמר מאויביו, ופתאום יבא השודר עליו וישחית הכל. שאם על בנים רמשה. שפתאום בא ומכה אם על בנים יחד: בית ארבאל. מקום עומק ובקעה הוא, שפתאום אדם בא עליהם ואינם מרגישים. והרי בית 15 ארבאל כמו: עמק עכור. ועמק יזרעאל שפרשתי למעלה: ככה עשה לכם בית אל שבטחתם בו, מפני רעת רעתכם כי רבה, במעשיכם הרעים ובדרככם: בשחר. כמו בשחר, שאדם ישן לו במשתו, ואויב בא עליו פתאום. ואין לו יד ורגל לברוח ולהיעזר, כן נדמה ונשתתק מלך ישראל בצהרים בבא עליו אויב: כל ביאת אויב שקורין אש'לם² בשחר הוא. וכל כך למה

יא.

1 כי נער ישראל ואהבהו: אהבת נעורים אהבתיו. וממצרים קראתי לו. 2 על ידי נביאי, להיות בני, עם סגלה מכל העמים, וכמו שיותר היו קוראים להם מאתי, דרך אהבה וריעות, כן ה'כו מפניהם. מפני נביאי, הקוראים להם, ולא אבו שמוע להם, אלא לבעלים יזבחו, ולפסילים שאין בהם 3 ממש. לא לעזר, ולא להועיל. יקשרון. ואנכי גמלתי להם טובות. תרגלתי לאפרים, כשלא היה בו כח, כאשר המדרה³ והמרגלת את בנה הקטן לפניו, ובשאינו יכול לילך לוקחת אותו על זרועותיה, וכשהיה בהם מכה. 4 ורפאתים, גם זה לא ידעו, ולא הכירו, כי אני רפאתים: בחבלי אדם.

(1) בכ"י גבוריך. (2) assault (= assant) ר"ל בא כמקרה ובחוק. (3) בכ"י כאשר המדרה.

בנחת וכבוד משכתים אלי, ולא בחבלי בהמה הנמשכת בקושי ובזיון ומסר. ואהי להם. כאדם המסיר ומגביה עול על לחיי פרתו, כשהיא רכה וקטנה, שלא משכה בעול, שלא יכבד עליה. ואמ: ובנחת אני מכלכל וסובל עמו בעול, שלא יכבד עליו, וכדי שלא ישוב אל ארץ מצרים, וידבקו בי, ובכל זה לא ידעו, ולא הכירו, ולפיכך. הואיל ומאסו בעולי הנוח להם: אשור הוא יהי מלכו, ורודה בו, ועולו הקשה אשים על צוארו, כי מאנו לשוב אלי, כשקראו להם נביאי: וחלה. ונחה. כמו: יחולו על ראשי יואב (ש"ב ג' כ"ט), בדיו. ענפיו: ממועצותיהם: מפני מחשבתם הרעה: ועמי תלואים וקשורים ונשענים עדיין למשובתי. שהייתי משובב אותם, לקראם אלי ולמושכם בעבותות אהבה. ולהרים עול על לחיהם ולהאכיל (1) להם לאם, וסבורים שגם עתה אעשה להם כן, אבל כל כך, צרות רבות ורעות יקראוהו יחד, שלא ירומם ויגביה עוד ראש. ואל על. אל גבה הקורות שיקראוהו. ויעלו על צוארו, ויכשילו כחו, לא ירומם ראש ולא יתגבר כנגדו וכו' (2): גם יש לומר: ועמי תלואים לי למשובתי שלא הייתי מכביר עליהם ומסרם בקושי, וכמרים עול הייתי להם. ומתרגלם ומנהלם לאם, ואל תועלת והטובה יקראוהו נביאי יחד, והם לא שמעו, ולכך לא ירומם ראש עוד מתחת מלך אשור, ואניעהו ואורידהו, ובכך איסרך, ולא להשחית ולכלה: כי איך אתנך אפרים כאדמה. אשימך אמנך כצבואים. ולא איש ואנכי הנושר ונוקם ומכלה. בקרבך הייתי קדוש עד עתה, ולא אבוא עוד בעיר ולא אשכן עוד בתוכך. ואלך ואשובה אל מקומו, עד אשר יאשמו, ובקשו פני. ואחרי י"י ילכו לבקש פניו, לפי שכשאריה ישאג בזעמו, כי הוא ישאג ויחרדו בנים לקול שאגתו. אף מים. כלומר. ממקום במח. שדרך העולם, כשאריה שואג ביבשה, אין יושבי הים חרדים, כי לא יעלה עליהם אריה בים, אבל כאן אף מים. ממקום שהוא במח אצל שאגת אריה. יחרדו לשאגתו. וכאשר יחרדו אל י"י ויפחדו לו והושבתים על בתיים במח נאם י"י. ויחרדו בנים מים: מתרגמין: ויתכנסון גלותא ממערבא.

יב.

ויהודה עוד רד. עדיין הוא דבק עם י"י. ועם ארמים קדושים נאמן, ולא כיוזב לי. רד. כמו: וירדהו אל כפיו (שופטים י"ד ט'): וירד על הכרובים ועל התמורות את הזהב (מ"א ו' ל"ב): רעה רוח ורודף קדים כל היום מכוקר ועד הערב, כזב ושר ירבה לעצמו, ולא ישוב אלי. בבא השוד

(1) בכ"י ולהכיל. (2) על הגליון כתוב: משובתי: קא'י'שקא: ואל על. אל גברו ונאמן יקראוהו: אל על: כמו: הוקם על. מלשון ויגדלוהו למעלה.

אליו. אלא עשה ברית עם אשור [111b] לעזרו. ושמן וצרי למצרים יובל
 8 למנחה שיםיעוהו: וריב לי"י עם יהודה, שמעיה אחריו, אחרי כך, וסוף
 עתיד לפקד על יעקב כולו כדרכיו, שיגלה מארצו, שבמה מיכות גמלתי לו
 מנעוריו שאף אחיו הגדול ממנו הראוי לבכורה, סייעתי על ידו לעוקבו, ולוקח
 4 את בכורתו הראויה לו, בהולדו מבטן אמו, בבטן: בלדת אחיו שהיה
 5 בכור מבטן. ובאוננו שנתי לו. שרה אף את אלהים, ויוכל כנדרו, שבכה
 המלאך לברכו, ולהשלים אתו, על מה שעשה לו, כל כך היה גדול בעיניו.
 בית אל ימצא עוד את האלהים, ושם ידבר כאיש את רעהו דרך אהבה
 וריעות. עמנו: שלא היה פחד המלאך עליו, כל כך הבטחתיו אעפ"י שהזיקו
 בראשונה וירא אתו, כדכתיב כי ראיתי אלהים פנים אל פנים ותנצל נפשי
 (בראשית ל"ב ל"א). והמקום אומר: עמנו, כמו: נעשה אדם בצלמנו ושם
 א' כ"ו) הן האדם היה כאחד ממנו (שם נ' כ"ב): הבה נרדה (שם י"א ז') א'
 6 ולפי שאלהים משמש לשון רבים: וי"י אלהי צבאות צבאות מעלה ומטה.
 שהשלים אויביו אתו. והשיר אותו עם אלהים ועם אנשים. או, והוליכו
 והושיבו במח. אז: י"י זכרו. עדיין. וכבחו אז כחו עתה לעשות לך גדולות
 7 ונוראות כאלה וכאלה להושיבך במח, ולהשלים אויבך אתך. ובלבד, שאתה
 באלהיך תשוב, חסד ומשפט שלו, שמור וצפה וקוה אל י"י אלהיך תמיד,
 8 כי בכך תלוי הכל, ולא קצרה ידו מהושיע, וכבדה אוננו משמוע. אבל כנען
 וסוחר שבירו מאזני מרמה שלעשק אהב, וסבור להתעשר בכך, ולא ישוב
 9 מעמל שבירו, כן, ויאמר אפרים: אך עשרתי מצאתי און לי במרמתי, כל
 יגיעי שאינע, בכך לא מצאו לי כדין עין. שיהא לי חיוב ועונש בו. און. כמו
 10 הון. כמו אשתוללו (תהלים ע"ו). השתוללו. והרי אנכי י"י אלהיך מארץ מצרים
 שעור הייתי מושיבך באהלים, במח מאין מחריד, כימי מועד, שהייתי נועד
 11 לך, ולשובך בתוכך במדבר. והרבה דברתי לך על ידי הנביאים שתשוב אלי
 ואושיבך במח, ולא פעם. ופעמים. ושלש. אלא חזון הרביתי לך, כימי
 ירבעם בן נבט, וזכר הנביאים, אני סדמה לך, מה לעשות לך בשאר גוים
 12: שהחברתי לאיים עליך, ולא שמעת, שהרי תראה מה עלה בחברך: אם
 גלעד היו פועלי און. אך שוא, בשוא נתעו, ושוא היתה תמורתם. שהרי
 בגלגל שורים וזבח. גם מזבחותם שזבחו שם. חרבה ושממה הן כנלים, והיה
 13 לך לזכור חסדים שנמלתי לאביכם, שברח שדה ארם, ולא מצא אשת, אלא
 14 בעבודה, ששמר ועבד בצאן, וסוף היה לעם רב: ובנביא העלה אותם
 ממצרים מעבודתם, ובנביא נשמר כל הימים, והיה לו לשמוע בקול נביא,
 15 כל הימים. והוא הכעים אותי בתמרורים, ובעצבון רוח, ורמיו ששפך:

יג.

- נדבר אפרים. בראשונה. רתת, היה מחזיק לכל הגוים. גם בישראל 1
 (היה 1) נשיא, וגדול, וכאשר אשם בבעל וימת. וכלה זרעו. ולא נתסרו
 הניתרים, ועתה יוסיפו לחמא, בתבונם. בתבניתם. להם הם אומרים. לעצמם 2
 הם יכולים לומר. להשיב אל לבם דבר זה. שמעשה חרשים כלה. ושקר
 בימים: זבח אדם. בנים ובנות לעגלים. ונושקין אותם, כלומר, אין בלבנו
 עליכם, ומאהבה אנו מעבירים 2) לכם בנינו ובנותינו: יסוער. הוא מסוער. 3
 וכענן מארובה. כן יכלו ויאכרו: והרי אני י"י אלהיך, שקבלת אלהותי עליך 4
 מארץ מצרים. ואלהים זולתי לא היה לך לידע ולהכיר, ולא מושיע בלתי.
 כי אני ידעתך, ושמתי לבי ועיני עליך [112a] לטובה במדבר בארץ תיאבון 3) 5
 וציה וצמא—למ"ד של תלאובות, כמו למ"ד כולו שלאנו ושליו (איוב כ"א כ"ג):
 שאנו שלאנו. תאובות. תלאובות: ובארץ ציה וצמא, הספקתי לכם צרכיכם,
 וכאשר רעו וישבעו. שבעו וירם לבם. ויאמרו: מי י"י ושכחו טובתי. כענין: 6
 פן אשבע וכחשתי ואמרת מי י"י (משלי ל' מ'): ע"כ על שבעם 4) ורום
 לבבם שכחוני, ולפיכך ואהיה להם כמו שחל, למרפם ולשכלם. כנמר השוקר 7
 על הדרכים בבקר. כן אשור ואתהלך להם על הדרך. אשור. כמו: אאשור.
 אהלך. כמו: תמוך אשורי במעגלותיך (תהלים י"ז ה'), וכיוצא בו: תשורי
 מראש אמנה (שה"ש ד' ח'), שענינו יורה עליו, תבוא: אף כאן ענינו יורה
 עליו. על דרך: אפגשם כדוב שכול. משכל. בעל שכול. כמו חנוך. בעל 8
 חנינה. ומענין: פגוש דוב שכול (משלי י"ז ב'): סגור לבם. הסגור מלשמוע
 לי: חית השדה. כאילו חית השדה תבקעם: שחתך ישראל. שחת אותך 9
 דבר זה מעולם. כי בי, היה לך לבטוח בעורך. שאהי מלכך. ולא הייתי, 10
 אלא מאסתני ממלך. ועכשיו איפה יהי מלכך ושפטיך, שאשיעך בכל עריך,
 וישפוטך מיד אויביך שבקשת ממני: תנה לי מלך ושרים. הלא כשנתתי לך
 מלך. באפי היה. ואקחהו סמך בעברתי. אהי. כמו יהי. כמו: אשתוללו 11
 ישתוללו: צדור עמי עון אפרים זה. ששאל לו מלך ושרים, להושיעו מאויביו 12
 צפונה אתי חמאתו זאת. וביום פקדי ופקדתי עליו חמאתו. חבלי יולדה 13
 יבואו לו, שגוים נלחמים בו, שהרי הוא בן לא חכם, להכיר תורת אביו,
 ולבטוח בו ולידע, כי עת יבוא, שלא יעמד במשבר. בנים. עם מלכו ושריו.
 ויבואו לו בנים עד משבר, וכאן אין ללידה ולרווחה. ואז אומר לו: איפה הוא 6)
 מלכך ושרך ויושיעך, שהרי עד שלא היה להם מלך, אני הייתי פודם מיד 14

(1) בכ"י הא. (2) בכ"י מבחרים. (3) בכ"י תיאבון. והנה יפרש ר"א מלת תלאובות שאין
 לה חבר במקרא כמו תאבי והלמיד בה יתירה ויהיה לפי ארץ שתאבין בה דברים שונים ואין
 מוצאין אותם וכוה תרגם הכתרגם. בארעא דהיתותן תאבין בה לכל מדעם וכו פירש הר"י קרא ועי'
 גם פירש"י. (4) בכ"י שבעתם. (5) בכ"י יהא.

שאל וגואלם ממות, והם בחרו להם בלך. ולפיכך יהי דברך מות, יהי קמבך שאל. נוחם יסתר מעיני, שלא אנחם לך עוד על הרעה: אהי כמו יהי. דברך. כמו מדבר באפל יהלך (תהלים צ"א ו'). ומלשון קמבך הכפול עליו: 16 כי הוא. שכחני וירם לבו מתוך שבעתו. בין אחים. שהושבתיו במרעה שמן ומונ. שם נעשה פרא אדם. ומורד ומורד. ובועט, וכופה מוכתי, ולפיכך יבא קדים רוח י"י, ממדבר עולה. בכל חזקו ואיתנו. לפי שמקום פנוי הוא, יבש מקורו ויחרב מעינו, שעל ידו, אחים. גדל לו למרעיתו. כענין: ישנא אחו בלי מים (איוב ח' י"א). ולפי מליצתי גוי יבא עליהם והוא ישסה אוצר כל כלי חמדה. וימותו ברעב:

יד.

1.2 האשם שמרון. תתחייב והריותו (1). נשים הרות — שובה ישראל עד י"י אלהיך, והבנע לפניו. כי דע, שאתה תהיה כושל ונוגף ונוקש בעונך. 3 קחו עמכם דברים לרצותו. כל תשא עון. כל שאתה נושא ומסלק עונו מנגד עיניך. וקח טוב. במקום העון, לסלק עון לגמרי, שלא יפקד עוד. כי מה כועיל אם אתה מסלק העון, והמבת דרכנו ומעשנו אינן מביא במקומו לסלק לגמרי. מה הועיל. לדור שאל ודוד ושלמה שהטיבו דרכיהם ומעלליהם. ועון שאילת מלך לא נסתלק לגמרי, שעדיין אתה אומר: צרור אותו העון, וצפונה אותה החמאה. ולא סילקו הטוב ממקומו לגמרי. להיות הוא במקומו, ועוד לא יפקד: טוב. אמינדמנו (2), וגם קח תשלום שפתינו. ויודינו. 4 שנשלמה במקום פרים. כי זכחי אלהים רוח נשברה: אשור לא יושיענו לא יהיה לנו עוד למושיע. על סוס לא נרכב עוד למצרים לעזרה, גם עזרת עצבים ואילילים מאסנו, שלא נאמר עוד אלהים. למעשה ידינו, כי לבד בך נזכיר שמך. לפי שבך ירוחם יתום. אָפִינָן (3). שאין לו עוזר וסומך. כל זה אמרו אליו. שכך אמר לי: ארפא מכת משובתם שהכיתם, אם ישובו אלי. אהבם על נדבת לבם, אם יתנדבו לשוב אלי בכל לב. כי שב אפי ממנו [112b] ולא אפקד עליהם עוד עונם. ואמר (4) איך הוכו שרשי. כמו 6 שאמר למעלה: הוכה אפרים. שרשם יבש. כלכנון יהיו. כשרשי ארזי הלבנון 7 האדירים: ילכו יונקותיו. ושרשו אשר הבו, ויתפשטו סביבותיו, ויהי כזית הודו, הוד קולו. שירעיש כלכנון פריז כזית רענן, והודו יפה פרי תואר, 8 כלפי שאמר למעלה: פרי בל יעשון: ישובו. עוד ישובו בצלו, שלא יוכלו ליפרד ממנו. מפני ריחו הטוב, ופירותיו הטובים. יחיו ויקיימו לו שרשיו, ויונקותיו. דגן, ומדי שנה בשנה, ויפרחו וירמבו שרשיו מדי שנה בשנה

(1) בכי והרמתיו. (2) amendment ר"ל הטבה ותקון. (3) צ"ל אָפִינָן והוא orphenius (= orphelins) ר"ל יתום. (4) בכי ואשר.

בגפן זכרו של אפרים שיזכרנו המיד, יהיו כאלו אני יין לבנון המובחר, שאדם זוכר תמיד, ומדבר בו מרוב מתיקתו וביסוסו, כעניין: נזכירה דורך מין (שה"ש א' ד'). כן יהיה לו לאפרים זכרון להזכיר חסדי אליו, לאמר: מה לי עוד לעצבים, אין לי חפץ בהם, שהרי אני ענית ונבנעת ונשפלת⁹ עליהם, ואשורנו. ואותו ראיתי שאני כבדו רענן, על ידו. ואלכה ואשובה אל אישי הראשון, כי מוכ לי אז מעתה. את זה תזכור. שהרי ממני פרייך נמצא שהייתי לך כמל. והנביא מסיים דבריו. שאמר להם לשוב ולהכנע, ולהזכיר מוכתיו: מי שהוא חכם ויבין אלה. כי ישרים ונעימים הם דרכי יי, ¹⁰ בלי מכשול ונגף וצדיקים ילכו בם, כי יראו אחריתם טובה מאד, ופושעים נראה להם למכשולת, לפי שאין רואים אחריתם. אלא אחרי הנאות העולם הקרובה להם, וכאשר יראו שאין נהגין לאלתר, כאשר הם נהגין מן הגזל והחמס והערייות. אומרים: לריק זכינו לבבנו, ונרחוץ בנקיון כפנו, ותוכחתנו לבקרים. ואין אלו דרכים ישרים. אלא האחרים הם טובים ויקרים (1):

(1) אחרי תום הפירוש להושע וטרם דתחלת הפירוש ליואל ישנו עוד חרוז אחד: הושע יחזור בו. ויואל בן פתואל יבא. וכן יש חרוז דומה לזה בהתחלת פירוש לכל ספר מתרי"ע ספרים.

קטעים מתוך פירוש חדש לספר בראשית.¹

מאת

אברהם כהנא.

ב כ"ה – ג י', חמא אדם וחווה.

ב. כ"ה, ויהיו שניהם ערומים. פסוק זה הוא המעבר מן הספור של יצירת האשה אל ספור החמא שבא על ידה. – ערומים. בוי"ז יתרה ומ"ם דגושה, וערומים מלשון ערמה בוי"ז נחה ומ"ם רפויה. ובעלי המסורה נתנו בזה סמן: חכימין רפין וערמילאין דחיקין. – ולא יתבושו. כאחד האמנים היותר גדולים מוסר לנו הסיפור במלים הפשוטות האלה את מצבם הפנימי, הנפשי של אדם וחווה קודם החמא ואחר החמא. בסימן חצוני מסורה לנו השתלשלות והתפתחות הרוחנית – קודם החמא, קודם שקנו את הדעת של טוב ורע, היו ערומים ולא התבוששו איש מפני רעותו, אולם אחר החמא באו לידי הרהורים, לידי הרגשת הבדל המין והרגישו צורך במלבושים (להלן ג' ז'). ובוה מבוארת מהות הדעת של טוב ורע. הווג הקרמון היה במצב של ילדים שלא ידעו עדיין, להבחין בין טוב לרע (עי' דברים א' ל"ט וישעיה ז' מ"ו – מ"ז). רק כשחמאו השיגו על ידי החמא אותה ההתפתחות שמשגינים הילדים בהגיעם לתקופה של הרגשת דרך גבר בעלמה. אולם אי-הדעת של טוב ורע שהיתה בנג'ה-עדן לא היתה כלולה רק בדעת הבדל המין בלבד. ענין זה בולט בספורנו רק בתור תכונה ראשית המצינת היטב את: מצב האנשים הילדים המאושרים. המצב הזה של אי-הדעת הזאת משורטטת בכתבי הקדש בתור תכונה עקרית ובולטת גם אצל האיש הזקן מאד. הקיצוניות: נפגשת, הילדות והזקנה דומות זו לזו (שמואל ב' י"ט ל"ו). – בין ספור יצירת האשה ובין ספור החמא יש סתירה: לפי הראשון (לעיל כ"א–כ"ד). נוצרה האשה לכתחלה בשביל חיי אישות עם האדם, ולפי השני אין חיי האישות אלא תוצאת החמא, רק באמצעות הדעת של טוב ורע הכירו אדם וחווה תאוה משותפת ושאיפה זה לזו. אולם הספור מצומד באופן יפה כל כך ונפלא בדרך הרצאותו, עד שכמעט אין הסתירה מורגשת.

ג. א. והנחש היה ערום. הנחש האמור כאן איננו מלאך ושמן, כמו שמשתרלת התיאולוגיה להוכיח בכדי למצא בזה חווק לעקרי שמתה. הספור הקדמון מכון בזה לתקופה עתיקה מאד; או, בתקופת הזהב ההיא –

1) הקטעים האלה הם מתוך פירוש חדש לספר בראשית, שיבא בתוך התוצאה החדשה של כתבי הקדש עם פירוש חדש כלשון עברית וברוח ישראלי על פי מצב התקירה המקראית בזמננו. במפעל זה משתתפים גדולי החוקרים העברים (פרופ' בקיר, פרופ' בלוי, ד"ר גרונולד, פרופ' דייטש, מסינסקי, ד"ר חיות, ד"ר פרלס, פרופ' קרויסס ואחרים), והוצאתו אל הפועל תתחיל בעוד ירחי מספר על ידי מחבר הקטעים הנ"ל, העומד בראש המפעל. הערת העורך.

כך יסופר - קודם שהביא האדם את החמא לעולם, קודם שנסה האדם בורן רוחו לחדור אל תוך ממשלת אלהים, להרהיב בנפשו להשיג ידיעת הטוב והרע, - אז היה הנחש מדבר, כמו שאחר כך, בימי בלעם, היתה גם האתון מדברת. הנחש - אומר ר' הושעיא רבה - דיקרטום (=זקוף, S. Krauss, Lat. u. Griech. Lehnwörter, II, 212, 604) היה עומד כקנה ורגלים היו לו" (בראשית רבה י"ט א'). אולם ערום מאד היה הנחש, זרן לבו השיאו לעשות מעשהו בספורנו זה כאחד השמנים, להקציף את האלהים ולהכעיסו. - ספור זה הוא המרגלית של ספר בראשית. בקיום מעשים ובדברים אחדים בפי נושאי הספור נמסרים לנו באמנות מצוינות ציור הנפש בכל פרטיה. עוד יש להעיר על אופן דבור הכתובים בתמימות ובצניעות יתרה בעניני תאות האישיות - הספור על דבר גנבת "הדעת" של אדם הראשון היה מפורסם מאד בימי קדם, כנראה מספר איוב (מ"ו ז-ח): הראשון אדם תולד ולפני גבעות חוללת? הבסוד אלה תשמע ותגרע אליך חכמה? - אליפו פונה אל איוב בשאלתו, אם חושב הוא את עצמו חכם כאדם הראשון שלקח בגנבה ("גרע") את החכמה. -

מצוין הוא איך בא הנחש הערום בדברים עם חוה ואיך הוא קישר את שיחתו עמה, כדי להגדיל את ההבדל העצים שבין יחוסה אל כל עצי הגן ובין יחוסה אל העץ האסור. וכדי להרבות בזה את תבערתה אל "המים הגנובים", יתחיל בשאלתו אם אסורים לה כל עצי הגן (ע"י אור דחיים). הוא פונה מקודם אל האשה משום שהיא היצור החלש ביותר והמתפתה בנקל וגם מפני שחווה לא שמעה באזניה את פקודת אלהים (לעיל ב' מ"ז). - ויאמר תרגום השבעים מוסיף כאן מלת הנחש. - אף כי = שמא, האמנם.

ב. ותאמר האשה. חוה מתבישה מפני החשד הזה, שהנחש חושד בה שאסורים לה כל העצים, והיא ממחרת להכחיש ולספר לו כי מותר להם לאכול מכל עצי הגן, וזולתי עץ הדעת. - מפרי עץ הפשיטא קוראת כאן: מפרי כל עץ.

ג. אשר בתוך הגן, ע"י לעיל ב' מ'. - שעור הכתוב הוא: אמר אלהים מפרי העץ אשר בתוך הגן לא תאכלו ממנו וכו'. - ולא תגעו בו. תוספת על דבר ה'; כך הוא דרך הספור להוסיף בחזרת הדברים איזה מבטא או מאמר חדש, כדי למנוע שעמום ולהוסיף חיים להספור; השווה להלן מ"א ג-ד עם חזרת הדברים בפסוקים י"ט וכו"א; מ"ב מ"ו עם פסוק ל"ד.

ד. לא מות תמותון = לא תמותון בשום אופן, זהו משמעה של שלילה כזאת, כמו אח לא פדה יפדה איש (תהלים מ"ח), לא השמך אשמיר את בית יעקב (עמוס מ' ח').

ה. כי יודע=אבל יודע, וכן כל כי שאחר לא ענינו אבל (רשב"ם). -

ונפקחו עיניהם. האנשים הראשונים סומים היו; ערומים היו ולא ידעו. הנחש מבטיחם שיפקחו עיניהם וידעו את אשר לא היה ידוע להם קודם לכן. לשון פקחת עינים נופל על ראית פלאות, שמקורם לא היו ידועות; עיין להלן כ"א י"ט, מלכים ב' ו' י"ז. - והייתם כאלהים. הנחש לא רמה אותה; הוא הגיד לה את האמת, כי כן נראה להלן (כ"ב) שאמר אלהים: הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע. מאין ידע הנחש את תכונת העץ ואת איסור האכילה ממנו אין הפסוק מגיד לנו. הנחש נתכון להוציא את הסוד האלהי: "התחיל אומר דלטוריא על בוראו; אמר: מאילן הזה אכל וברא העולם, והוא אומר לכם לא תאכלו ממנו, שלא תבראו עולמות אחרים, דכל אינש ואינש סני בר אומנתיה" (בראשית רבה י"ט ו'). - דעת הטוב והרע נתגלתה בהזדווגות שני המינים ולא הודיענו הכתוב מהו ההבדל בין הזדווגות זו אצל האדם ובין ההזדווגות המינית אצל שאר בעלי חיים וצמחים. אולי כונתו, שהכל עושים את מעשיהם בענין זה בלי דעת ויחנא, כי הדעת לאלהים היא והאדם זכה לה בגנבה. - יודעי טוב ורע חוזר אל מלת אלהים ולא אל מלת והייתם.

ו. ותרא האשה כי טוב. יקר הוא הציור הזה: הנחש מדבר רק על הכח הטמיר אשר בפרי העץ האסור על האדם, אבל האשה היא ילד, היא מתפתה מחזיונותיו של הפרי, היא רואה את הקלפה היפה וחומדת מקורם את היופי החצוני ואת הברק כאחד הילדים, ורק אחר שהשתעשעה בפרי למראה עיניה היא טועמת ממנו על ידי אכילה. - להשכיל. כתרונם אונקלוס: לאספפלא - להביט בו. המאמר: "ונחמד העץ להשכיל" מוסר לנו אם כן את המושג של "תאוה הוא לעינים" במלים אחרות. - לאישה עמה - לאישה שהיה עמה, כלומר שהיה טפל לה ותלוי בדעתה.

ז. וידעו כי ערמים הם. הוא ידע בעצמו שהיא ערומה, והיא - שהוא ערום. - עלה. בעברית העתיקה נמצא שם זה רק ביחיד והעברית המאוחרת משתמשת גם ברבוי: עלים (נחמיה ח' ט"ו), כמו שמשתמשים ברבוי פרות מן היחיד הקדום פרי. - ויתפרו עלה תאנה. נבוכו המפרשים, כי העלים של התאנה הם היותר גרועים לתכלית זו (עין הולצינגר), ודילמן 74 אומר שבחרו בעדה תאנה כי הוא היותר גדול בכל עלי העצים בארץ ישראל.

ח-יט. גלוי החמא וענשו.

ח. את קול. קול ההליכה של צעדי אלהים. - מתהלך. חוזר אל אלהים (כדעת רמב"ן) ולא אל הקול (כדעת המדרש, אבן עזרא ואחרים), והוא כמו ויהי כשמעך את קול צעדה בראשי הבכאים או תחרץ כי אז יצא ה' לפניך (ש"ב ה' כ"ד). - לרוח היום. סמוך לערב בעת התנופה רוח

היום (אבן עזרא). אלהים הולך לשלל בגן לעת הערב בנשות הצללים. האדם שומע את קול צעדיו ומתחבא. בימים הקודמים למאורע זה – כך צריכים אנו לשער – היה האדם יוצא כפעם בפעם ומתיצב לפני בוראו, המשתעשע ושמח בבחיר יציריו. את סבת התחבאותו מבאר האדם בעצמו (י'): „ואירא ואחבא“, כתינוק שסרח על אביו והוא ירא מפני העונש. – ויחבא. המתחבא או הנחבא לא יראה לאיש, והמסתתר או הנסתר נעלם מעיני האחר אבל נראה הוא לעיני אחרים.

ט. איכה. כך הוא דרך אלהים בספורי בראשית, לבלתי היות יודע איזה דבר או מאורע קודם שיבדקו ויגלוהו, השוה להלן י"א ה', י"ח כ"א. וכן כאן לא ידע בתחלה איהו האדם ועל כן קרא אליו איכה?

י. את קולך שמעתי. האדם הרועד יוצא מתחת לשכחים ומתורזה; אמנם שמעתי את קולך אבל יראתי להתיצב לפניך ואחבא. אבל לגמור את האמת, להגיד כי ירא בשביל שחטא, זאת לא יוכל פן יודע לאלהים ויענש, והוא מהרץ שנחבא בשביל בושתו להראות בחברה ערום ועריה. ובוה גלה בעצמו את חטאו: הוא יודע שהוא ערום אם כן אכל מעץ הדעת.

יא. מי הגיד לך. אלהים שומע שהוא יודע את מערומיו, אם כן עבר על מצותו.

יב. האשה אשר נתת עמדי. הוא מתורה אמנם על חטאו, אבל בתוך כדי דבור הוא מביע גם את תוכחתו לאלהים, כאומר: אתה גרמת לי המכשול הזה שנתת לי את האשה והיא הביאתני לידי החטא.

יג. מה זאת. תוספת המלה זאת מראה על האיום והקצף הצפונים בשאלה. האשה מטילה את האשמה על ראש הנחש. אלהים מאמין לדבריה וחושב למותר לגבות את העדות מן הנחש; על יציר רע כמהו אפשר להאמין הכל; הוא נענש תיכף ומיד בלי כל חקירה ודרישה על חטאו. וכן אמרו במדרש: „עם אדם נשא ונתן, עם חיה נשא ונתן ועם נחש לא נשא ונתן, אלא אמר הקב"ה: נחש זה בעל תשובות... וקפץ עליו ופסק לו את דינו“ (בראשית רבה כ' ג').

יד. ארור אתה מכל הבהמה. קודם החטא היה הנחש מלך על החיה ועל הבהמה, היה מהלך קוממיות כאדם והיה אוכל מאכלות כאדם – כך היה מספר לנו המקור על מצבו הקדמון של הנחש (עי' בראשית רבה כ' י"א וסוטה מ' ע"ב) – ובסבת חטאו החסירו הבורא את כל אלה: קצץ ידיו ורגליו, נתן לו את העפר לאכלה והשפילו אם כן מכל החיה והבהמה. – פליאה מה שלא יזכיר בקללה שיאלם פיו של הנחש שהיה מקודם מדבר. – מכל הבהמה. אין המ"ם ליתרון והפלגה, אלא משמעותו: בין כל הבהמה, כמו והייתם לי סגלה מכל העמים (נשות י"ט ה' ודברים י"ד ב').

תברך מנשים יעל (שופטים ה' כ"ד), ובחר אתו מכל שבמי ישראל (ש"א ב' כ"ח), רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה (עמוס ג' ב'). — ו ע פ ר ת א כ ל . הנחש היה מאכלו עפר לפי דעת הקדמונים, עיין דברים ל"ב כ"ד, מיכה ו' י"ז וגם ישעיה ס"ה כ"ה .

מו- ו א י ב ה א ש י ת . שניהם, הנחש והאשה, התקוממו נגד מצות הבורא ועל כן שנת איבה בין זרעם, ומה היא השנאה העולמית אשר בין האנשים והנחשים, השמחים תמיד להרוג זה את זה . — ה ו א- זרע האשה. — י ש ו פ כ ת ש ו פ נ ו . שתי המלים האלה הן משני ענינים (כמו לעיל: ויהיו שניהם ערומים, והנחש היה ערום); ושניהם משרש שוף, הראשון ל' מכה וכתיתה (כמו בארמית), כמו אשר בשערה ישופנו (איוב מ' י"ז), והשני ל' סבוב וכסוי, כמו אך חשך ישופני (תהלים קל"ט י"א) [שד"ל] .

מו- ה ר ג ה . משפמו הרגה או הרבות. — ע צ ב ו נ ד ו ה ר ו נ ג . הוא מה שקוראים hendiadys (מושג אחד בשתי מלים), כלומר עצבון הרוג, הרוג העצוב. — ב ע צ ב ת ל ד י ב נ י מ . היא חטאה בדעת הזוג ובעניני זוג נתקללה. הקללה אינה בהריון עצמו אלא בצער ההריון והלידה שיהיה גדול מאד, להפך ממה שהיה קודם החטא. גם תשוקתה אל אישה מעתה קללה היא; לפי דעת ספורנו גדולה תשוקתה היא מתשוקתו הוא. — תשוקתך = תאוותך. — ו ה ו א י מ ש ל ב כ . פה היא ההשובה על רוע מצב האשה שהייתה כשפחה נחרפת לאישה: היא נתקללה בזה מאת בוראה. — הנחש שהשיא את האשה נענש על ידה, והאשה שהשיאה את האיש נענשת על ידו .

י. ארורה האדמה. לא עבודת האדמה קללה אצל האדם, כי לכך נוצר (לעיל ב' מ"ו), ועל זה יורה גם שמו, אלא האדמה עצמה נתקללה בעבורו, שהוציא לו את פריה רק אחר עמל רב מצדו ובוזעת אפו יאכל לחמו. אצל העברי הקדמון הוכל לחול הקללה גם על דברים דוממים: על הכסף הנגנב (שופטים י"ז ב'), על המנא והמשארת ופרי האדמה (דברים כ"ח ז'—י"ח, ועוד), על הארץ (ירמיה כ"ג י'), ישעיה כ"ד ו'), וכן כאן נתקללה האדמה שתצמיח קוץ ודרדר, בעוד שהאדם צריך לעשב השדה .

יח- ו א כ ל ת א ת ע ש ב ה ש ד ה . הו"ו של ואכלת היא כמו הו"ו השנית של: ותקח את בני מאצלי ואמתך (= בעוד שאמתך) ישנה, המורה על הסביבה והמצב של הפעולה; האדמה תצמיח לך קוץ ודרדר בעוד שאתה מאכלך עשב השדה ולא קוץ ודרדר, וזו קללה נמרצת, וסרה בזה תמיהת רש"י (מדברי, מקרא כפשוטו).

יט. עד שובך אל האדמה. אין זו קללה, כמו שחשבו אחרים. העברי הקדמון היה חושב שהאדם צריך למות מטבעו, "אדם יסודו מעפר

יטופו לעפר". הסופר מסיים את ציור חיי עמלו של האדם המקולל בקול פסימיסטי מאד, המזכיר לנו את הציורים אשר בס' איוב (פרשות ז' וי"ד ועוד).

ג-כה. חתימת הספור של גן העדן.

כ. ויקרא האדם. איני יודע מה ענין של חתימה זו אל הספור כלו. - חוה. כמו שספורנו מבאר שם זה מלשון חיים, כן יש מבארים אותו (בראשית רבה כ' כ"ז) מן השם הארמי חויה (= נחש), והביאור האחרון יאות אולי יותר לקשור הפסוק עם ספור הקללה ומרידת האדם מגן העדן.

כא. כתנות עור. אלהים עשה לאדם כתנות עשויות מעור. קול עניות בכל נולותה וקבלת נדבה אנו שומעים בספור זה. הפסוק סתם לאזיו תכלית נעשו הכתנות אם לכסות על מערומיהם מפני בושה או מפני שנוי האקלים מחוץ לגן-העדן.

כב. כאחד ממנו. הרבוי סובב על המלאכים. קנאת אלהים לעץ החיים מתעוררת רק כאן, בעוד שמקודם בא איסור האכילה (לעיל ב' י"ז) רק על עץ הדעת בלבד, והטעם הוא משום שבלי דעת טוב ורע לא יוכל האדם להתעורר. לאכל מעץ החיים, כי לא ידע עדין להבחין בין חיי שעה לחיי עולם.

כג. וישלח ה'. פעל שלח בבנין הקל הוראתו שליחת פלוני למקום מונבל וידוע לשולחו, ובבנין פעל ענינו אם הוצאת פלוני לחפשי או שליחתו מאיזה מקום וגירושו נגד רצונו שילך לו לדור במקום אחר.

כד. ויגרש את האדם. השבעים קוראים כאן כאלו כתוב: וישכן אתו מקדם לגן עדן וישם את הכרבים וכו', אבל אין כל קושי בנוסח שלנו. - הכרבים. כאן הם עצמים של מין מלאכים השומרים עד גן-אלהים, וכן היה גם כן מין מלאך העצם הדומה לחרב של אש מלהמת וסובבת (=מתהפכת) באויר. רבים מן הצירים בצבעים ובדברים עשו, נגד פשט הכתוב, משני העצמים של המלאכים האלה עצם אחד, בתתם את החרב בידי הכרובים. - הכרובים היו גם במשכן על הארון (שמות ל"ז ו-ט) ובמקדש שלמה (מלכים א' ו' כ"ג-כ"ז) והם סוככים בכנפיהם על ארון אלהים. ומה התאר כרוב הסוכך (יחזקאל כ"ח ט"ז). וכן היו הכרובים עד דלתות המקדש (מ"א ו' ל"ב) ועל קירותיו (שם כ"ט), ועל הפרוכת במשכן (שמות כ"ז ל"א), - גם כסא הכבוד עומד על הכרובים, ובבחינה זו נקרא ה' "יושב הכרובים" (שמואל א' ד' ד', ש"ב ו' ב' ועוד), ומה רכיבתו על הכרובים (תהלים י"ח י"א); ועל דמות פניהם של הכרובים עיין יחזקאל א' י', י"ב, מ"א י"ח-ל"ה החרב להט של חרב, כלומר חרב מלהמת, ועיין לעיל א' ל'. -

מאהלי קדר

א.

פי' ר' הנחום איש ירושלים על מזמור כ"ו וכ"ח

נעתק מערבית לעברית על ידי

ד"ר שמעון עפפנשטיין. רב דק"ק בריון.

פתח דבר.

„אויב לי כי גרתי משך שכנתי עם אהלי קדר“ (תהלים ק"ב ה').
הרבנים האלה אשר יצאו מתוך לב משוררנו הקדוש גם היום עוד חיים ונאמנים
הם בענין ספרות ישראל. הן מזכות רבות נעשו לבית ישראל בעת שבת
היהודים בארצות הישמעאלים אשר שפתם הצחה והעשירה העניקה מגרנה
ואסטה על סופרינו הגדולים אשר בה כתבו ספריהם המועילים והיקרים. אך
לעומת זה גם רעה נשקפה מזה לספרתנו. כי רק מעט מועד מהכפרים האלה
אשר נכתבו בלשון ערבית באו לידינו כאשר העתיקים המעתיקים. כי יש ויש
אשר אף אם כאבני פנה היו לחכמת ישראל בכל זאת מאסו בהם הבונים.
מה רע ומה היה גורל ספרי החכם הגדול ר' משה נ' גקמליא הכהן (1).
כי אף כי הראב"ע נשא את שמותם פעמים אין מספר על שפתיו ולא זו
מלחבנם ולהזכירם בתוך חיבוריו, בכל זאת כמעט נאבדו מתוך הקהל ורק
חלק קטן מספרו היקר על הזכרים והנקבות נשאר עוד בכתובים. כזה
קרה גם להחכם והמדקדק המהולל ר' יצחק נ' ברון אשר שמו הוזכר רק
ממחברים מעטים שחיו אחריו וגם ספרו אלמוזנ"ה-ס' המאזנים (2).
אשר בו משה דקדוקי ושרשי לשון עברית עם לשון ערבי נהגלה בזמננו זה.
והנה ישנו חכם אחד מחכמי ימי הבינים בארצות הישמעאלים אשר כמעט
נשכח כמת מלב כל בני עמו וגם שמו אבד במצולות הזמן הבוגד, הוא ר'
תנחום איש ירושלים, אשר אך חכם נוצרי אחד מחסידי אומות העולם,
המבונה Edward Pococke בעברו בארצות הקדם חסל על ספריו. והביאם אל
אוצר הספרים הגדול הנקרא בשם Bodleiana בעיר אוקספורד בארץ אנגליטריא,

1) על החכם הזה כתב בארוכה החוקר המהולל שיא פונטנסי בספרו המשובח Mose ibn

Chiquitilla und die Fragmente seiner Schriften Leipzig 1895

2) הספר היקר הזה הויל בשנת 1893 ה'ת' הרוסי P. v. kokowzoff וכתב גם אודות המחבר
הקדמה ארוכה בשפת רוסית ומלאתי אני אחריו וחברתי עליו מאמר קטן במ"ע האשכול שנה שניה
עד 197 והלאה וגם מאמר ארוך במ"ע הצרפתי Revue des Etudes Juives כרך מ"א ומ"ב. והחכם
הגיל עומד הכן להויל עוד שברים מספר זה עם חלק מספר הרימ' נ' גקמליא וספר הקדמה להריד
יהודה חיוג.

ובפירושו על הנביאים החל לנלות את האור הגנוז בספרי המחבר הזה. והנה אם נשתומם על המראה הזה, מה זה ועל מה זה נאבדו כמה כלי חמדתנו ומטמונינו היקרים כסם משאון עולם, או נוכח לדעת כי רק כאשר נכתבו ספרי החכמים האלה בשפת ישמעאל, על כן אלה אשר לא זכו לידי המעתיקים אין דורש ומבקש להם, ובאשר גרו אף שכנו באהלי קדר כורים היו לבני עמם וברית אחים הופרה. אך למען הביא גואל גם למחברים אלה ולהקים שמות המתים על נחלתם חוב גדול וקדוש הוא לנו גם היום לזכור הנשכחים ול הוציאם מאהלי קדר ולהביאם במחנה העברים למען הראות לעין כל את הטוב הצפון בהם. וע"כ נתעוררתי אני הכותב לזכות את עצמנו בידי מצות פדיון שביים זו ולהעתיק כעת פה שבר אחד מכתבי הר"ר תנחום איש ירושלים המביל פי' על מזמור כ"ז וכ"ח. והנה הוא נשלח לי ביחד עם פי' הרב על מזמור ט"ז, י"ז, י"ח, כ"ב, וכ"ט כמוכת עין מאת ידידי היקר הר"ח שמואל אברהם פוזנסקי נ"י בווארשא אשר למענו נעתק מתוך כ"י של אוצר הספרים הגדול בקי"מ סמ' פטרבורג, ועל כן גם פה אני לו בפני דברים את תודתי הנאמנה על טובו וחסדו.

הר"ר תנחום איש ירושלים חי בחצי המאה הי"ג למספרם בארץ ישראל, ואולי התגורר גם איזה זמן במצרים ובארץ. שם אביו היה ר' יוסף, אך שאר פרטי חייו בערפל חתולתם, ורק זאת נוכל לשער כי היה לו בן המכונה ג"כ יוסף ואשר גם הוא בין המחברים נמנה. כאשר ידענו עתה חבר ר' תנחום פירושם על כל כ"ד ספרי הקדש, אם אך לא בסדר כתבי הקדש, והקדים בראשם גם הקדמה כוללת אשר בה נמצאים גם דיני הדקדוק. עוד כתב ר' תנחום ספר מלין על ס' משנה תורה להרמב"ם ושמו בערבי אלמרשיד—מורה דרך. פירושי הרב בנויים הם על אדני הפשט הישר ובהם גם מרחיב אמרים על דקדוקי המלין ולפעמים גם מפרש המלין עפ"י ההשואה עם לשון ערבית. רב דבריו לקוחים הם מספרי הר"ר יונה נ' גנאח ור' אברהם נ' עזרא, אך גם ממחברים אחרים העתיק ושם בכליו, וגם מפאת זו יקרים הם לנו פירושו כאשר על ידם עוד נשארו לנו רושמים מאלה אשר לא באו עוד לידינו כמו פירושי הר"ר משה נ' גיקמליא ואחרים. בכל זאת גם דברי ר' תנחום עצמו ראויים הם להטות להם און קשבת כי אמורים הם בהשכל ודעת, גם רוח החקירה מרחפת עליהם כי אהב להלביש כתבי הקדש מחלצות הפילוסופיה אהובת נפש הרמב"ם ז"ל אשר לו מפור מלא חפנים תהלות ואשר בעקבותיו הולך תמיד ומדרכו לא יסור. והיה כי ימצאו הדברים המעטים אשר אנכי נותן היום לפני קהל הקוראים העברים חן בעיניהם או ירי נסויה להעתיק גם את סוף פירושי הרב על ס' יונה אשר שם מבאר את תוכן הספר בדרך החקירה הפילוסופית. והנה בהעתקתי זאת נתתי את לבי לצאת ידי חובת מעתיק נאמן אך גם

להלך לפי סגנון לשון עברית, ואקוה כי עלה בידי לאחר שתי המסורות האלו
זו עם זו.

מזמור ב"ז

(פסוק ד'). [יתפלל שיתן לו השי"ת חיים שאין בהם] דבר אכזב
מטוהרים מטומאת החומר ויוכל לעסוק בהענינים הקדושים והשכליים ולהתענג
בנעימותם; זה הוא פי' הפסוק על דרך הנסתר. ופירושו הגלוי הוא שיהא
לשבת בבית המקדש ולשכון בתוככי ירושלים ולהתענג בעבודת השי"ת שם
תמיד כל ימי היותו עלי אדמות, כמו שאמר הכתוב כל ימי חיי. והמשורר
עוד יוסיף לבאר כי זולתו אין לו שום כונה אחרת ולא דבר חפץ אשר חשקה
נפשו בו ולא ישיג להדבק בהשי"ת ולדרוש פניו כי אם בדרך זה. כי שאר
עניני העולם אין בהם מה שיוכל לעורר תאוותו ותשוקתו ורק בהכרח גדול
יתעסק בהם, אבל אל הדברים הרמים והקדושים להשי"ת נתון הוא בחריצות
ובאהבה ובהסתפקות, וזהו אמרו בתחלת הפסוק אחת שאלתי מאת ה'
אותה אבקש, כלומר לא אבקש דבר אחר זולתו ולא אדרש אלא זאת. ולפי
שהשתמש בשתייהן בלשון נקבה יש להשלים המאמר במלת שאלה או
בקשה או מן הדומה להן ממה שהוא נאות אל הענין. ולבקר בהיכלו,
ענינו שיהיה שם תמיד בבקר והוא נגזר ממלת בקר, והרצון בו ההתמדה,
בענין בבקר בבקר בהיטיבו את הנרות (שמות ל"ז) שהוא תמיד
בכל יום בבקר. (פסוק ו') על אויבי סביבותי, הסובבים אותי והמקיפים
אותי בחרון אפס, ועליהם רמו באמרו בפסוק ג': אם תחנה עלי מחנה.
ובזה יש מלה צפונה אשר, וכמוהו בפסוק שאחר זה שמע ה' קולי
אקרא, אשר שם ג"כ צפונה מלת אשר אועת, ושיעור הפסוק לפי זה:
שמע ה' קולי וקבל תחנוני בעת אקרא אליך ואדרוש פניך ואבקש דבר
מלפניך. (פסוק ח') לך אמר לבי, לך פה במקום עליך וכמוהו אמרי
לי (בראשית כ' י"ג) כמו עלי, פן יאמרו לי (שופטים ט' נ"ד) כמו עלי,
ושיעור הכתוב הוא: עליך אמר לבי, כמו יעצני לבי ופי' הוא שיעוררני לבי
עליו. ואמרו בקשו פני. הרצון בו פניו, באשר הכינוי שבו שב על אלהים
אשר אמר אליו לך אמר לבי, כלומר הנה לבי ורוחי אין מעירים ומעוררים
אותי כי אם לבקש קרבת אלהים ולא יתנוני להשען על זולתו. אחר זה יאמר
המשורר: את פניך ה' אבקש, וענינו שיקבל וישמור מאוד מה שיעורר
עליו לבו ורוחו ומה שרמו עליו באמרו לך אמר לבי. ומלת בקשו לשון
דבים במקום לשון יחיד כי ענין הכתוב הוא: עליך אמר לי לבי בקש פני,
ואמר בזה כי הוא ירדוף אחר זה ויעמול בזה. ואמר את פניך ה' אבקש
ועל כן אל תעלם שמירהך ממני ואל תסתיר אורך מפני, כמה שכתוב בפסוק
מ': אל תסתיר פניך ממני. ויוכל היות כי בקשו פני הוא לשון

הענין 1) של השכל כי הוא הסבה להכרת הבורא ית"ש והוא המעיר האדם לפנות אליו. (פסוק ט') אל תט באף עבדך. יש מי שאומר כי שיעור הכתוב הוא: אל תמה עבדך לאפך כלומר לא תמה אותי ולא תתנני לפעול פעולה מה אשר תהיה לרצון לו - להעושה אותה - ואשר אך אמנם על ידה יעורר עליו חמתך. ומלת תט הוא פועל עובר לפעול, והפילו מן המלה הפ"א והלי של הפעל, וכמוהו ויך הברד (שמות ח' כ"ה), ויו ממנו (ויקרא ח' י"א). והבנין השלם אל תנמה, וינכה הברד, וינזה ממנו, ובהבלעת האות הראשונה אל תמה, וינכה הברד, וינזה ממנו. ופתחות אות של בנין העתיד תורה על הפעל הכבד. ויש מי שאומר כי יש מלה צפונה בזה כמו ירך או משפטך והדומה לזה, וא"כ שיעור הכתוב הוא: אל תמה ירך או משפטך באפך אל עבדך וייהיה לפי זה פ"י הכתוב: ירך או משפטך אל יהיו נמוים נגד עבדך בחרון אפך, ואם כן יהיה הפעל עובר לפעול כמו מלת ירך או משפטך. מלת אל תט שני כמו אל תעובני ואל תתעלם ממני וכמוהו אמר הכתוב ואל תמוש תורת אסך (משלי א' ח'), והשרש נמש מן מעט הצאן לא נמשתי ולא עזבתים 2). (פסוק י"א) למען שוררי נכפלה בו הלמ"ד והוא מהנחים כמו אשורנו ולא קרוב (במדבר כ"ד י"ז), ותבט עיני בשורי (תהלים צ"ד ע"ב), והכפל בו כמו משך ידו את לוצצים (הושע ז' ה') מן לץ יליץ אשם (משלי י"ד ט') וענינו הוא המביטים עליו בשנאה ובארבות כמו ויהי שואל עוין את דוד (שמואל א' י"ח ט'), נגור ממלת עין, והאל"ף מן אשורנו הוא אל"ף המדבר בעד עצמו בבנין העתיד כמו במלות אראנו, אקיימו, אשיבנו. ויש מי שאומר שהשין במלת שוררי הוא במקום צד"י, אבל אין זה מן הצורך באשר גזרתו וענינו גלוי לנו. (פסוק י"ב) אל תתנני בנפש צוררי, אל הסגירני לתאותם ולרצונם הרע וכמוהו לאסור שריו בנפשו (תהלים ק"ה כ"ב) בכונתו ורצונו, וכמוהו אם יש את נפשכם (בראשית כ"ג ח'), אם זה לפי רצונכם הטוב, וכמוהו ג"כ והכלבים עזי נפש (ישעיה נ"ו י"א) קשים בתאותם. ופ"א של הפעל והוא הנו"ן מן נתן נבלעת בהתיי' הנדגשת והיה ראוי להיותו תתנני במשקל תשמרני. ויפח חמם, ענינו אשר פיהו מלא עמל וחמם והם הדוברים אותו תמיד ומתעסקים רק בזה. וכמוהו ויפח כובים עד שקר

1) הלשון הזה נמצא רק אצל הרמב"ם ואחריו עוד אצל הר"ד תנחום והם משתמשים בו כשרוצים לאמר כי מעמד ומצב הדבר בעצמו וכל ענינו מעיד עליו כאלו הוא מדבר אלינו אודותו. וכמו זה יאמר הרמב"ם במד"ג חלק ב' ראש פרק ה' בפ"י הכתוב השמים מספרים כבוד אל בתהלים י"ט ב' כי הוא לשון הענין לדעת קצת מפרשים ר"ל כי לדעתם הם באמת אינם יכולים לדבר ואך המשורר יציגם לפנינו כאלו הם מספרים. ועקר לשון זה לקוח הוא מספרי הערביים.

2) פסוק זה לא ידעתי מקום מוצאו.

מזמור כ"ח

Digitized by Google

אל פשטתם היום (שמואל א' כ"ז י') בענין אן פשטתם בחילוף אותיות דשילנית, אבל לפרשו בענין איסוף וחיבור יותר נאות אל הענין ואל ביאור הכונה לפי שאינו ענין כאן להתפשטות, כי הרצון בזה ההתחברות למלחמה ולא ההתפשטות לשלול שלל. (פסוק ה') כי לא יבינו אל פולות ה' יהרסם ולא יבנם. לא יביטו ולא יראו מה שיחייב להם השכל וחריצות הראיה וההתעוררות מן רפיונם וע"כ כאשר יתעלמו ממנו נשארו בסכלותם ונטבעים בה וטחו עיניהם מראות ושמים בשאון גלי שטותם ומתבוססים בדם שפלותם, והוה שאמרו ישעיה ע"ה ואת פעל ידיו לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו (ישעיה ה' י"ב), ואחר זה אמר שם בפסוק י"ג: לכן גלה עמי מבלי דעת, ואחרית דבר היא כמו שאמר שם בפסוק י"ד: לכן הרחיבה שאל נפשה. ואמרו שם יביטו ענינו הוא שיפנו אל דבר מה ויראוהו היטיב כמו שאמר הכתוב אל תביט אחריו (בראשית י"ט י"ז), וכמוהו ענין יבינו מענין ואתבונן אליו בבקר (מלכים א' ג' כ"א), בינותי בספרים (דניאל ט' ב'), בין תבין את אשר לפניך (משלי כ"ג ט') וארא בפתאים אבינה בבנים (שם א' ז') אשר שם אבינה כמו וארא והוא כענין הביט והסתכל וכמה שאמר שם ג"כ ואת פעל ה' לא יביטו אשר הוא כמו ומעשה ידיו לא ראו. אבל אם היה פה ענינו ההכרה והירידה או היה צריך לכתוב את תחת אל. והנה כל מי שלא יתעסק בהחכמה ולא יראה ויביט מה שיוכל לעוררה מן הרפיון למען תעלה לו מזה הדרישה והחקירה וההסתכלות הוא דומה למת אף אם יחיה וירגיש ויתנועע והוא לא ידע דבר מה ולא יוכל לצייר ברוחו דמיון מה ואם כן יכלה כלו ויעלה בתוהו ויהרס בנינו ולא ישאר ממנו שום רושם ניכר ואף לא חלק קטן אשר יעיד עליו והוה אמרו אחר כן יהרסם ולא יבנם. (פסוק ז') ברוך ה' כי שמע בקול תחנוני, אחר זה יודה לאלהים יתעלה אשר קבל תפלתו וכונתו אליו ולא שם חלקו עם אלה אשר יסופר כליונם ואבדתם. (פסוק ז') ה' עוזי ומגני, ה' חילי וישעי והוא סתר לי מצר. מלות עוזי ומגני שתיהן מן הכפלים ועל כן נדגשו להבלעת אות הכפל כאשר ביארנוהו איוו פעמים, ועוזי מן עזווגבור (תהלים כ"ד ח') ועזווגנפל אותיו (שם ע"ח ה'), בעזווגנינות תהום (משלי ח' כ"ח). מגני כמו מגן לך (בראשית ט"ז א') ועקרו מגנון והמקור גנון והציל (ישעיה ל"א ה') ובעבר וגנותי על העיר הזאת (שם ל"ז ה') ול"ח ל"ח מלכים ב' י"ט ל"ד) כמו וסבותי אני (קהלת ב' כ"ח) וחנותי את אשר אחון (שמות ל"ג י"ט) והמקור וגנתי וסבבתי וחננתי כמו שמרתי וזכרתי. ויעלו לבי, לבי פה כמו נפשי כי היא תשיג השמחה והחדוה כי חילה וישעה באלהים הוא והוא מנן בעדה והוא סתר לה מצר והדבקות בו

היא שכרה כמו שנאמר לאברהם אבינו ע"ה אנכי מגן לך שדרך הרבה מאד (בראשית שם שם). ומלת עלו יש לה ענינים שונים, האחד הוא שמחה וחרוה כמו במקום זה, וזוה הענין ג"כ עלץ בצד"י כמו עלץ לבי בה' (שמואל א' ב' א') שמחו ועלצו (ו), ועוד ישנו מזה עלם בסמ"ך כמו נת עלסה באהבים (משלי ו' י"ח), כנף רננים נעלסה (איוב ל"ט י"ג). וענין אחר הוא היפך השמחה והוא ההתהפכות ורפיון הכחות בסבת קרבת המות כמו שכתוב השכרתים למען יעלו (ירמיה כ"א י"ט) והוא דומה ללשון ערבי עלז אלמות והוא הרעה וההתהפכות אשר תאחוינה תחולה בקרב המות לבא כאשר הכלינה הכחות ותסור חסימות הגוף וכמוהו כירעת כיאות עלוזי (שם י"א מ"ו) ענינו בסבת רעתך אשר עשית בתחלה תעלוזי כלומר תקרבי למות ולאבוד. ומלת אז דבק באמרו כי רעתכי והוא כאלו אמר כי ברעתכי אשר עשית בראשונה תעלוזי. ועוד ענין שלישי ממלת עלו היפך מזה והוא היהירות והחזק והגאווה כמו שאמר שאון עליונים גישעיה כ"ד ח'), העיר העליונה מהרה תעקר (צפניה ב' מ"ו) וענינו העיר החזקה והעזה. ומשירי אהודנו כמו ובשירי אודה לו ואשבתנו ואהללנו ואברכנו בשירי ובתשבותי. ומלת אהודנו הוא הבנין השלם כה"א של שרש הודה וכמוהו יהודה לתפלה (נחמיה י"א ז'), עלכן עמים יהודוך (תהלים מ"ה י"ח), וחקקה להפיל הה"א כמו אודה את ה' (בראשית כ"ט ל"ה), יודו שמך (תהלים צ"ט ג') יודוך ה' (שם קמ"ה), מודים אנחנו לך (דה"א כ"ט י"ג) והוא"ו שהוא פ"א הפעל נהפך מן הו"ו והלמיד חסר. (פסוק ח') ה' עוז למו. ענין למו כמו לנו בתמורת הנו"ן במ"ם וכמוהו תשיבנו אחור מני צר ומשנאינו שסו למו (תהלים מ"ד י') וענינו לנו ורבים כמוהם בהכינויים אשר המירו בהם שתי מלות אלו אחת באחת כי מן הנמנע הוא שירמו הכינוי על אלה אשר אמר עליהם לא יבינו אל פעולות ה' יהרסם ולא יבנם, אבל שב הוא אל אותם המדברים בעד עצמם הרואים טובה נפשם והמתכוננים שיהיה ה' עוז וחילם ומצודתם וישעם והוא הסובב אותם והמשגיח עליהם וירחם עליהם ואשר ימליך עליהם מלך המנהיג אותם בישועת אלהים אשר תבא לו כמו שאמר בסוף הפסוק ומעו ישועות משיחו הוא, ואמר בפסוק ז': הושיעה את עמך ורעם ונשאים עד העולם, ורעם ונשאים ענינם נהגם ונהלם וכמוהו ה' רועי לא אחסר (תהלים כ"ג א'), ואמר שיהו בחיקך כאשר ישא האומן את היונק (במדבר י"א י"ב).

(1) פסוק כזה ינעתי ולא מצאתי, ואולי המעשה זכרנו, וכוננו אל הפסוק בצפניה ג' יד: שמחי ועלוזי.

רבי גרשון אשכנזי

א.

אחד מן „החריפים הראשונים“ (1) במאה החמישית לאלף הששי „אשר רבים הלכו לאורו“ (2) היה, רבי גרשון אשכנזי אוליף (3).

„ברכא דכולא בה“, עיר המרכיות לתופשי תורה, היתה העיר קראקא במאה הרביעית לאלף הששי. רבניה המפורסמים וישיבותיה הגדולות עשו לה שם למרחוק ותלמידים רבים מארצות שונות הצמאים לדבר ה', נהרו ובאו אליה, ובה מצאו את אשר בקשה נפשם. בעיר הזאת, אבן פנת התורה אז, נראה את רבי גרשון אשכנזי שומע לקח מפי הגאון רבי יואל סירקיש, אב"ד שם, הנודע בספרו ב"ת, שהיה אח"כ דודו וקנו מאשתו הראשונה (4). על ספסל התלמידים, בישיבת ר' יואל, ישב יחד עם הגאון ר' צבי הירש קלוזנער הנקרא ר' הירש ר' מנדלש שהיה אח"כ אב"ד ור"מ בלובו והגליל ואח"כ בלובלין והגליל (5). ועם הגאון ר' מנחם מנדל אויערבאך, מחבר עמרת זקנים על אור"ח, שהיה אח"כ אב"ד ור"מ בקראמאשין (6). ועם הגאון ר' מנחם מנדל קראכמאל (7), בעל צמח צדק, שהיה אח"כ אב"ד במערהרין והיה חותנו מאשתו השניה. אחרי מות ר' יואל סירקיש, בשנת ת"א, הקשיב ר' גרשון את לקחו מפי הגאון ר' יהושע, בעל מגניי שלמה, והג' ר' מ"מ קראכמאל (8). בעת ההיא חי בקראקא העשיר ר' ליב פאס (Pass) אחד מיקירי קרתא ונכבדיה ונצר ממשפחה עתיקה ומיוחסת. העלם ר' גרשון נשא חן בעיניו ויקחהו לחתן, ונקרא לפעמים על שמו (9). בבית חותנו שם לילות כימים ויהנה בתורה הנגלית והנסתריה, שגם בואת האחרונה, הקבלה, הצטיינה אז העיר קראקא. ויתקבצו אליו תלמידים רבים לשמוע את תורתו ויצא שמו לתהלה, עד שעדת העיר מנתהו לאחר מדוייניה. והוא היה אז צעיר לימים (10). מעצמו נבין כי אל הדבר הזה, למנות צעיר לימים לדיין בעיר מלאה נאונים ומקובלים מפורסמים, עזר לא מעט יחס חותנו ורוב עשרו. והמקרה

(1) נבדדו בשורת פנים מאירות ח"ג סימן י"א. (2) תלמידו הג' ר' דוד אופנהיים בהקדמתו לעבודת הגרשוני. (3) עיין כלילת יופי ח"ב צד קי"א ועיין בספרו של הח' קויפמאן ז"ל: Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien etc. s. 84.

(4) עיין עבודת הגרשוני סימן י"ז ובכלילת יופי ח"ב צד צ"ז. (5) ע"ש צד צ"ה. (6) ע"ש צד צ"ז. (7) עיין במאמרנו ר' מנחם מנדל קראכמאל' בהגהן ספר ב'. (8) עיין כלילת יופי ח"ב ובכאמרי הגל' ובס' „געשיכטע דער יודען אין קרעכטור ח"א כאת הח' פראנקל-גרין. (9) עיין כלילת יופי צד צ"ז ובספר „על גולי וינא" לח' קויפמאן הגל' (10) עיין כלילת יופי ח"ב צד צ"ז.

הנכבד הזה הראשון בחייו היתה, לדעתנו, הנסבה שהלך מחיל אל חיל הלך וגדול. גם סבת מות אשתו הראשונה שנעשה אח"כ חתן הגאון המפורסם ר' מנחם מנדל קראכמאל, הסבה הרבה לרוב פרסומו. כי חותנו השני, הרמ"ם, היה מפורסם בכל ארצות הגולה. וממנו יצאה, "תורה והוראה לכל ישראל" (1), והוא תמכו בימינו ועל ידו נתגדל ונתפרסם שמו ביותר. בשנת ה"י עזב ר' גרשון את קראקא ונעשה אב"ד ור"ם בעיר פרוסניץ במדינת מעהריץ. שמה משה עליו אשתו השניה מרת גיטל תמנה, בת הרי' מנחם מנדל, בשנת ת"ר (2). אבל מות אשתו לא פירד את החבולה והיה נקשר בקשר חזק עם חותנו ומשפחת חותנו עד יום מותו (3). בשנת ת"י נתקבל לאב"ד בעיר הענא, אבל לא ארכו לו שם הימים ובשנת תכ"א עזב את העיר ונתמנה לאב"ד ור"ם בניקלשפורג והמדינה על מקום חותנו הרי' מנחם מנדל אשר מת שם (תכ"א ב' שבט). ההתמנות הזאת היתה יקרה וחשובה מאד בעיניו כי העיר ניקלשפורג היתה אז מלאה חכמים וסופרים וגם ישיבה גדולה ומפארה מצא שם. והוא כותב אדותה: "גן עדן מקדם, עיר ואם בישראל" (4). אבל רק כשלוש שנים ישב בה על כסא הוראה ונקרא אחר כבוד, בשנת תכ"ד, לעיר וויען למלא מקום הגאון ר' ליב פישלש שנקרא זה האחרון לשבת על כסא הרבנות בקראקא אחרי מות הגאון רבי ר' העשיל (5). ר' גרשון נתמנה לאב"ד בוויען ועל כל מדינת אוסטריא. והעיר וויען היתה מלאה אז גאונים מפורסמים ומקובלים ואנשי מעשה (6). בעת ההיא התפרצה האמונה הכוזבה במשיח השקר, שבתאי צבי, ותבוא לאוסטריא. וגם בעיר וויען התראה השפעתה עד שהמקובל ר' שמואל פייבוש כ"ץ, אחד מהושבי ווינא, נכד הגאון בעל הסמ"ע הציץ ונפגע והיה כרוך (7) אחר המשיח השקר. בעת ההיא אשר תעו רבים מן הדרך האמת, היו עיני חכמים רבים נשואות אל הגאון ר' גרשון, שלבד פרסומו הגדול בתורה הנגלית היה מפורסם בידיעותיו הרבות בתורת הקבלה, שהאמונה הכוזבה השבתאית תמכה יסודותיה עליה. הגאון ר' יעקב ששפורטש מהאמבורג, אחד מלוחמי מלחמת האמת כתב בנדרון זה מכתב (8) גדול להגאון ר' גרשון אשכנזי, ובין יתר דבריו הוא כותב אליו: "עיניך הלא לאמונה זאת לחזות מישרים ולישר הדורים, להרים מכשול מדרך עמי ולסקל מרשותם אבני צנף, שלא יתנגפו בהרי נשפי חשכת מנוכת האמת, אמתה של תורה המתגלות, ולא נפלאה היא ממך, ובאורך הגנוז לצדיקים נראה אור הצדק

(1) עבודת הגרשוני סימן ל"ח. (2) עיין במאמר להדוד צמחי' להח' קויפמאן ויל בהגן ספר ב'. (3) ע' במאמר הגיל' (4) עבודת הגרשוני סימן כ"ז. (5) עיין כלילת יופי הגיל' (6) עיין שם ח"ב עמוד ק"ח—ק"כ. (7) עיין שם עמוד ק"א בהערה. (8) המכתב הזה הנוכח בסי' קיצור ציצית נובל צבי' להח' יעקב ששפורטש, דף י"ג, לא נדפס עדיין, ונמצא בכתב יד "ציצית נובל השלם". והספר היקר הזה, "ציצית נובל השלם", כתוב בכ"י הבהבר, נמצא בידי הרה"ח אברהם עפשטיין בוויען והוא נחלק על ד' חלקים. והנני כביע לו פה את תודתי אשר הואיל כשיבו להעתיק לי את הכתב היקר הזה.

המצדק הרבים ככוכב עולם ועד. ומי כמוך באלים, אקרא, להוציא כנגה צדק "צדק" עולמים להביאו בזמנו ושלא בזמנו, בזכותך השקול כרובו של עולם? מי ישקנו מים מבור בית לחם שערים המצוינים בהלכה ממון באיש קמבעיא לו בחלקת שיעורי שכלי אשר הוצתה אש הספק בכל סביבותיה – אם לא גבורתך הביקעה? באפס דמים ובלי סכנה אשתה ואומר שמועה מפך, כאלו אמריתה משמא דגמרא. מי כמוך מורה צדק ישועות – הנשמעו בקול זועות? ומי יועידך בחכמה ובינה להתחכם ולהבין במרא' ובאספקררי' המאירה בצורתו של "משיח לפי תומו או להעיד עליו בפרצוף וחומס? מי יצול במים שאין להם סוף בים החכמה ודולה פנינים מקרקעתו, אם לא אריבות ירך המפרישים לשחות כאשר יפרש השוחה ובר אמוראי לאיתוא לההיא אכן טבא? ... דרוש נא בתליסר אלפי לגמלי טעינו להבדיל בין אצל לאצל, להאציל עליהם מרוחק ולברר בנפת האמת, לקלום את סלת הבריא ולהוציא פסולת השמא". מדברי ר' יעקב ששפורטש אלה, נראה עד כמה היתה חשובה דעתו של ר' גרשון בנדון זה, ואמנם, לולא ר' גרשון שעמד בפרץ, פרצה עדרתו בכרם הדת ככל הנוהים אחר שבתאי צבי. ולא רק בעדרתו השתדל לבער אחר האמונה הכוזבה הזאת, כי אם גם על אוסטריא כלה הי' עיניו צופיות בזה, ונעשה אנודה משולשת, הוא ור' יעקב ששפורטש ור' אהרן שמעון שפירא, אב"ד בפראג, ושלשתם (1) לחמו מלחמת האמת להשמיד את האמונה הזאת. בשנת ת"ל נגרשו היהודים מווינן ואוסטריא ויצא גם הר' גרשון בגולה. אבל לא ארכו ימי גלותו כי שמו הטוב הלך לפניו ונתקבל לאב"ד בעיר מיץ על מקום הגאון ר' יונה האומים מחבר ס' "קיקיון דיונה" (2). בשנת תל"א (1670) הרשה הקיסר לודוויג XIV את התמנותו. בשנת תל"ב (1671) נתן לו הפרלמנט הצרפתי, (כי מיץ היתה אז תחת ממשלת צרפת), תעודה על ישיבתו במיץ, ובה יכונה בשם גרשון מהולץ (3). רבות פעל ועשה ר' גרשון בעדרתו החדשה. מיץ נעשה על ידו אכסניא של תורה ומסקומות רבים ורחוקים נהרו ובאו תלמידים לשמוע לקח מפי הר' גרשון שנהג שמה ישיבתו ברמה. היהדות בלוטרהינגן עליואם ופרוסיא המערבית, נתעוררה על ידו לתחייה והשפעתו היתה רבה ועצומה (4). אור ליום ד' י' אדר שני התנ"ג גוע ר' גרשון ויאסף אל עמו בעיר מיץ. ובכל מקום אשר דבר מותו הגיע היה אבל גדול ליהודים ובכי ומספר לרבים. במקומות רבים קבלו היהודים, לאות אבל ומספר, לבלתי זמר בכלי נגן בשנה

(1) עיין בספרו של הח' קויפמאן הנ"ל צד 94-92. (2) כן הוא דעת הרב דעכינצער בס' כלילת יופי ח"ב עמוד ק"ב וכן היא דעת הח' קויפמאן בספרו הנ"ל. לא כן היא דעת הח' גאספריינר בספרו: Die Wiener Rabbinen etc. לפי דבריו לא הי' במיץ מקדש חיי מנוחה ואחר שנים אחדות לישיבתו שמה. נתמנה רק לראש ישיבה בהקלויז ואח"ז נתקבל גם לאביד בהחלט. ע"ש. (3) עיין בספרו של קויפמאן הנ"ל צד 226-224. (4) עיין הנ"ל.

הראשונה למותו (1). כי לא רק בעיר מיץ בלבד היה ר' גרשון רב כי אם מורה ומנהיג ליהודים כלם.

ארבעים שנה נהג נשיאותו, והורה חקים ומשפטים לבני ישראל (2) ,ואלו נשתכחה ח"ו התורה הוא היה מהדר לה בפלפולא" (3).

ספרים הרבה כתב הר"ר גרשון ונדפסו רק מעט, והם: עבודת הגרשוני, שו"ת. סדרו הוא בעצמו (4) בשנת תמ"ח זנדפס ע"י בנו הר' נתן בפפר"ם בשנת תנ"ט; תפארת הגרשוני, דרושים על התורה. נדפס שם בשנה הנ"ל ע"י הנ"ל; חידושי הגרשוני, הגהות וחידושי דינים על ג' חלקי השו"ע. נדפס שם בשנת ת"ע ע"י ר' אליעזר לאווי נכד המחבר. גם נדפסו ממנו עשר תשובות בשו"ת חות יאיר, ובשו"ת שער אפרים. לבד אלה השאיר בכתובים: ספר חידושי הלכות על מסכת יבמות; ספר גדול על הרי"ף; וקבוץ חידושים בש"ס ופוסקים ודרושים שונים שדרש ברבים (6). לבד הרבה חידושים שהלכו לאיבוד בשעת גירוש וויען (6).

ואלה שמות בני גרשון: א) הר' משה אשכנזי אב"ד בעיר ברודא, במעלה, מובא בשו"ת עבודת הגרשוני סימן י"ו. ב) הר' נתן אשכנזי שהדפיס ספרי אביו עבודת הגרשוני ותפארת הגרשוני. ג) הר' יואל אשכנזי שהשתתף גם הוא בהדפסת הספרים הנ"ל. ד) הר' נחום אשכנזי שהלך לא"י (7). הוא חתום על המכתב מירושלים אדות ש"צ משנת 1710 (8). ה) הר' יוסף אשכנזי. הדפיס בשנת 1709 שו"ת ראש יוסף (9). ו) בתו, אשת, הרב המופלא עושה פלא כמהר"ר אברהם כ"ץ (10). ז) בתו, אשת הר' משה פאליץ (Politz) שהניח בעד ר' יונתן אייבשיץ נגד היעב"ץ (11).

ב.

הענוה ושפלות הרוח הנפרוה שנפגוש אצל חכמי פולין בכלל (12), נפגוש גם אצל ר' גרשון אשכנזי (13). הוא היה תמיד נכון להרכין את ראשו לפני גדולים ולבטל דעתו נגד דעתם; "באשר שרב גדול ומפורסם, אבטל דעתי הקלושה מפני דעתו הרמה" (14). "יפה עשה הרב בית יוסף שהניח דברי המרדכי בתימה והשמיטה בש"ע" – בכל זאת הוא מסיים היקף: "ומ"מ: באשר ששלשה מטיבי צער, ה"ה מהר"ם פדואה ומהרמ"א ומוח"ז, קימו וקבלו

(1) עיין קויפמאן הג"ל צד 228. (2) הקדמת ר' דוד אופנהיים לעבודת הגרשוני. (3) שם. (4) מכתבו לר' מעביל רופא בראש עבודת הגרשוני. (5) עיין בהקדמות עבודת הגרשוני ותפארת הגרשוני. (6) עיין קונטרס אחרון לצמח צדק צד 96. (7) עיין הקדמת בנו לחידושי הגרשוני. (8) עיין תורת הקנאות דפוס לעמבערג צד 57. (9) עיין קויפמאן הג"ל. (10) עבודת הגרשוני סימן ג"ז. (11) לוחות העדות צד 23. (12) עיין ספרי ר' מרדכי יוסף פ"ג. (13) עיין הלאה סוף פ"ג. (14) עבודת הגרשוני סימן ג'.

דברי המרדכי הנ"ל אין לזוז מדבריהם ואין לנו לרחק מה שהם קרבו" (1). הוא לא מצא את עצמו כדאי והגון לכך שיפנו אליו בשאלות, ושתופסק הלכה כמותו. ובאשר נשאל מגאון אחד שאלה הלכיות השיב הוא: "ואינו צריך לא לגמרא ולא לסברא דידי רק ענותותו הרבני לשאול כמנ" (2). "נפשי יודעת מאד, משיב לגאון אחר, שהוד מעלתו איננו צריך לא לגמרא ולא לסברא דידי וכל רז לא אנוס לו וכל יקר ראו עיניו, עיני פקוהו, ומה דבדק לן מר, זאת לא זאת כי אם ענותותו לתקוע את עצמו בדבר הלכה שאינה פסוקה" (3). לא נדבר מן הקדמונים שהרכין ר' גרשון את ראשו לפניו וירא להכריע ביניהם: "וקשה עלי כתורמם להכריע במקום שנראה שהוא פלוגה בין כת של קודמים, כי יודע אני את מך ערכי ואינני בהשג יד" (4). "אני מכיר את מך ערכי שאינני בהשג יד להכניס ראשי כצפור דרוור בין הרים גדולים" (5) – כי אם דבר בהכנעה יתירה גם עם הגדולים שהיו בימי וזמנו. הנה, המ"ו, אם כי השיג עליו בכמה מקומות (6) בכל זאת אנו מוצאים במקום אחד כותב עליו: "הנה בער אני ולא אדע שיחת חולין של הרב ז"ל ומכ"ש שדבריו אלו הם דברי תורה וללמוד אני צריך" (7). ענוה קצונית היא מצד ר' גרשון לכתוב כדברים האלה. על הרש"ל והרמ"א הוא כותב: "הם העמודים אשר נשען עליהם כל הוראתינו, מי יקל ראשו נגדם בלי ראייה" (8). וביותר נהג כבוד ברמ"א: "מי לנו גדול ממשה ה"ה הגאון מוהר"ר משה איסרלש אשר מימינו אנו שותים... מפיו אנו חיים, וכל הפורש ממנו כאלו פורש מן החיים, אם לא בראיות ברורות שנראות לעינים, ועכ"פ בהסכמת בעלי הריסין בעלי קרנים" (9). על הג' ר' מרדכי יפה הוא כותב: "מי יבא אחר המלך הדור בלבשו לחלוק עליו (10)?" על המור וב"י כותב לאמר: "הגא המה, המור והב"י, גאונינו מאורי עינינו ועיני הגולה כולם ומימיהם אנו שותים, מצוה עלינו שלא נמוג ראשנו אבי סדי" עד שנהפוך בזכותם ליישב דבריהם עד שיר עיונינו מגעת, והשאר נבמל בלבנו". ואם כי ידע בנפשו שאחרי כל פירושו וביאוריו, דברי המור והב"י אינם עולים יפה בכל זאת הוא מסיים: "והנה נפשי יודעת מאד שקצתן מן הדברים אינם מוכרחים, וביותר שאין עולים לפי דברי הסמ"ע, מ"מ באשר שהם אפשריות כתבתים להורותם שלא יהיו דברי המור והב"י כדברים וזים אשר אין להם שחר" (11). מכל זאת שהבאנו בולטת למדי שפלת רוחו והענוה של ר' גרשון

(1) עבודת הגרשוני סימן י"א. (2) שם סימן מ"ו. (3) שם סימן א'. (4) שם סימן פ' וע"ש קיד. (5) שם סימן ל"ד. (6) חידושי הגרשוני הלכות שחיטה סי' מ"ה כ"ה. טריפות סי' ל"ט. מ"ד. מ"ה. מליצה סי' מ"ט. עופות סי' פ"ב. בשר בחלב סי' צ"ב. תערוכות סי' ק"י. מאכלי עזים סי' קי"ב. קי"ז. יין נסך סי' קכ"ג. קליב. רבית סי' קס"ט. נדה סי' קצ"א. קצ"ה. נדרים סי' רי"ט. אבילות סי' שע"א. ח"ב. (7) שם הלכות בכור בהכח מהורה סי' שצ"ז. (8) עבודת הגרשוני סי' נ"ז. (9) שם סי' מ"ח. (10) שם סי' צ"ד. (11) שם סימן צ"ב.

אשכנזי, ענוה קצונית שאינה נותנת כבוד לבעליה. בכל זאת במקום שראה עין בעין כי פלוני טעה אוי, "לא נשא פנים לשום אדם הגדול בענקים" (1) כי היה איש האמת: "אהב אני את האמת יותר מן הכל" (2). "האמת אהובה מן הכל" (3). ואהבתו לאמת, האמת שלו כמובן, הראה ביחסו להראב"ד בעל השנות, ולהש"ך. על הראשון הוא כותב: "מפני חשק השגה לפעמים הוא מגדיל הענין... שמן קושיות רפיות עשה דגושות" (4). בדבריו המעטים האלה גלה לנו את דעתו בכלל על השנות הראב"ד ותכונותיו. ועל הש"ך הביט בכלל בשויון נפש, אם כי השתדל (5) בעצמו בהדפסתו בהיות הש"ך בקראקא להרפים את ספרו, ומכנהו בשם: "מהר"ר שבתי כהן" (6), תחת אשר אהב לכתוב תוארים גדולים כדרך חכמי פולין. וכתב לבנו: "והנה לדינא אען ואומר: אם היו דברי הש"ך מוסדים על אדני האמת ודאי יפה כונת ודין אמת דנת. אבל לענ"ד במחילה מכבודו של הש"ך לא כוון יפה בזה" (7) הוא הוציא משפט כללי על הש"ך: "שרוב הרבנים אשר אין בידיהם ספרים לעיין בהם, פוסקים אחריו" (8).

ואם כי נהג ר' גרשון כבוד בכל הגאונים שהיו בזמנו, כאמור למעלה, ובא בכתובים כמעט עם כלם (9), אבל ברית אהבה וידידות ביותר כרת עם שנים מהם, הלא המה: ר' מנחם מנדל קראכמאל חותנו ור' דוד מעביל רופא. על הראשון כותב: "אשרי הדור אשר רבנו בתוכו שורה" (10). "ממנו תצא תורה והוראה לכל ישראל" (11). ומכנהו: "אוני ועוצם חילי" (12) וחותרם את עצמו בתשובותיו אליו: "חתנו ותלמידו", "הקטן והצעיר" ומירא דמן תלמידיו. ובכתבו אליו דבר בהכנעה ובהתנצלות: "ענותותו דמר תרבני ועל עומק דעתו הרמה יעמידנו ואדעה שאהבה נפשי" (13). ובטל, עפ"י רוב, דעתו נגד דעת חותנו (14), ואם לפעמים, כיוצא מן הכלל, השיג עליו התנצל ע"ז מקודם: "ולא באתי ח"ו להשיב על דבריו רק להבינם על עמדם ומקורם" (15). "חלילה לו ולזרעא דאבא לבוא אחר המלך לסתור את דבריו, המיוסדים על אדני פז הסברא השכל והמדע. אמנם כאשר שתורה היא וללמוד אני צריך אמרתי לדבר נגד מלכים ולא אבוש" (16). לעתים הכיפות לא רצה להתיר שאלות הנשאלות ממנו, רק אם יסכים בשריו"ת מורי חמי הגאון" (17), "ובאם שאין דעת מורי חמי הגאון... מסכמת להיות, הרי דעתי במלה ומבוטלת כחרם הנשבר וכששר שיש עמו שובר, כענן בוקר אשר חלף ועבר" (18). רק לפעמים, כיוצא מן הכלל, השיג עליו ובטל את דברי חותנו (19). באחת,

(1) ר' דוד אופנהיים בהקדמתו לס' תפארת הגרשוני. (2) עבודת הגרשוני סי' י"ז (3) שם סי' פ"ט. (4) שם סימן פ"ד. (5) עיין כלילת יופי ח"ב צ"ח. (6) עבודת הגרשוני סימן ט"ז. (7) שם סימן י"ז. (8) שם סימן ט"ז. (9) עיין הלאה פ"ג. (10) עבודת הגרשוני סי' ע"א. (11) שם סימן ע"ה. (12) שם סי' ל"ח. (13) שם סימן ע"א. (14) עיין הלאה פ"ג. (15) שם סימן ע"א. (16) שם סימן ע"ט. (17) שם סימן ט"ז. (18) שם. (19) ע"ש סיכנים ל"ה ול"ו.

אהבתם היתה חזקה ונאמנה (1) וכפעם בפעם באו בכתובים בדבר הלכה (2) . גם עם הר' דוד מעביל רופא כרת ר' גרשון אהבה וידידות. הוא כותב אליו: „הרב הנערב החכם השלם עולה במעלה הסולם וראשו מגיע עד שמעניק החמה והירחים כ"ש מהר"ר מעביל נ"י, רופא מומחה רוח הבריות ורוח המקום ממנו נוחה" (3) . במקום אחר הוא כותב אליו: „החכם השלם בשכל הנקנה כקנין ידו בכל חכמה ומדע: טבעית, תבונית, מספר ומנין, בר אבהן ובר אורין, שמו נודע בשערים ומצוין, כבוד שמו כמהר"ר מעביל רופא מומחה" (4) . מן התוארים האלה נראה למדי עד כמה היה יקר וחביב בעיניו. ומצא חוב לעצמו להתנצל לפניו על אשר לא השב לו מהרה על מכתבו: „הנה אהובי ידיד עליון, כותב אליו בשנת תמ"ח, עתה באתי להתנצל לפני כסא כבודו על איחור פעמי קן קולמסי במקום שהיה לי להקדים שלום למר ולתורתו ולהודיעו שכתבי הוד יקרו, אלה דברי דוד האחרונים, באו אלי, ולומר יישר כאשר דבריו נאמרים באמת נכונ' וישר' בעיני ה' . . . הנה עדי בשחק נאמן, זאת לא זאת שנלוו דבריו הנעימים מנגד עיני, ח"ו, אדרבה הם לטושפות ולוכרון תמיד, אך ורק מרוב טרדות ולימודים הכרחיים לא ה' הומן מסכים עמדי לייחד הדבור למעכ"ת אוהבי כנפשי" (5) .

הר' דוד מעביל, לבד חכמתו בתור רופא היה תלמודי מצוין. חי מקודם בפולדא והלך בגולה עם יתר בני עדתו בשנת 1671 אשר נגרשו ע"י המארקגראף באדען-דורלאך, ותישב במריער (6) .

ג.

התלמוד, זה המפעל הענקי הוא, כידוע, במדה מרובה פרי הצרות והרדיפות בזמן הבית השני ואח"כ אחר החורבן, חורבן האומה והארץ . והסבות האלו בעצמן, הצרות והרדיפות, הסבו אח"כ להתפשטותו בין העם ויציאתו מרשות היחיד, יחיד סגולה, לרשות הרבים, קנין העם כלו: בכל עת צרה וצוקה, בכל הרדיפות והמכאובים שבאו על ישראל, מצאו מורי העם הזה ומאשריו צרי ומרפא לרוחו הנענה והנרכא, בתלמוד. על ידו, רק על ידו, השתדלו לחזק ולאמץ את מעמדו הרוחני בכל עת ובכל מקום . לכן נראה כי בכל מקום שנלה, שכניה עמו: השתדלו מוריו להפיץ את התלמוד ודעותיו בין העם ע"י ישיבות שונות (7) . בגלל הדבר הזה נוסדו הישיבות בסורא ופומבדיתא, ואח"כ נראה כי „מצרפת תצא תורה ודבר ה' מאשכנז" (8) .

(1) עיין לעיל פ"א ובמאמר „לדוד צמח" בהגן ספר שני. (2) עיין צמח צדק סימנים: מ"ז ס"ז פ"ד פ"ז צ"ח ק"י ועיין במאמרנו „רמ"ם קראכאל" בהגן הנ"ל. (3) עבודת הגרשוני סימן פ"ד. (4) שם סימן י"ג. (5) בכתבו זה נזכר בראש עבודת הגרשוני. (6) עיין גלי ווינא הנ"ל. (7) עיין ספרי ר' מרדכי יפה פ"א. (8) שו"ת הריב"ש סי' ע"ז.

וההשתדלות הזאת, לעשות את התלמוד לקנין העם כולו, נראה ביותר במאה הרי' והרי' לאלף הששי: בעת הנוראה הזאת אשר מעבר מזה סבל ישראל צרות גופני ורוחני ע"י הגלות הספרדי הנורא, שבמדה ידועה היה כעין חורבן שלישי. ומעבר מזה הצרות והרדיפות שסבלו בכל מקום מושבותיהם, די לנו להזכיר את מספר השנה: ת"ח, אזי כמו בחזון יראו לפנינו נחלי מוח ידם, דמי אבותינו הנהרגים למאות ולאלפים —, בעת הנוראה הזאת, מצאו מורי העם האמלל הזה לחזק את רוחו ע"י התורה והמצוות; בעת ההיא השתדלו לעשות את התלמוד, אשר על פיו חי העם ויצא ויבא, לספר-עם, שכל העם יהגה ויקרא בו. אזי נתיסדו הישיבות הרבות, וכל רב השתדל להרכיב תורה ברבים. כמובן שכל רב הגדול מחברו היתה ישיבתו יותר גדולה ומפורסמת ואלה נהרו תלמידים למאות. אחד מן הרבנים האלה שהחזיק ישיבות גדולות היה ר' גרשון אשכנזי. בכל מקום שכהן בתור אב"ד החזיק ישיבה גדולה וכל מעינו היתה בה. הוא ראה בהישיבה מטרה גדולה וקדושה, וכל כחותיו הגופנים והרוחניים הקדיש למענה, ורבת היתה סדרתו, "סדרת הישיבה החשובה" (1) כדי "להפק רצון התלמידים כלמוד השנון" (2). ולא לחנם הוא חותם את עצמו לעתים תכופות, "המרוד מאד" וכדומה. ולמדויו עם התלמידים כללו כל מקצעות הספרות הרבניות, לא הניח דבר גדול אף דבר קטן, "וירד לעומק הלכה עם פירשי' ותוספ' בהלמוד בבלי וירושלמי ותוספת' ספרא וספרי ומכילת' ובכל הפוסקים קדמאי ובתראי" (3). הוא לא הרצה לפניהם את שעורו והלך לו, כי אם בעצמו, "היה מתמיד עם תלמידיו בשקידה יתרה" (4). לא נתפלא איפוא, שנהרו לישיבתו תלמידים רבים מאד עד אשר צר היה המקום להכילם. אחד מן התלמידים, רבי דוד אופנהיים, מצייר לנו דחקות הישיבה בדברים אלה: "וישבנו ששה תלמידים באמה בת חמשה חומשי תורה, ובאמה בת ששה ספרי משנה ותלמוד" (5). ואם כי היה מרוד בישיבתו מאד לא העלים עין גם מעדתו והשגיח עליה בעין פקידה והיה, על ידה, "עמיל התלאות במילי דעלמא ודשמיא" (6); מעבר מזה היו מוטלים עליו, "רוב עסקי המדינה" (7) השייכים למצב ישראל, ומעבר מזה הורה את העם, "משפטי אלהים ותורותיו" (8). ובנועם לקחו ומסורו הנעים השיב רבים מעון, וקעקע בירה בלא מנהיג ושומר ומושל, רק באמרי פיו המהור" (9).

ויצא שם ר' גרשון למרחוק, וממנו, יצאה הוראה בכל העולם בפלפולא רבא ועל עיסקא ובורי' כבן עזאי בשוקי טבריא" (10). וחכמי דורו

(1) שרית עובדת הגרשוני סימן פ"א. (2) שם סימן ג"א. (3) ר' דוד אופנהיים בהקדמתו לתפארת הגרשוני. (4) שם. (5) שם. (6) מכתבו להג' ר' מעביל רוטא. (7) עובדת הגרשוני סימן ר"ל. (8) שם פ"ג ע"ת. (9) הקדמת ר' דוד אופנהיים הנ"ל. (10) עובדת הגרשוני סימן י"ת.

הביטו אליו ונהרו וברכו: „ברוך שנתן בן לאברהם אבינו כזה“ (1). ורבים מגדולי דורו באו עמו בכתובים ובקשו תורה מפיו כמו: מהר"ם מלובלין, הגי' חגי חנוך סג"ל מפראג, הגי' אהרן שמעון שפירא אב"ד בפראג, הגי' בעל הש"ך, הגי' בעל שער אפרים, הגי' ר' מעביל רופא, הגי' ר' מנחם מנדל קראכמאל בעל צמח צדק, הגי' ר' ישעיה הורוויץ נכד השל"ה ועוד גאונים מפורסמים (2). באחת: „עיני כל בית ישראל היו עליו בין דין לדין: בין חייב לזכאי. בין דם לדם: בין דם ממא לדם מהור כי יפלא דבר... ואיש לא המרה את פיו רק על פיו יצאו ויבאו“ (3). אבל כאשר היה מרוד מאד, מרדת הישיבה ועסקי הצבור, התרחק מלהשיב על השאלות הרבות והשונות שבאו אליו מכל עברים: „ומה מצאתם בי כי דלקתם אחרי“ (4)? יכתוב לאחד משואליו. ומרוב מרדותיו לא דקדק בתשובותיו, לפעמים, כראוי וכרצונו: „מרוב המרדות חבילות ואגודות אשר הקיפני כתרונני כצנה אינני אוכל לבין דעת“ (5), „שאין הזמן מסכים עמדי להראות פנים לכלל צד“ (6), כאשר אהב. כי כן היתה דרך תשובותיו „להראות פנים לכלל צד כמראה האופן“ (7). עד שלבסוף הוא מסיים את הסכמתו לאחד מב' האופנים (8) או כאשר אומר הוא: „לבנות ולסתור ע"מ לבנות“ (9).

והתלמוד היה לו לקו בבנין תשובותיו. ודעתו „שאין שייך לומר שהלכתא כבתראי מן אביי ורבא ואילך“ (10). גם מביא סעד וסמך לדבריו מפוסקים ראשונים ואחרונים, ולפעמים גם מהקבלה (11). ומרוב מרדותיו השיב, לפעמים, מסברא דנפשיה ולא קבע מסמורים לדבריו מפוסקים ראשונים ואחרונים (12), „כי אין הזמן מסכים עמדי, יכתוב לאחד משואליו, לחפש אמרתת הפוסקים קמאי ובתראי“ (13). מכל זה נראה אשר מרדותיו הרבות גילו ממנו לפעמים את ההעמקות בתשובותיו והוא בעצמו הרגיש את רפיונו בזה. ולפעמים יכתוב לשואליו: „ואם יש לכם ספק בדברי שאלו את פי ואשיב שנית ידיו להשיב כיד ה' המוכה אי"ה“ (14). ובאשר שאהב להשיב דבר שלם ומפורט כל צרכו, „דבר ולא חצי דבר“ (15), דקדק לכתוב את תשובותיו בכתב נקי ובשפה ברורה כדי שתקראנה בדיוק ועל נכון, ומצא מחויב להתנצל ע"ז אם כתב תשובתו בכתב אי-ידי ובשפה בלתי צחה: „ובמטותי מניה דמר שאל ישים עיניו, עין פקח, בכתבי ולשוני ששניהם אינם שוין למוכה ואינם ראויים להעלות על שלחן מלכים מאן מלכי רבנן כמות שהן כי הנחוי השיאני

(1) הקדמת ר' דוד אופנהיים הנ"ל. (2) עיין עבודת הגרשוני ובכלילת יופי ח"ב עמוד ק"ג-ק"ה. ועיין בספרו של גאספרוינד הנ"ל צד 70. (3) הקדמת ר' דוד אופנהיים הנ"ל. (4) עבודת הגרשוני סימן ע"ח. (5) שם סימן מ"ו. (6) שם סימן מ"ז וסימן מ"ח. (7) שם סימן ל"ב. (8) עיין לדוגמא שם: סי' י"ב ב' כ"ב. (9) שם סימן פ"ד. (10) שם סימן קכ"ד. (11) חידושי הגרשוני הלכות ס"ח סימן רע"ו והלכות אבלות סימן שצ"ו ועבודת הגרשוני סימן ס"ב. (12) עיין עבודת הגרשוני סימן כ"ב. (13) שם סימן ס"ו. (14) שם סימן ע"ח. (15) שם סימן מ"ו.

ולא היה לי פנאי לכתוב מהדורא בתראי" (1).

והשובותיו נוכל לחלקן לשלשה מינים: (א) השובות שהשיב להלכה למעשה. (ב) השובות שהשיב רק להלכה אבל לא למעשה. (ג) השובות רק דרך פלפול בעלמא: לא להלכה ולא למעשה. ובכלל היה מיראי הוראה ולא רצה, לתקוע את עצמו בדבר הלכה והניח, הדברים לגדולי חקרי לב בחכמה ובמנין. הוא כתב בנדון זה בהתנצחות: "ואנכי רואה את נגעי עצמי ואני יודע את מך ערכי שלא שמשתי כל צרכי, ולתקוע את עצמי לדבר הלכה למעשה רב, מי אנכי" (2). וביותר ירא לפסוק הלכה למעשה בעניני חיי אישות: "הנה נפשי יודעת מאד את מך ערכי, תודעת ולא איש אנכי, לא שמשתי כל צרכי ובפרט בענינים עמוקים כאלו" (3). וכאשר באה שאלת ענונה לפניו השיב: "שלענ"ד להתיר האשה... להתנסא לכל גבר". אבל לא מצא די עזו בנפשו לפסוק גם למעשה את הוראתו זו ומסיים: "היו כל דברי הנ"ל להלכה ולא למעשה עד אשר יסכימו בשריות דהויא אתתא". וכל זאת למה? – "באשר שמירא הוראה אני בדבר קל, קל וחומר בדבר חמור איסור אשת איש" (4). וגם במקום שמצא לדבר ברור ופשוט, "שהבת שריא להתנסא לכל גבר כשר", – ירא לסמוך על דבריו ואומר: "אמנם מאחר שהנדון הוא דבר חמור ע"כ החכם השואל לא יסמוך על הוראתי" (5). וחומרותיו בדבר ענונה עברו כל גבול וכשבאה לפניו שאלה בדבר ענונה, עלובה גלמודה גמולה מבעלה יושבת במחשכים כאלמנה, והגאונים המפורסמים ר' אהרן שמעון שפירא אב"ד בפראג והגר"י מפוזנא התירוה, – הסתיר הוא את כל הבנין ההתירי והעלה מתוך משנתו כי, "מכל הלין חששות אין להתיר האשה הנ"ל" (6). שוב פעם אחת באה לפניו שאלה דבר אשה שלא יכלה לטהרה את עצמה לבעלה ובאשר, נכמרו שערי רחמי על האשה האמללה – החל לעיין בדבר התירה גם שאל בעצת הרופא. ועפ"י דברי הרופא היה יכול להתירה לבעלה. "אמנם מי רב חיליה לסמוך על דברי רופא להקל?" ואם כי גם הוא בעצמו מצא ראיות רבות להתירה, "והבא לטהר אשה הנ"ל יש לסייע לו בסיוע שיש בה ממש", "אעפ"כ, מסיים אח"כ, לא מלאני לב, לב הנשבר על משענת קנה רצוץ להתירה" (7). רק לפעמים הקיל באשה אחת שרצה הרמ"מ חותנו לפסול את גטה, והוא השיג עליו, למרות שבטל תמיד דעתו נגד דעת חותנו, להתירה: "שנכמרו רחמי עליה" (8). הנה כי כן גבר הפעם הלב על הכתב. והחזיון, היוצא מן הכלל, הוזה, נראה אצלו עוד פעם אחת, בחוקי דעת המ"ו על שנתן היתר להתלמידיו

(1) עבודת הגרשוני סימן צ"א וע"ש סימן פ'. (2) שם סימן ס"ו. (3) שם סימן ע"א.

(4) שם סימן ע"ב. (5) שם סימן קי"א. (6) שם סימן נ"ט. (7) שם סימן כ"ב. (8) שם סימן ל"ה.

"הותיק הקדוש והמהור מהר"ר יואל" לקחת לו אשה אחרת מרם נתן גמ לאשתו הראשונה, הנשבת בין הקדרים, ועדים באו שנשתמרה מחמת אונס". אבל יצאו מערערים על המ"ז. וראש המדברים על הגאון מיהר"ר דוד הנ"ל היה חותנו הגאון רמ"מ. ור' גרשון הסכים עם המ"ז, שעכ"פ יוכל ורשאי לזכות לה גמ לאשתו הראשונה ע"י אחר אע"פ שאין לו לשלם כתובתה" לא כדברי המערערים שאינו יכול לזכות לה גמ ע"י אחר בע"כ⁽¹⁾. גם פה נראה אשר, "התורה שבלב" ⁽²⁾ גברה אצלו על, "התורה שבכתב": הר' יואל הנ"ל היה חביב עליו מאד ומעיד. "שהיה אחד מיוחד מתלמידי ו שקד על דלתי ישיבתי. אמרתי לא אסור רישא אבי' סדיא עד דקא מהפכינא בזכותיה, יגעתי ומצאתי לענ"ד"⁽³⁾. — וכאשר נחקה על שרשי חומרותיו ויראתו מפני ההוראה נמצא סבתם: ענותנותו הנפרזה ואידיעותיו את ערכו העצמי, הוא שהחזיק את עצמו שלמד מעט ויודע מעט לא מלאו לבו לסמוך על דבריו: "מכ"ש אני הצעיר מך ודל שאין לו לסמוך על דעתי הקלושה"⁽⁴⁾ ואני רואה את נגעי עצמו שחבטה אין כאן וזקנה אין כאן"⁽⁵⁾. אבל במקום שראה חילול השם והרמת יד בדבר הקדוש יצא בהרמת קול, קול המקנא קנאת ה', למרות ענותנותו והחבאתו אל הכלים. "ובאשר הענין הזה הוא הרמת יד בתורת משה, לא אחשה ובמקום חילול השם אין חולקין כבוד ולית בה מצות פרושה"⁽⁶⁾. כן יצא לערער על מורה אחד, "שנתן רשות לאחד מן המחבלים את הכרמים, כרמי עין גדי, שילך ויקבול אצל השררה יר"ה על ראש ומנהיג בקהלתו", "אחד מיוחד שבעדרו, צאן קדשים, מוחזק בכשרות ומנוסה כמה שנים ועולה לא נמצא בשפתיו". — "באשר שאין הדור יפה כל כך. מהם טרחנים וסרבנים. ע"כ לפעמים ועתים רחוקות, לפי תואר הענין, זרק מרה באיש אשר ימרה לעשות שלא כשורה בזדון ועברה. אבל מ"מ לא הרע לאחד מהם". נגד הרב הזה שנתן רשות לבלעל, "לקבול אצל השררה" על מנהיג הער יצא ר' גרשון וצווח: "ווי להוראת שעה לפרוץ פרצה בבקעה, להתיר דמן של ישראל ולבלעם חנם"⁽⁷⁾, ועי"ז נתרבה המחלקות בישראל. וגדול השלום, "שאין התפלה או התורה עולה למעלה אלא ע"י השלום"⁽⁸⁾.

ד.

עוד בתלמוד, בחלק האגדה, נמצא את ה"דרוש" לוקח מקום נכבד וגדול. בכחו הוציאו, בעדי התלמוד, את המקרא מידי פשוטו ו,דרשו אותו כמין חומר" והכניסו בו רעיונות ודברים מאוחרים. אבל המתבונן בדבר הזה יראה כי הרשו לעצמם בזה רק בשביל מטרה מוסרית: ללמד לעם מוסר

(1) עבודת הגרשוני סימן ל"ו. (2) עיין. על פרשת דרכים" כאמר תורה שבלב. (3) עבודת הגרשוני סימן ל"ו. (4) שם סימן כ"ז. (5) שם סימן מ"ח. (6) שם. (7) שם. (8) תפארת הגרשוני פרשה מקץ.

השכל ומדות טובות וישרות. המה ידעו נאמנה שעיי' שיסמכו דבריהם על המקרא ימצאו ביותר מסילות בלב העם, ההמון, אשר למענו ביחוד דרשו והמיפו את אנדותיהם ודרושיהם (1). בשביל המטרה הזאת דרשו: „על כן יאמרו המושלים בואו חשבון, תבנה ותכונן עיר סחון – המושלים, אלו המושלים ביצור. בואו חשבון, בואו ונחשוב חשבונות של עולם: הפסד מצוה כנגד שכרה ושכר עברה כנגד הפסדה. אם אתה עושה כן, תבנה, בעוה"ז ותכונן לעוה"ב" (2). גם שמות ערי ישראל הוציאו לפעמים מידי פשוטם כשהמטרה המוסרית צריכה היתה לכך: „מה דכתיב: וקינה ודימונה ועדעדה – כל שיש לו קנאה על חברו ודומם, שוכן עדי עד עושה לו דין" (3). דרושים כאלה נמצאים הרבה בספרות התלמודית (4) וכל הרואם יכיר תיכף את הגרעין המוסרי שבהם. אבל דרוש-פולי: לקשות ולתרוץ ולסתור מה שנבנה כדי לבנות מחדש, כעין שעשועים, ולתת בפי הקדמונים דרושים ופפולים מה שחדשו האחרונים, בלי שום תועלת מוסרית או השכלית רק לשם הפלפול בעצמו, דרוש כזה לא נמצא בתלמוד והוא פרי ימי הבינים, וביותר המאות האחרונות לאלף הששי: בזמן ההוא נמצאים רבים שהשתדלו לעשות את ה„מטעמים" האלה. עקמו וקלקלו את הכתובים והכניסו בהם את דעותיהם ופפוליהם הם ולא יבצר מהם לאמר: „דיוסף והשבטים כולם היו בקיאים בדין וסלקא להו שמעתהא אליבא דהלכתא וסבירא להם כרב אחא בר יעקב" (5). וסמואל, זה הקמיגור המושבע של עם ישראל, הוא בודאי יודע לפלפל בדינים והלכות ומשהמש בחכמתו זאת לרעה בשעה שהוא מקטרג על עם חרמו, עם ישראל: ובשעה שעמדו ישראל על הים ואלהים צוה שיקרע לפניהם, קטרג סמואל ואמר: „רבש"ע לא עבדו ישראל עכו"ם במצרים, ואתה עושה להם נסים? מה הללו עובדי עכו"ם אף הללו עובדי עכו"ם. אמר לו הקב"ה: שומע שבועול! והלא לא עבדום אלא מתוך שעבוד ומתוך מירוף דעת ואתה דן שוגג כמירד ואונם כרצון?" (6). הפנטסיה של האגדה הזאת מובנת כל צרכה. אבל הדרשן המפלפל מוצא בדברים האלה את יד סמואל החזקה בפלפול ההלכות, וחכמתו מה רבה: הרמב"ן ובעלי התוספות מחולקים אדות ישראל קודם שקבלו את התורה. הראשון מוצא כי נדונים כישראלים גמורים, והאחרונים מוצאים כי נדונים כבני נח (7). והנה אם נאמר כרמב"ן, המה חייבים בעבדם עכו"ם במצרים אם כי היו אנוסים: כי עכו"ם הוא בני דברים שיהרגו עליהם ואל יעברו (8), אבל מטעם שוגגים המה פטורים. ואם

(1) עיין סוטה מ'. ועיין במאמרנו „רבי יצחק אבוהב" פ"ב. (2) בבא בתרא ע"ה. (3) גיטין ד'. (4) עיין דהר"ד ח"א פכ"ב וח"ב פכ"א. (5) פרשת דרכים דרוש א' לר' יהודה רואנים (מת תפ"ו). הוא הנודע בספרו ההלכיההפלפולי „משנה למלך". וספרו הדרושי „פרשת דרכים" השפיע הרבה, עד היום, על הדרשנים כמין זה. (6) כדרש אבכיר. (7) עיין רמב"ן סוף פרשה אמור בענין כגדף ועיין מנהדרין נ"ה ג"א וברש"י שם. (8) עיין מנהדרין ע"ד.

נאמר כתוספות המה חייבים ממעם שונגים כי „גר ועכו”ם שהרגו נהרגין” (1). והנה סמואל הוא ערום יותר מדי, הוא אחז את החכר בשני ראשיו: „קמרנ אף שידע שהיו אנוסים ושונגים. משום דאם באנו לפוטרי ממעם אנוסים יחבינן להו חומרא דישאל דנענשים על האונס. ואם באנו לפוטרי ממעם שונגים, יחבינן להו חומרא דבני נח, דקי”ל דנהרגין על השונג” (2). ואם ה”אבות” יצאו מכלל בני נח? על מדוכא זו ישבו גם מלאכי מעלה, והיו נבוכים באותה חקירה: אם האבות יצאו מכלל בני נח לגמרי ובגוים לא יתחשבו או דלמא דלא יצאו מכלל בני נח” (3). ואברהם אבינו בעצמו לא ידע מה טיבו: „נסתפק במחלקותם של ראשונים דבעלי התוספות והרמב”ן” (4). אבל ראה זה פלא: פרעה מלך מצרים, זה המושל האכזר הוא אמר: קים לי כרמכ”ן, ולא נסתפק בלל בדבר הזה. „והיה סבור דקודם מתן תורה יצאו מכלל בני נח ויש להם דין ישראל ממש ואפילו להקל” (5). בשמים אין כסמואל ועל הארץ אין כפרעה שידע כה היטב לפלפל בהלכה!

מכל זאת שהבאתי לדוגמא די לנו לראות טיבו של הדרוש-הפלפולי ואנה פניו מועדת. ונשארה לנו השאלה: מי יצר את הדרוש-הפלפולי? מי בוראו ומחוללו? על זאת לא נוכל להשיב תשובה ברורה. כמדומה לו שבו בזמן שנוצר הפלפול-ההלכי נוצר גם הפלפול-הדרושי. ה”חרפים” ה”עוקרי הרי הרים” כשם שלא הסתפקו בפלפול-ההלכי התלמודי, הקצר והברור, ויבראו להם את ה”חילוקים”, כמו כן לא הסתפקו בדרוש התלמודי, הקצר והמוסרי, ויבראו להם את הדרוש-הפלפולי. ואם נמצאו אח”כ גאונים אחדים שערערו (6) על ה”חילוקים”, הסבה לזאת היתה, פן יתעו מני דרך האמת, ע”י החילוקים, ויבאו למכשול בהלכה למעשה. אבל מעולם לא ערערו על הדרוש-הפלפולי שלא מצאו בזה שום מכשול למצות המעשיות. ואם דרוש כזה הוא נגד ההגיון ומעוות את הכתובים, על זה, כמובן, לא הקפידו כלל. אחד מן הדרשנים המפלפלים האלה היה ר' גרשון אשכנזי. ספר שלם בשם הפארת הגרשוני כתב על דרך הדרוש הפלפולי, והוא סובב על כל התורה. בדרושו הוא מערב הלכה, מדרש וקבלה, ובכל הפלפול הוא באגד מאמרים וזים זה לזה, בתוכן ענינם, ויהיו לאחד: „בכוונה מכוונת אמר להם דבר זה: אין שחיטה לעוף מן התורה, שיש לו שייכות וחבור עם מה שאמר להם: א”י עיסה לבבל. ולא במקרה והודמן נקט ענין זה. והנה לפענ”ד הקלושה נראה לחבר שניהם יחדיו ידובקו כצמיד פתיל תכלת ותכריך ביץ” (7). וקודם כל דרוש מביא מאמר מדרשי זר לגמרי לענין

(1) מכות דף ט' ועיין רש”י שם. (2) פרשת דרכים דרוש א'. (3) שם דרוש ב'. (4) שם (5) שם דרוש י"ז. (6) של”ה (מסכת שבועות). מהרש”א (בבא מציעא פ”ה ד”ה דלשתכח). נתיבות עולם (נתיב התורה פ”ה) ווי העמודים (פ”ה) ועוד ע’ ספרי שם משכואל. (7) תפארת הגרשוני פרשה נת.

הנשיא „ומתוכו נבוא אל הענין ומאותו ענין לענין אחר“ (1) והקבלה המושלמת „בזמנו וארצו, בכיפה, והיתה כה חביבה עקיו עד שהוציא משפט שאותם שאינם יודעים אותה, נקראים עבדים“ (2) – היא היתה לו לקו בדרושיו, ועל פיה העלה כי „אפשר לומר שאלוהו עלה לשמים בגוף ונפש. ואין להקשות איך יוכל, הלא השמים לא יסבלו? אף אתה אמור לו, כי כן היה התנאי בתחלת בראיתו שיסבלוהו“ (3). ר' גרשון כיתר הדרשנים המפלגים הכנים דעות מאוחרות בתנ"ך ותלמוד. לדעתו „בנות צלפחד יודעות היו שפשה צריכה קנין אפי' בפני שלשה ובלאו הכי לא הוה ולא מיד“ (4). וישראל במצרים ידעו „סוד העבור שעדיין לא הגיע זמנם להגאל מכח ועבדום ת' שנים ואעפ"י כן האמינו, לכן נגאלו“ (5). הוא מפרש האגדה בתלמוד (6) שבאר בני ישמעאל ובני קטורה לדון עם ישראל לפני אלכסנדר מוקדן וגביהא בן פסיסא נצחם– „בני ישמעאל היו סבורים כתיבה מדרבנן אבל גביהא בן פסיסא השיב להם כתובה מדאורייתא“ (7). לדעתו „שאברהם היה לומד ג"ש וק"י... נמצא שאברהם היה סובר כהן שהרג את הנפש פסול לעבודה כי לא היה מדרק מעם מזבחי ולא מעל מזבחי“ (8). „משמני הארץ יהיה מושבך – זו אמליא של יו"ן“ (9), הפירוש הוה המראה פשוטו של מקרא לא יוכל להתקבל על לב דרשן כמוהו. דרשן מפלפל כמוהו אינו סובל דבר פשוט וברור. כמו דבר מה יכריחוהו למצוא בכל דבר, פלפול וחידוד יוצא מגדר הפשט וגם פה הוא מתמיה: „דבר זה הוא תמוה, כי מי הכריחו לכך?“ וכדי לתרץ את הדבר הוה מביא דברי הוזהר והאר"י ומפלפל על דבר הגיזיות ומביא את מאמרי חז"ל: „אר"י אמר שמואל בשעה שנשא שלמה את בת פרעה ירד גבריאל ונעץ קנה בים ועלה בה שרמון ועליו נבנה כרך גדול של רומא“ (10)– עד שחיבר בפלפולו את כל הדברים יחד והעלה כי „הצריך לברכו בזה כי שם שלט, מאחר שהים העלה שרמון“ (11).

כה נראה את ר' גרשון אשכנזי בתור דרשן, דרשן בן זמנו וארצו

שמואל אבא האראדעצקי

- (1) תפארת הגרשוני תולדות. (2) שם ויקרא. (3) שם ויקהל. (4) שם מסעי. (5) שם ויצא.
 (6) סנהדרין חלק. (7) תפארת הגרשוני וירא. (8) שם חיי שרה ועיין מכות י"ב. (9) מדרש מובא ברשי'. (10) שבת נ"ז. (11) תפארת הגרשוני תולדות.

ר' יצחק אבוהב השלישי

תולדותיו ושיריו

סאט

ד"ר מאיר קאיוערלינג

משפחת אבוהב היתה אחת ממשפחות יקרות וידועות במלכות קאסמיליאה אשר בספרד. שמה יושב ר' יצחק אבוהב הוקן בעל המחבר של "מנורת המאור"¹, ואחריו קרוב לשתי מאות שנה חי גם בן בעיר מולידא, עיר ואם בישראל, ר' יצחק אבוהב אחר חריף ומחודד שנקרא: הגאון האחרון של קהלות הקדש בקאסמיליאה. איזה חדשים קודם גירוש ספרד הלך הוא עם שלשים יהודים מנכבדי הארץ לפורטיגאל ובקש רשות מאת מלך יואן השני להאחו בארצו. ר' יצחק הזה היה עור באחת מעיניו. הוא תקע אהלו בעיר פארטא ונפטר שם בחדש אדר שנת רכ"ג שבעה ודשים אחר הגירוש. תלמידו החכם המהולל ר' אברהם זכות בעל היוחסין התוכן הגדול של מלך פורטיגאל דרש עליו: הנה אנכי שלח מלאך לפניך.

בין ונכד של הגאון הנזכר ז"ל היה ר' יצחק אבוהב השלישי שנולד לאביו ר' דוד אבוהב, בקאסטרודיירא במלכות פורטוגאל. להנצל ממוקשי האינקוויזיציה עזב מושבו עם אשתו איובל דע פאנועקא שהיתה בת נ"א שנים בלדתה את יצחק בנה ויסע לסאן יאן דע לויז עיר קטנה בגבול ספרד, אך גם שם לא מצא מרגוע לנפשו, כי בהתחתן מלך צרפת עם שכנו מלך ספרד נזרו אומר שהאנוסים אשר נושבו במספר עצום בגבול הארץ יגורשו משם, ומפני חמת המציק ברח ר' דוד עם משפחתו לאמשטרדם, ואזה למושב לו העיר המהוללה הזאת שהיתה בימים ההם מנום ומפלט לנרדפים.

אך ר' דוד הלך לעולמו בדמי ימיו ויותר יצחק בנו לבדו לאמו השכולה והגלמודה אשר שמה כל תקותה בבנה יחידה ידיר נפשה. ויהי בשנת שע"ג ותוליד את בנה שהיה בן שבע שנים אל בית מדרש הרב רמ"ק אמשטרדם החסיד ר' יצחק עזויאל ז"ל שהעמיד תלמידים הרבה. שמה למד בחברותו ר' מנשה בן ישראל מקרא טשנה וגמרא, גם נסה כחו בשירים, חכם לבב ואמין כת גם לא משך את ידו מן החכמות החיצוניות ויהי איש מצליח. בעודו נער

1) עיין לעיל במאמרנו ר"י אבוהב הראשון. הערת העורך.

נקרא לחון בבית הכנסת החדש „בית ישראל“ ובשנת שפ"ו בן כ"א שנים
נקרא חכם ונתן כתר הרכנות בראשו.
ר' יצחק אבובב המכונה דע פאנועקא, לבלתי החליפו בבן גילו
באמשמדרם בר' יצחק בן מתתיהו אבובב, היה לו יד ושם במלאכת השיר
באשר נראה מהחרוז שעשה על ר' יצחק עזיאל רבו בעת אשר בחר לו קבר
בעורו בחייו אצל קברו של ר' יוסף פארדו ו"ל, החרוז הזה הוא:

ראו אהל דמות ארון
אשר עשה בביתו אל
סביבותיו כמו חצרון
ועמודיו כרובי אל

וקבר זה אשר לו חק
בני עליון בישראל
קראוהו שדה יצחק
מתי חברון ועזיאל.

וכאשר ר' יצחק עזיאל נתבקש בישיבה של מעלה בכ"ז אדר שני
שנת ש"פ כתב על קברו את המורים האלה:

באבן זאת יסוד עולם
פעלים רב ובן איש חי
ואיש כל בו הלא נעלם
בבא יצחק באר לחי

זכותו אל פני עליון
אשר עיניו עלי כל חי
ומטובו לכל אביון
לפניו יעמד וחי.

בשנת ת"ב נבחר ר' יצחק אבובב למורה ומנהל לעדת ישורון
בפערנאמבוקא בבראזיל, אז נסע הוא וחבירו ר' משה רפאל דע אגילאר
המדקדק הנודע עם איזה מאות יהודים ספרדים לאמעריקא, אך לא ארכו
שם הימים ותפשט המלחמה בין מלכות פורטוגאל ובין מלכות האללאנד על
אודות אי בראזיל, המלחמה הלכה וגברה ולרגלה באו צרות רבות על
היהודים שעמדו על נפשם בחרב ובחנית בצבאות ההוללאנדים... מחוץ השכל
חרב ומחרדים אימה באלף החמישי וד' מאות וששה עברו על האומה החשוקה
במה וכמה תלאות לא יכילו ספרים ומגילות כי הדת נתנה בפמליא של מעלה
פשט הגדוד וישמחו להם שמוח ביער ובשדה זה יעם אל השלל וזה הנפש

צודה כי בא האויב לעקור את הכל בכלה ונמרצה צבאו ופקודיו ממדבר בא
מארץ נזרה, אלו נהרגו ואלו מחוסר כל נאספו אל אבותם, ינחמו על משכבותם.
ואנחנו נשארו במתי מעט נסויים להרג ולבויון, האוכלים למעדנים אפתורא
דדהבא ערבה להם לחם יבש ופת חרבה ואין שלוח בה וגם הוא אול מבתינו.
חסר הצפתת והכד כלה והעם שב עד המכה. ויצעקו אל ה' אלהיהם, אומנות.
אבותיהם בידיהם, ויעתר להם וימטר מן לאכול צידה שלח להם לשובע ויהי
לנש" אלה דבריו בהקדמתו של מ' שער השמים מר' אברהם כהן אירידה ו"ל.

השע שנים ר' יצחק עמד בפרץ בארץ אויביו, וקודם שעזב בראויל
כתב כל קורות המלחמה וכל פעולותיו והצרות שנברו עליו ועל כל הנלוים
אליו בספר קמן ועל שער הספר כתוב – לא ככתב בן יעקב באוצר הספרים.
שלו דף קנ"ו –

זכר עשיתי לנפלאות אל ורב טוב לבית ישראל אשר גמלו ברחמיו
וברוב חסדיו במדינת בראויל בבא עליהם גרודי פורטוגאל עם נבל נאצו שמו
להשמיד להרוג ולאבד את כל אשר בשם ישראל יכנה מן ונשים ביום אחד
בשנת ועל כל איש אשר עליו ה'ת' אל תגשו.

אני הצעיר והקמן

יצחק אבוהב.

ועתה וכיתי להוציא לאור את החבור הזה שהיה מונח יותר משני מאות.
וחצי שנה בכ"י בבית עקד של ספרים דק"ק הספרדים באמשטרדם, וזה החלו:

שיר יסודתו על נפלאות המים דעות

זכר לשם אלי צלחיו דלו

אשיר בעודי חי בכל מדחי

נש רחמיו אשיר אשר לא כלו

שיר לא כנדלו אך כעוצם כחי

כי מי ימלל נפלאותיו עלו

על כל יצור מעל ותחת יד חי

יהיה לזכרון לפאר שם אל

לקהל עדת אל רם וצור ישראל

לריח נחוח אשה לה' הקרבתי לפני מונח קדשו אשר הוספתי אל חבור
הקמן הזה קמן כערך מחברו וידיו אשר התפללתי בעת צרתנו וגם אחריו
תהגה: ועוד נוסף על הקודם בקשות על דרך השיר במשקל ובמדה שהוצאתי
מהוך אמתחות שירי מעשה חרפי להודות להלל לשבח. לפני השם ברוך הוא
ועוד נוסף קינות ליום השעה באב.

י ושבי בכל תבל אמרים מרים
 יחסו בצל כנפי דברים ברים
 צ לם כצל אסד ושיחם ציר אבל
 שירי במירות נהדרים דרים
 ח לו פני האל והשכימו ואל
 תשנו ותישנו בבקרים קרים
 קומו וחגרו מחגורת שק ועוד
 קומו בנו נא ביערים ערים
 א דרת יקר לבשו ראו כי רוחכם
 נפש נשמה בפגרים גרים
 ב מחו בכל עת בה' תעלו
 אבר ותהיו כנשרים שרים
 ו בתוך בני כלכל ודרדע תחנן
 תשתו בארמי היקרים קרים
 ה נה אנוש זאת יעשה יבמח בשם אל
 יערוך שיר תוף ישרים שרים
 ב או עלי כנפי רננים לו וכל
 יושבי בצל תבל אמרים מרים.

מי דומה לך ואין דומה לך.

רם על כל רמים שוכן מעוני
 בזמירות נריע לו
 ודברי נביאיו בי הקים
 אשרי אדם עזו לו
 ואף גם זאת נכספה נפשי
 ובריתי נאמנת לו
 אשורי לא נסו מאשוריו
 על כן אוחיל לו
 ולא העיר כל זעמו
 העם בחר לנחלה לו
 וארבע מאות וששה
 כי חמאנו לו
 אשר חמתו עלינו התנגל
 שרי החילים אשר לו
 ולשלוח אשו במחמד

מי כמוך ואין כמוך,

אל אלהים אדני
 שמו אזכיר בקהל אמוני
 בפשעי השלכתי לארץ מרחקים
 ואם נפלתי משחקים לעמקים
 גלי הים עברו על ראשי
 ולא שקרתי בקדושי
 דבקה רוחי אחריו
 נפשי יצחק בדבוריו
 הזכירו כי נשגב שמו
 וירם קרן לעמו
 ויהי באלף החמשה
 יגורתי חרבו הקשה
 זכור ה' למלך פורטוגאל
 שיתמו נדיבמו כנגלל
 חשב בלבו להשחית שרירי

וישלח גדודיו לדרוף גדודי
 ממנ פח לי ויהי נאמו
 ומאשפות הרימו
 יהיר זד לץ שמו
 אביו לא ידע אי מקומו
 כסף וזהב כנס בעצמה
 ושרי לא האמינו לערמה
 לקרואים אליו אנשים שחורים
 ברח להתחבא ביערים
 מון אל זן נרדפים
 אשר יעד לו המלך להיות נאספים
 גהה נהי ועת צרה
 למי צום לעזרה
 סמר מפחד צרי בשרי
 הנחש השיאני ויצרי
 עיט צבוע בעיניו נחלתי
 ולא זכר כי ה' אותי
 פחד קראני ורעדה
 כי הצורך לקחת נפשי צדה
 צדו צעדיו ונפשי מרה לעצבי
 בצמא חשב להמית בני בקרבי
 קשב רב קשב המלאך הגואל
 אלמן מאלהיו ישראל
 דועה ישראל אל נורא ואיום
 לעריו וצריו פיד יום
 ישוכן עד אדיר אדירים
 להעביר על ראשם המים המאריים
 תכין לבם ותקשיב אונך
 כי תושיע לך ימינך

לבו יקבץ און לו
 עם איש בליעל אחר כשמו
 למעוז ולמחזיק לו
 ממשפחות כושים אמו
 קללה תחשב לו
 למרוד ולקום עלי במרמה
 בז לדבר יחבל לו
 כי נגלה הדבר לשרים
 עבים סתר לו
 עד בא גדודיו הנכספים
 פרא בודד לו
 נהיה ליעקב ויום עברה
 להשקט לו
 כי שכחתי בעשרי ליוצרי
 ולא אבין לו
 מועצותיו לאכול שאריתי
 אוה למושב לו
 צירים אחווני בצירי יולדה
 נפש עמל עמלה לו
 יום לכד לי הים אויבי
 לא יאבה ה' סלוח לו
 ויצעק אהה על גולת אריאל
 בכה ויתחנן לו
 לעמך שלח פדיום
 כי לא יכול לו
 סור שור לעמך בלא הון נמכרים
 וחדלת מעוב לו
 נגילה ונשמחה בהוד גאוניך
 ועני ואין עוזר לו.

אחר כל הדברים האלה
 ויהי חתת אלהים על הערים
 והמצור מעל הים הרים
 הריכות עולם לו.

גם ואין רודף אותם סח מראות עינם מהשכיל לכותם

והאלהים הפר עצתם
 יחלתי כמסר ישע מעוני
 כי נמבע עמי בעונו
 י ום הוחלתי נכובה ומותי נתקו
 ואלה במסגר אותי דחקו
 צ ום קראתי לכל המוני
 והאלהים ישא פני
 ח מאתי אודיע ולא אכסה
 והיא לריח נחות אשה
 ק ולי שמע משמי מעוני
 ויעבר על פניו
 א וזי שלא למלאך רשומי
 ויך בסגורים מהקוממי
 ב פחד פתאום אחור השיבו
 לבני ישראל עם קרובו
 נ לא עצר כח להלחם
 בשברי להם מטה לחם
 ה הרה עמל יום בקש בקצפו
 ולא ירא אלהים ואפו
 ב אתי במעמקי מים
 כשל כחי מדי יום ויומים
 ב חוץ תשכל חרב בחימה
 כי הקשר בתוכי בעצמה
 ג ין עמלק היה בעוכרי
 להסגיר בערמה מבצרי
 ד ברו נודע ותהי גזרתו
 אבדון ומות תמורתו
 ו יהי כי ארכו הימים
 כי רבו בעמי לוחמים
 ד אבה נפשי כי ארובתו
 והרעב החל וארוחתו
 ח הרה ברעב בשרי ועצמי
 דגים מקום לחם אכלו עמי
 ז ה היום אמר הצורך
 להיותו בביתו שורך
 קרוב אירו עת פקודתו

מחשב להרע לו
 והוא השיב אחור ימינו
 וגמולו ישלם לו
 אלה מעלי רחקו
 לא דלתים ולא בריח לו
 אולי אכפרה בעד זדוני
 יעשה למחכה לו
 כי מכסה פשעיו לא ירצה
 עומדים ממעל לו
 וישת אל המדבר פניו
 כי חמאתי לו
 העומד על בני עמי
 חרפתו ישיב לו
 וימת לבו בקרבו
 שירו לו זמרו לו
 ויאמר אפאיהם ואקחם
 אלהים יראה לו
 לשרוף אניות מחווי ברשפו
 המושל בכל אשר לו
 לולא נלחמו לי מן השמים
 וזרועו מושלה לו
 ומחדרים אימה
 אשר שם לו
 רכיל מגלה סודי לצרי
 נפשו ירעה לו
 ינתחו נתחים אותו
 ויעזוב כל אשר לו
 עוד נפלו עלי אימים
 ואין לחם לו
 בשש לבא לעזרתו
 ארוחת המיד נתנה לו
 כי אכלתי במשקל לחמי
 על המו מעי לו
 קייתי אל הגוי הסורר
 ועל כל אשר יש לג
 עוב ה' איתו

| | |
|--------------------------|-------------------------|
| ובמה נוכל לו | מצאנו ראינו אחריתו |
| חמתו מעל עמו עבר | שמע אלהים ויתעבר |
| אשרי העם שכבה לו | וחסדו הגדול עלינו גבר |
| לא קצרה מהושיע ירך | דמינו אלהים חסדך |
| אם יתמהמה חכה לו | לכן אוכיר לעם יידיך |
| היו לעמי רפואות צפונות | בתשעה ברביעי שתי ספינות |
| גם פליטה לא היתה לו | כי לולי באו ראשונות |
| זה היום עשה ה' | זכרו וכתבו עדת אמוני |
| שם עולם אתן לו | לעד לעולם לבני אתני |
| מקדם עלי נראה | בו אוכרה ידו הנפלאה |
| בתהלה הודו לו | אשירה לה' כי גאה גאה |
| ויושע מידו העם הכסוף | יום נער פרעה בים סוף |
| עד בא אשר לו | זכרו מזרעו לא יסוף |
| ויפרוש עליו עננו להבטיחו | מכור הברזל לקחו |
| כמראה אש ונוגה לו | ולא ימיש דהאיר ארחו |
| ואל נערך לפני | ביבשה עברו המוני |
| מי כמוך באלים ה' | אז שוררו נאמני |

ידיי ותפלה

אשר תקנתי אותם להתפלל בעת צרה בבא עלינו גדודי
מלך פורטוגאל והקב"ה הצילנו מידם.

רבנו של עולם, בהעלות לבבי כל יצוריו כולם, ויחלם והנה שלם
מצב ארצה וראשו מגיע השמימה, לעלות בו לפני שוכן רומה, עפר מן
האדמה, חשבתי דרכי לעלות ועונותי לא יעזבוני, השב רוחי לא יתנוני,
סבוני גם סכבוני, אם נסיתי רגלי לילך לבית שוכן מעונים להפיל תפילה
ותחנונים, וילכו לאחור ולא לפני, כי הנני רמה ותולעה, רודף חטא
ורשעה, רגלים ממהרות לרוץ לרעה, וכי אשא אל שמים ידי הנם בנפש
העברות שקועים וביון החטאות מבוועים על שלשים ועל רבעים, מה אעשה
ולמי במפגיע אצוה, אם בפי מלוכלכים בשבעת שוא, והידים ידי עשו,
אמרתי כליותי יעצוני, ולתקן מעותי יעזרוני, המה רמוני, ואבא היום אל
העין אולי יראה בעוני, כי ידעתי לא ננעלו שערי דמעה לפני קוני, אל
אלוה דלפה עיני, גם המה נפלו בתרדמות, כי אמרו איך לפני שוכן מרומות,
תבאנה עינים רמות, אמרתי אערכה לפניו אמרים מתוקים, אולי חטאי יהיו
נתקים, והרברים עתיקים, אוי פי השיבנו בדברים ברים, איך יתמהר איש

שזתה אמרים מרים, המים המרים ומאדלים לשוני וחכי יענו כי נעים ונדים, ועלי הם מעידים האיש לבוש הבדים, יען שפתי בדמי חטא מגוללה, והלשון בחטאת לצון מגולה, וכל פה דובר ובלה, אמרתי אחלה נא פני ומצחי, ועליהם אשים מבטחי, אריד בשיחי, המה יבקשו מחילה על עוני מלפני שוכן מעוני אולי ישא פני, גם המה השיבוני איך יתרצה עבר זה לאדוני ויעבר על פניו, העזו איש ושע בפניו, לכן פתיתי ל פשי המהורה, אולי תשפוך בעדי עקרה, והוא גם היא אמרה חוטא שבעולם אינך לדבר נכלם לפני אלהים חיים ומלך עולם, איך יעלה לפני שוכן רומה, אנוש תקותו רמה, הארץ הלזו השמה, כי אתה טמאתני בטמאתיך, העבדתני בחטאתיך, הונעתני בעונותיך, ולקול דבריה: ואלמתי כרחל אלמה, והחשתי כאבן רומה, ומשמע ומשא ודומה, על כן כל יצורי בלה ומטה ק אתי לרפאת מכאובי, ונפשי מרה לעצבי, חם לבי בקי, ודורי ואי אחריש למלתכם, כי ישר עלי עצתכם, אמצא חן בעיניכם, ודגידו לי מה יהיה סם רפואתי לחבוש מחץ מכתי, העלנה על ראש עיני, ויעוני לכ ויעצך עצה בקש צדק בקש ענוה, והתרחק מעונג והאזה, אמי יש תקוה, והיה מתחרט על עונות האחרונות ותוהא על האשונות פי צדיק יהנה לענות, או עונותיך כאבך יעלה ברחם, כי גדול אלהים ועל הרעה נחם, ומודה ועוזב ירוחם, הוא יעלה תעלה למכתך, וממנו תצמח ארוכרך, והיית אתה וביתך, ובשמעי את דבריהם הנעימים, הסבותי פני לאל שוכן מרומים, אל בלך יושב על כסא רחמים, אמרתי מלפניך אל נורא ואיום, אקוה פדיום, את חטאי אני מזכיר היום, גנבתי גזלתי כטמאים מיום פעמים שונים עש ת מונים, שמרתי כל ארחות פריץ בבל הארץ, ולא י אתי הבלין והחרוץ, ואל תולדות פרץ, חמדותי ולא זכרתי כי אתה הוא העד והדן, כל הענוגי כי אדם בכל עת ועידן, ואלה בני דישן חמדן, חכמתי ואחרי ההבל עיני זנח גברתי בארץ ולא לאמונה היתה לראש פנה, מאסתי ניאצתי וידי היו דוחות עשרת הדברים הצחות הכתובים על הלוחות, עברתי עליהם ברוב פשעי וודוני ולא שמתי למול פני אבני ה', תרתי אחי שירות ורעיונים זרים ולכי לא ידים לא יהיה לך אלהים אחרים, אחרי הבנע הלי תי ואבחר אותו לי למנה, שכחתי ועיני לא פנה לא יהיה לך פסל כל ושמע, בחנתי מעשמיך ומאסתי עושיהם החינוף והרשע אהבתי והשנאתי ל ידועים ולא זכתי לא השתחוה להם, איך מולך צור פניו ישא איש מרמה יצא על קונו לא חסה ועבר עד לא השא, ממני כל טוב ומשוש יושבת כי יא שמרתי כנכת שמור את יום השבת, אל הפן לחטאתי ממרומך כי לא ש לי בקול מורי האומרים לי בשמך כבד את אביך ואת אבך, אצדיק דינך הצדק אם עלי יתרה אף יען אשר עברתי על לא תרצה יען לא תגב ולא תגז, איך אמהר לפני כליות חוקר כי לא שמתי

לנגד עיני ערב ובקר לא תענה ברעך עד שקר, לפני זעמו איך אעמוד אם נתחיבתי ללמוד לא תחמר, את כל אלה עוללתי וכחנה וכחנה הוספתי תעבתי העיתי ותעתעתי, מפלתי שקר וכל רע, הייתי כונס ואין לי אונס. על חטא שחמאתי לפניך באונס, דברתי דופי בלי אונס ואסון ופי פערתי אל הלשון.

על חטא שחמאתי לפניך ברצון, רדפתי אחר כל המון חונג ולבי בקרבי לא יתמוגג.

על חטא שחמאתי לפניך בשונג, הלכתי אחרי שוא כאיש אשר לא אדון ורוחי בקרבי לא ידון.

על חטא שחמאתי לפניך בודון, אשר סתרת בניתי ואשר בנית הייתי סותר ואין לי פותר.

על חטא שחמאתי לפניך בסתר, באש הפשעים עורי נחר וקלוי ועוד אשמי תלוי.

על חטא שחמאתי לפניך בגלוי, סוף דבר עונתי העלו למעלה לענה וראש ולבי נרדם בעברות.

ואל אל לא ידרוש, המתנשא לכל לראש, אכן לישועתך קייתי ה' כי לא אעבור בשלח ולשברי ויצירי רפואה תשיח כי אתה אל טוב וסלח, ועתה תיקר נא נפש עבדך בעיניך ונפש העומדים לפניך תכין לבם תקשיב אוניך, ולא תהיה נשפט אותנו על אמרנו לא חמאנו אבל חמאנו אנחנו ואבותינו אשמנו, ולכן אנו מתודים לפניך ואומרים אשמנו בגדנו. הם.

ויעתר יצחק לה' את התפלה ואת התחנה הזאת.

רבון העולמים ואדוני האדונים אשר אין סוף לחכמתו ואין חקר לתבונתו המתאצל בהיותו שהם נשמות לספירותיו וספירותיו מתפשטות בעולמות שברא ויצר ועשה. יהי רצון מלפניך שתשפוך עלינו רוח חן ותחנונים ותשמע תפלתנו ברצון ותענה לעתירתנו ברחמים ותפתח צנורות מי הבריכה העליונה, דרך רחובות הנגר אי קו האמצעי מי יכין לבועז נהר פלגיו, נהר יוצא מערן להשקות את הגן ומשם יפרד על בני עמך להשקותם ולהחיותם, והיה לנו למגן ולצנה למעוץ ולמסתור והגן בעדינו ובעד כל עמך בית ישראל.

יהי רצון מלפני אלהינו שבשמים בבח שמותיו הקדושים והמהורים לאמצנו ויברכנו ויברך את כל הקהל הקדוש הזה העומדים בדווקא ובצער הם ובניהם ונשיהם ותלמידיהם וכל אשר להם, מלכא דעלמא הוא יברך יתכון יזכה יתכון וישמע בקול צלותכון.

מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא ישמרכם ויחייכם ומכל צרה ונזק יצילכם.

מלך מלכי המלכים יפתח לכם שערי ריוח והצללה ולא תוסיפו עוד לדאבה.
 מלך מלכי המלכים יאריך ימיכם בנעימים ויושיעכם מכל צרים וקמים.
 מלך מלכי המלכים ירחם את לחמכם וישמיד את כל אויביכם.
 מלך מלכי המלכים יעמוד עליכם לעזרה ויוציא אתכם מכל צרה וכל
 הקמים עליכם לרעה בין בים בין ביבשה.
 מלך מלכי המלכים יעמיד עליהם רוח סערה ולא ישמע בקרבם כי אם
 תאניות ואניות כי נשברו האניות, יעלו שמים ירדו תהומות, נפשם תתמוגג
 מרוב דאגות.

מלך מלכי המלכים יתן את כל אויביכם נגפים רפאים לרפאים וענקים
 נתקים ובסנורים יכם עד אשר ילאו למצא הפתח.
 מלך מלכי המלכים יתן מללי אויביכם לחיצים ואבני אלגביש מן
 השמים יוריד עליהם עד השמידו אותם יצאו מן הבורות אל הבורות משכיות
 החמדה לארץ שממה ונפלו משחקים לעמקים ומסירות לתהומות ויבינו להם
 במדברות קברות לא ימלטו מן המות האבירים השוכנים בחדרים והעזים
 היושבים בקצרים ואחר יסעו מחצרות לחצר מות ומצל גפנם לצל מות, ויסעו
 מקברות תאותם הרעה ויחננו בתבערה ושכבו על עפר כולם וישנו שינת עולם,
 ולכל בני הקהל הקדוש הזה צור ישראל יהיה להם צור וחומה וישיב מהם
 האף והחיסה, המלך ברחמיו ירחם עליכם ועל כן החיים והשלום יושבכם
 ויציבכם ויפתח לכם הקדוש ברוך הוא ברחמיו וברוב חסדיו שערי אורה שערי
 ברכה שערי גאולה שערי דיצה שערי הצלחה שערי ועד טוב שערי זכות
 שערי חמלה שערי חן שערי חסד שערי חיים שערי טובה שערי ישועה שערי
 כלכלה שערי כפרה שערי למוד שערי מזונות שערי נחמה שערי סמיכה שערי
 עזרה שערי פדות שערי צדקה שערי קוממיות שערי רפואה שערי רחמים
 שערי שלום שערי תפלה שערי תשובה, ויקיים בכם מקרא שכתוב ה' אלהי
 אבותיכם יסוף עליכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם כאשר דבר לכם וכן יהי
 רצון ונאמר אמן.

שיר שכל ראשי תיבותיו בא"ף

| | |
|----------------|----------------|
| אלי ארוםמך | אהיה אשר אהיה |
| אודה אלהותך | אהיה אשר אהיה |
| אתה אילותי | אל אהלך אסגוד |
| אל אור אצילותך | אשתחיה אקוד |
| אל אל אמירתי | אולם אני אדרוש |
| את אדר אבירותך | אשיר ארנן |
| אודך אדוני אל | אכסוף ארמונך |

| | |
|-----------------|----------------|
| אשי אריכתך | אף אם אכלוני |
| אשכון אעופף | או אעלה אבר |
| אם אדרוך אמונתך | אל ארץ אבותי |
| אתיר אגודתו | ארדוף אויבי |
| את אושר ארוכתך | אוחיל אקוה |
| אבני אפורתו | אקשור אלי אהרן |
| את אישי ארוחתך | אקריב אלפים |

תושלבע.

| | |
|----------------|------------------|
| לבי ולא יכלה | י כסוף וגם יכלה |
| מלל גבורתך | לעד ולא יכלה |
| אין בלתך מלכי | צורי ואור חשכי |
| אין חקר תבונתך | יערוך ויגיד כי |
| חיים ואיר עולם | חי חי מאוד נעלם |
| לפני שלמותך | מי הוא אשר יושלם |
| נסתם מקור שיחי | ק צרה מאד בחי |
| ספר תהלתך. | לא יכלה רוחי |

תם.

| | |
|---------------|----------------|
| אויבי כמו שחק | י ושבי שמי שחק |
| מרום מעונתך | תנודף ואז תשחק |
| אתה אילותי | צוה ישועתי |
| דולק באהבתך | כי אש תשוקתי |
| אויב כך מעל | ח שקי ודר מעל |
| אוחז בעברתך | חשקה בכף רעל |
| מכל גאה ודל | ק דוש מאד נבדל |
| לחשות באברתך. | עני אני ודל |

תושלבע.

| | |
|----------------------|------------------|
| מרומים גברו מני | יעופף אל לבבי על |
| ימין חסדך ינהלני | עזרני אל וממעל |
| כמו נשר ואעופה | תנה לי צור כנפים |
| ולא איגע ואעיפה | ואדרוך עב וכפים |
| לנגדך זה לעומת זה | ואשמע מלאכי אשים |
| מקום הוד כסאך דורשים | וקרא זה ואמר זה |

קדוש קדוש קדוש ה' צבאות
מקומו מלא עולם ואין מקום לו יאות .

וחשמלים אשר חשים בעת שפעת יקבלו
ימלאם כאשר חשים להשפיע לבל יכלו
שרפים אזי לעומתם להללך אזי אחזה
ושעמתי בשיר מכתם וקרא זה ואמר זה
קדוש קדוש קדוש ה' צבאות
מקומו מלא עולם ואין מקום לו יאות .
תושלל ע.

י עורר פי להודות אל ומשירי אהודתו
ואודיע לכל שואל שמו תמיד ואנודו

יעורר

צבא מרום ועולם לא יכולון את יקרהו
ומי הוא אל וישוה לו אזי בלתו יבינהו

יעורר

חסין יה הוא ואין אומר ומלה בה ידמהו
ואיך יוכל יציר אומר בפיו ספר כבודתו

יעורר

קטון אישים ידיעתו מאוד קצרה לנגדתו
בכך ארים תהלתו ועם רומי אהודתו.

יעורר פי להודות אל

ומשירי אהודנו

ואודיע לכל שואל

שמו תמיד ואנודו.

הם.

שיר חדש אשירה לך:

י דפוק לבבי אל בקול שועי אך שערי פתחי
נועם מעונתך.

אשתחזה רועי נגד דביר קדשך

ביראתך.

ציר עם לך נכדל וצרתם צרה טבועי בור

תקות ישועתך.

העלה ארוכתם השב לציון הוד

שכינתך.

ח סין וקדוש באשר בלתיך אין כל ואין קדוש
בלתי קדושתך.

רומה בממלכתך להון עניי עם
תשוקתך.

קדרות לבושי רום בעוד אמש הפשט וירח
יאיר וריחתך.

נגה ואור שמש השב ופי יגיד
תהלתך.

י הגה הגה לבי אבי.
בכל יום ויום על כל נכרא
צורי שורי עמך ערך
ששים נושאים כתר משרה
ח ושה חוסה ארון המון
אצים חשים נושאים זמרה
קול כל עמך השקט הסבת
יגדל יגל להם אורה
אדר עדר צאנך מנך
יציץ ישיש בך אל ויא
באו מיד לוחצם נוגשם
אצים רצים לטם ורה
ו דעה ודעה חבלם חבלם
שדי שדי להם צרה
הודך אורך הראה וראה
כי בגדי אור סרה שרה
בלתך אין מי יאזור יעצור
כחי כי בך לכל עזרה.

י עורר זממי בקירות לבבי להודות לאלי ברוח נקיה
ואחשוב כאין מאדי וחלבי לעבדו בשרי כאבן שתיה
ולכן אהובי בשירי צביה
בעדכם שמו הללו הללויה.

צ בי ישראל אשורר כערכי בעוד בי כבודי וחיות גויה
וארבה זמירות זמירות למלכי אשר לי לבבו ואזנו נטויה
ולכן אהובי בשירי צביה
בעדכם שמו הללו הללויה.

ח צוצרות תרועה וכנור הדורה
אשר לו גדולה וגם הגבורה
אעורר לומר לרוכב עליה
ומשפט וצדק באפס רמיה
ולכן אהובי בשירי צביה
בעודכם שמו הללו הללויה.

קטנה יכלתי להגיד שבחך
ואף לא יכופר כבורך ונצחך
ולו יש יכלך (ו) ולאמת יהיה
בפי השרפים ואופן וחיה
ולכן אהובי בשירי צביה
בעודכם שמו הללו הללויה.

תם.

י ומי מאוד רד וגם צללי רחקו
זמות ומורשי לבבי נתקו
צבאות מרומי רום לנגדך דממו
כצל אשר עובר שנותיו ידמו
ח קרו וידעו כי תהיתך ברום
אף כי אנוש שוכן בבית חומר אדום
קו' ה' נחלת אל ירשו
ציון וכל בניו שמו אז יקדשו

אף נאסף אורי ואור חרסי וצח
לבא לפניך ידיד אדום וצח
אף כי יהלל כך שפל רוח ושח
כי הוא עלי ארץ כמו פורש ושח
לכן לרום אין קול ואין עונה ושח
רגלי זמן חוזר דמות הלך ושח
יראו בעינים אל וכל עור ומח
עפר ומיט אחר אזי יקח ומח.

תם.

י ה אל אשר בחר למשכנו
לכן ארוממך בדלותי
צ די אשר רמו ולא ראו
אם לפני כבוד ענוה לי
ח שקי רצני כי אני נדף
תחתי הדוך משלם ומשתקם
קרב זמן שברם שעה נבדל
שובי שבי עמך ומאשפות

דכה שפל רוח אסיר תקוה
כי שפלותי נפשך אוה
כי כל גדולתם לך נאווה
תבוא ולפני שברם גאווה
נדרף והם יושבים ברוב שלוח
אהיה כמו האש בתוך שעות
נבדל בתוך גלות כמו דוה
דכה שפל רוח אסיר תקוה:

תושל בע.

י ושב ברום עולם שעה ניב דל
הסכת שמע קול עם לך נבדל
צמאה לך נפשי והלולך
אעריך כערכי לא כפי גדלך
ח זקי בך חוקי בגלותי
מתוך לבאים את יחידתי

קורא לך צור מבאר חמר
כי טעמו בו עוד ולא נמר
נגד דבור קדשך ביראתך
כי מי ימלל כל גבורתך
פלט ידיד לבי ואל גוחי
שור כי בך מחסי ומבטחי

קבץ נפוצותי בכל פאות
חושה עשה עמם לשובה אות
או ילבשו שטני מעיל בשתם
ידעו בכל גוים ישועתם.
תם.

| | |
|-----------------|------------------|
| אף כי מאוד נעלם | י ה אל מקום עולם |
| כסא שכינתו | צמצם בתוך אולם |
| דורשים להקדישו | צבאות זבול קדשו |
| אדר מציאותו | איה מקום קדשו |
| כל מלאכי אישים | חשים ורא מחשים |
| הודו והפארתו | אצים ומקדישים |
| מצאו נתיב יושר | קלו כמו נשר |
| נגד ידעתו. | כי שכלם קצר |

תושלכע.

| | |
|------------------|------------------|
| אל שפוך שיחה | רון פי בקול שמחה |
| כל גא וגאותו | משפיל עדי שוחה |
| יגדל וידל דל | י דל אלהי דל |
| ראשית תבואתו | חלקו ועם נבדל |
| סור שור לעסך | צור צור לאויבך |
| חוסה לעזרתי | חוסה ברוב טובך |
| תשכח ימי הבלו | חבלו רפא חבלו |
| תאיר אפילתו | תזכור ימי אבלו |
| הקשב סלח כסלו | קול נאקת סבלו |
| חבל ירושתו | לעד היה כסלו |
| ולאויביו פיד יום | אליו שלח פדיום |
| ישוב לארמתו | גלגל וגם איום |
| חיש נא תשועתך | אם לו תשוקתך |
| תכון תפלתו. | ובבית תפילתך |

תושלכע.

| | |
|-----------------|---------------|
| אלי בתוך קרבי | י המה לך לבי |
| על רוב גבורתך | יכסוף נותך בי |
| הכל כך מוכל | צורי אשר תוכל |
| ספר תהלתך | איכה בפי אוכל |
| רום אל מנת חלקי | חזקי כך חשקי |
| לא כל גדולתך | אורך כפי חוקי |

קטנתי אלי נמק והם כסלי
 חשך מאור שכלי לבא עד תכונתך.
 תם.

יום יום בעודי אל אהלך
 גם זכרך העלתי בתוך שיחי
 אמנם ככחי לא כפי גדלך
 כי רוחך היא נשמת כל חי
 אודה בשירי פלאך צורי
 בקהל קדושים שמך אנבה
 מול מחנות כל מלאכי רום
 ייתגדל ויתקדש שמיא רבא
 תם.

קרא נא דרור אסירי התקוה
 וקנה הדרור נוח שלום אוה

י דעתך כל נאות מדבר וערכה
 הראינה נבאות גילה וחרוה וקנה
 צחיתי קלעים מים ישיפו
 שבר על שבר הוה על הוה וקנה
 חרם ולבנה אורה יעיפו
 כי הולך ה' על כל נהיה וקנה
 קיץ יצמח לראשי יום יצו
 ה' קדש לבי הך גאווה וקנה

קרא נא דרור אסירי התקוה
 וקנה הדרור נוח שלום אוה .
 תו' שלב ע.

שירים לחנוכת בית הכנסת הגדולה
 דק"ק הספרדים בעיר אמשטרדם.
 א.

הודו לאל קראו בשמו עלי עשור עלי נבל
 והודיעו עלילותיו ובחצוצרות נכורות

ב.

זכרו יום זה נפלאוהו
מדי שבת מדי חדש
אמרו לאל בקול זמרה
לביתך נאווה קדש

ג.

ימי לאורך ימים
עדתי זאת זכור יזכור
נושאת זמר מהלליו
ובהיכלו אומר כבוד
רשות לקדיש

ד.

ימי לאורך ימים
בפי תמיד שמך אנבה
ולעולם ועד יתגדל
ויתקדש שמיא רבא

א.

צורי שורי מרום שחק
קהל עמך לפניך
באים היום בשיר חדש
מקדש כוננו ידיך

ב.

יהי נועמך עליהם
ותמציא להם חנך
ונטלם ותשאם
מקדש כוננו ידיך

ג.

מעון אתה היה להם
וזכור ברית ידיך
ותן לבך כל הימים
מקדש כוננו ידיך

ד.

בנה בנו לך בית זכור
מכון מעון שבתך
כן תטעם ותביאם
מקדש כוננו ידיך

א.

ישיר ישראל שיר נועם
כי יום זה עשה ה'
ירד היום מרום שבתו
לבא לשכון תוך מעוני

ב.

שאו זמרו ותנו בהוף
ובקהל רב הודו שמו
כי טוב כי לעולם חסדו
כי בא מועד נחם עמו

ג.

תפלתכם באה אלי
עוד שוב אשיב שכינתי
אל עיר ציון נוה קדשי
כי לעד היא מנוחתי

ד.

פה אשב כי אויתיה
עד יאסוף את המוני
ויביא לציון גואל
ושבתי בבית ה'

א.

י עורר פי להודות אל
ומשירי אהודו
ואודיע לכל שואל
שמו תמיד ואנורו

ב.

צ בא מרום ועולם לא
יכילון את יקרהו
ומי הוא אל וישוה לו
אזי בלתו יבינהו

ג.

ח סין יה הוא ואין אומר
ומלה כה ידמהו
ואיך יוכל יציר אומר
בפיו ספר כבודו

ד.

ק מון אישים ידיעתו
מאד קצרה לנגדהו
בכנ אדום תהלתו
ועם דומי אהודתו

א.

י הגה הגה לבי אבי
כל יום ויום על כל נברא
צ ורי שורי עמך ערך
ששים נשאים כתר משרה

ב.

ח ושה חוסה אדון המון
אצים חשים נשאים זמרה
ק ול כל עמך השקט הסכת
יגדל יגל להם אורה

ג.

א דר עדר צאנך הונך
יציץ ישיש בך אל נורא
ב או מיר כוחצם נוגשם
אצים רצים לנוס הרה

ד.

ה ורך אורך הראה וראה
כי בגדי אור סרה שרה
ב לתך אין מי יאזור יעזור
כחי כי כך לכל עזרת

א.

חשקי חוקי מדי יום ביום
מהר האר מלכי חשכי
רמשי שמשי עוד לא יכבה
יאיר לי אור שמשך מלכי

ב.

כמה כמה לבי אבי
ישכון כבוד בתוך עירו
שברי שברי חשה תחבוש
יעיר זמר שירי צורי

ג.

שובי שובי השולמית
אל תוך קיך גורי גורי
עלמי עלצי רעיה יפה
כי בא ישעך לא תגורי

ד.

עורי עורי נבל עשור
בקול זמרה שירים שירי
ירחק ורחך לא יבא עוד
כי בא אורך קומי אור

א.

לכיתך נאווה קדש
ה' הור מכון שבתך
וצו ישע ביום חדש
לחדש אור גבורתך

ו.

שמחים כך אסוף גלים
בשמחת בית הפלתך
ותחזיר עם פדות גולים
לעיר ציון שכינתך

חם.

א.

צורי שוכן ברום עולם
מתי תשוב למעונתי
נפש דך אל יהי נכלם
כי לישועתך קייתי

ב.

בית מקדשך לעד תכון
בשוב גואל את שבותי
ובהר ציון לעד תשכון
כי לישועתך קייתי

ג.

חיש היה לי צור ומגנה
חיש וקומה בעזרתי
אחזק מגן וצנה
כי לישועתך קייתי

חב.

ב.

שמי קדם מעון עליון
גבול שמה לחפאתך
והראית בעת חביון
במשכן שם גדולתך

ג.

בעת גלה כבוד שרים
יקר רוחם תשורתך
ותחת קרבנות פרים
שפתם שא למנחתך

ד.

ומה יקר בעיניך
ברון יחד קהלתך
והתנשא לפניך
בתת ההוד למלכותך

ה.

פנה אל עם לבבו הם
יספר עוז תהלתך
שמח שיח תפלתם

בהראות אות קדושתך

כאשר נלכדה בראו"ל ע"י הפורטוגזים האלצו שארית ישראל לבקש
מפלט בארצות אחרות ור' יצחק אבוהב שב אל ארצו ואל עבודתו והתעדרן בנן
עדנה של תורה כבראשונה, הוא היה אחד מדיני הקהלה עד אחר פטירת הרב
הגדול ר' שאול לוי מירמירא ז"ל בעל גבעת שאול ואחרי כן נתמנה לרב
הכולל דק"ק אמשטרדם. הוא למד בכל יום ויום עם בחורי חמד ד"עץ חיים
גמרא עם תוספות, ראשונים ואחרונים ויהמנה לראש ולמגיד דישיבת "תורה
אור" שהיסדה בשנת ת"ז על ידי הנכירים האדירים ר' אפרים באוינה ור'
אברהם פעריריא, לכבוד הישיבה הזאת עשה את התרומים האלה:

אדיר בתעצומות גבורתך אז נחשבו לפני גדולתך
נגלה בהר סיני בסתר רעם חמה וזיו סהר כפעם פעם

על כן ביום זה עם סגולתך שמש בנבעון דום וגם ירח
יאמרו בקול חזק מטיבי מעם כי נר ותורה אור הלא זורח.
ר' יצחק אבוהב היה דרשן מפואר בכלל ובלשון ספרדי בפרט, כומר גדול היה
ושמו אנמאניא וויאירא שהלך לשמוע דרשה מר' מנשה בן ישראל ז"ל ומר' יצחק
אבוהב ונשאל ממכיריו לחות את דעתו ויען הכומר: זה מדבר מה שהוא יודע
זה - ר' יצחק - יודע מה שהוא מדבר, גם היה משורר ומנגן טוב מאוד.
ברוח חן ובמתק שפתים הנהיג את עדתו בדרך הישרה והרים תפארתה
על ידי בית הכנסת הגדול אשר כמוהו לא נמצא בהודו וביפוי בימים ההם
בכל תפוצות ישראל, על ידי השתדלותו התאחרו שלש המפלגות שהיה להן
שלשה בתי כנסיות לקהלה אחת ויבנו בית תפלה אחר, ר' יצחק עשה לחנוכו
בשנת ה'ת"ה שירים נחמדים הבאים למעלה. אך לאחר איזה שנים
רצו יחידיו הקהלה לבנות בית הכנסת מיוחד נגד ההסכמה שנעשתה ביניהם,
אבל ר' יצחק אבוהב השקיט ריב והשכית מדון, ויפן אל קרובו ר' שמואל אבוהב ז"ל
דבר הגדול בוויניציאה בעל שו"ת דבר שמואל והוא השיב לו בכבוד גדול, ובסוף
תשובתו (שו"ת רמ"ג) כתב: "ואני תפלה לאל חיים יעזרהו על דבר כבוד שמי
במוכת עמו וכסא כבוד תורת הארון ירום ונשא וגבה עד מאוד ברוב עוז ושלום".
תורת ה' היתה חפצו כל ימי חייו, הוא באר ותרגם חמשה חומשי
תורה בלשון ספרדית ומלשון הוזה העתיק ללשון הקדש את הספרים
שער השמים, "ובית אלהים" אשר חבר האנוס הספרדי ר' אברהם כהן איריה
נין ונכד של גאנסאלווא די קורדובא שהיה משנה למלך דנאפוליש, האיש הזה
נסע לאמסטרדם ושם שקד על דלתי החכמה ויצוק מים על ידי החכם
המקובל מורו ורבו ר' ישראל סרוג ז"ל ויצו לפני מותו שר' יצחק אבוהב
יעתיק ספריו הנזכרים ויוציאם לאור.

קצת מדרשותיו נדפסו וקצת נשארו בכ"י.
ויהי כי זקן יצחק ותכהין עיניו מראות וימת בכ"ז אדר שני שנת התנ"ג
יום שבת קדש והוא שפט את ישראל שבעים שנה ויהיו ימי חייו שמונים
ושמנה שנה. ר' יעקב ששפרטס אשר מלא מקומו, ר' שלמה די אליוויירא
וחתנו ר' דניאל בליליוס עשו מסד גדול וכבד מאוד.
אצל קברו נמצא גם קבר אשתו הראשונה ועל המצבה כתובים מבעלת
המורים האלה.

| | | | |
|-------|-------|------|------|
| אסתר | אסתר | כי | בערב |
| עד בא | עת בה | באה | שמש |
| תשוב | תשיש | אמנם | בבקר |
| תגל | נפשה | היא | שנה |

תנצב"ה.

להסמוריה הישראלית באיטליה

הקונטרס „שורא דריוני“ שאני מוציא בזה הוא עדות חדשה על כחו של עמנו ושאיפתו בדורות גלותו לכונן לו בשעת הכושר שלטון והנהגה אבסוגנומית, ועובדה אחת מחיי עסקנותו של אחד מגדולי רבנינו במאה החמישית לאלף הששי.

רבי משה זכות הוא אחד הגבורים הראויים לעמוד בשררה הראשונה בכרכי ההסמוריה הישראלית. אנשים גדולים כאלה מעטים מאד. עקבותיו שעזב בחיי עמו הם גדולים הרבה יתר מעקבות חברו בבית מדרשו של ר' שאול מורטירה (1) – ברוך שפינוזה. ובכל זאת – הכל תלוי במזל – את שפינוזה חוקרים הרבה גם בספרות ישראל, וחברו זכות לא הוקדש לשמו בהסמוריתנו אף מספר עמודים, וזלתי דבריו המעטים של גרינץ, שצריכים אנו להשתמש בהם בזהירות יתרה.

וזכות היה גם מורה תיאורי, שפעל הרבה על מהלך הדורות המאוחרים בקבלתו ובפיוטיו, וגם עסקן מעשי גדול שעל תקויו בקהלות ישראל באיטליה לא יוכל ההסמורין לעבור בשתיקה.

שני תלמידים חשובים היו לו לזכות, שהיו קשורים אליו בעבודות אהבה אידיאלית.

ר' בנימין כהן היה פייטן ומקובל – יורש ראוי למורו הגדול. על התיחסותם איש לרעהו כבר דבר במקצת ר' דוד קויפמאן (2).

התלמיד השני היה ר' אברהם בר רפאל רוויגו, שלפי דברי זכות היה בעל רוח צהובה להאיר בתורה כרב נהוראי סבא וליכנסם ולצאת בשלום בר' עקיבא.

בשנת ת"ה אנו מוצאים את ר' משה זכות כבר בויניציה (3). מדי שנה

(1) קינת זכות על מות מורטירה רבו הוציא ר"ד קויפמאן ב *Revue des études juives* ספר 73, צד 111-119.

(2) במאמרו *Ein Brief R. Benjamin Coen Vitalis in Reggio*, *Monatschrift* 41 Jahrg. 700-8 וא. כתבא ר' משה חיים לוצטו 7.

(3) בעל „עמודי העבודה“ אומר (צד 214) כי רמ"ז התגורר בויניציה כבר בשנת ת"ט, ועל זה מעיד ידידי הח' יוסף ירא באחת אגרותיו אלי: „הוא בעל „עמודי העבודה“ מעה כי הלך אחרי האומרים שמשו זכות התגורר בויניציה בשנת ת"ט כמוכר בתשובותיו ס' כ"ז (2), כי מדברי הרמ"ז עצמו בהקדמת ס' בינה לעתים שמענו ששנתים ימים קודם פטירת הר' עזריה פיגו נעשה סניף אליו בדבר הדרשה וגם הודיענו שם שר' עזריה הגיל הלך למנוחות ברי"ה אדר שנת בת"ה. אם כן קבע הרמ"ז דירתו בויניציה בשנת ת"ה כדעת החכמים רמ"ש וברלינר, ושם חבר ה ינה על

בשנה היו הולכים שני התלמידים, ר' בנימין, מעיר אליכסנדריא דילא פלייא, ור' אברהם, מעיר מדינא, לויניציה לקבל פני רבם והיו מבליים בחברתו שנים או שלשה חדשים ומתענגים במותב תלתא בלמודי הקבלה. פה היו מתוכחים על שמת האר"י ועל כל מבוכותיה וסבכותיה, היו מעתיקים איש לקונטרסו כוונות ופירושים. ספר אגרותיו של זכות מלא על גדותיו מזכרונותיו ודברו אהבתו של המורה לתלמידיו אלה. אין ספק שהיה משתדל להעמיד בית מדרש חדש לקבלה וחפצו הצליח בידו.

זכות היה מתעבב מלהשתמש בקבלה למעשה, אולם תלמידיו כבר החלו להשתמש בה לרפואת חולים עוד בחייו. ביחוד היה מתעסק בזה ר' אברהם, ורבו כותב אליו בשנת תל"ב: וזה השאלה מלחש עמיפא בקיטפא אם יש לאמרו, ידוע אליך שבספר הכוונות לא נזכר כלל ועיקר אותו הלחש, ולפי דעתי אין לאמרו, כי דוקא לראשונים נתקן שהיה כח בידם, בתורתם ובמעשיהם לגרש אותה פלו', אבל אנו יתמי דיתמי דיינו לילך בתמימות ושלא להתגרות בחצונים ב"מ ולכן שבואל תעשה עדיף היינו דוקא בענין דבורים ולחשים, אבל כל שהוא בכוונות ומחשבות קדושות כל המרבה משובח" (4). ובשנת תל"א כותב זכות לשני תלמידיו שאחת מן הסבות, שבשבילן נתעבב בויניציה, היא כדי שיוכל להשתעשע, "בחכמת האמת" עם שני תלמידיו-אהוביו, ויקראם לבא ולהתארח אצלו כמשפטם.

היורע ועד -- יאמר באגרתו אל ר' אברהם -- נאמן עלי כי באותו פ' ובאותה עצה אשר יעצני ה' להתעבב בזה עלה במחשבה לפני זכר כבודך וזכרון אוהבנו כמה"ר בנימין הכהן נר"ו, וגם כי נקהל עלי קהל גדול בשבת תשובה, אשר הכריחוני נאקותיו לעשות תשובה וחזרה מפניות מזימותי הכריעו וזכרונכם בכף שניה לעומת כף אחת הכוללת כל הקהלה כי מובטחני בחסדי שמים ובחסידותכם תזכוני לזכותכם ומשרש הקדש יצא שפע אור ישר עלי בהעלות חשקם אשר חוזר למעלה ומיסוד היניקה תזכו לגדלות כיד ה' הגדולה. הנה כי כן החזרתי מענה להח"ר בנימין נר"ו באגרת הבטוסה ופחותה, ואליו פי קראתי אם יחפוץ לבוא יבוא ברינה, וגם אתה הידיד אם תוכל תתלזה עמו ויחדיו נמתיק סוד במותב תלתא בחדא בכל זמן אשר אוכל לפנות מעסקי לימודי לתלמידים. ואם לא ירצה אביו לעזבו העירוותיהו בצדק ליחד אלי שאלות והערות מפי כתביו ועל ירך כוליה האי ואולי ה' אלהי

כמוהר"ר עזריה הגיל שנדפסה בס' קול עזוב. וגם לעיד אין ראיה מתשובותיו שלא נתמנה שם לרב ולדיין קודם שנת ת"ל, כי רבו התשובות ממנו שלא נזכר בהן מקום וזמן, ועוד מצאנו בסוף שו"ת דבר שמואל טופס הכתב נגד ש"ן ונתן העות' משנת ת"כ ח. ובו הרמ"ו נקרא כמוהר"ר כשאר החכמים ורבני הישיבה הכללית. משו"ת דבר שמואל ס' רס"ד נראה שהרמ"ו התגורר גם בפדובה וזה היה לדעתי בתוך משמונה ועשרים שנה שישב בויניציה.

(4) כל הקטעים מס' אגרות רמ"ו באו לידי מאת הח' שלמה יונה, לפני רב במדינא.

יג"ע חשק"י לבלתי תשתכח חכמת האמת בצדק מכל הגלילות האל".
לקול-הקורא הזה עזבו שני התלמידים את בתיהם וילכו לויניציה ויבאו
שמה בערב שבת פ' בא ויתעכבו אצל המורה עד שבת נחמו.
„ובכל הזמן ההוא – כותב ר' בנימין כהן בהקדמה לאגרת כ' – נתעלסה
באהבים ושתינו מסקור החכמה".

שמונה ועשרים שנה ישב זכות בויניציה. במשך הזמן ההוא היה גם
בפדובה. כמה נמשכה ישיבת ארעי זו בפדובה לא נדע להגביל אל נכון (6).
ר"ח המיו תל"ג נבחר לרב בקהלת מנמובה למשך חמש שנים. יחד
עם כסא רבנותו העתיק למנמובה את בית מדרשו לקבלה. „ידעתי בני
ידעתי – יכתוב מעירו החדשה אל ר' בנימין תלמידו – כי נשמתך ונשמת
כמהמ"ר אברהם רוויגו נר"ו חוברות אשה אל אחותה ושתיהן יחד דבקו בי
מקבילות הלא לאות סוד יחידתו בענף עץ אבות בעולם, ומונח אני כחסד
עריון שאם יעלה בידנו להחישב יחד במעמד שלשתנו נזכה בעזרו אל מב"א
שערים המצוינים בשערי נקודת ציון. – לכן חזק ואמץ ולבך אל יחת ממראה
הלפידים המבהילים בהבליהם ולהט החרב המתהפכת לשמור את דרך עץ
החיים, והיה בפקוד ה' את אשת נעורך מב"ת בשכר פרי הבטן ויפתח את
רחמה ברחמים אז תחרץ לבוא הנה ויחדיו נמתיק סוד כדת מה לעשות".
„אחרי כן – מספר ר' בנימין בסוף האגרת – שמתי לדרך פעמי בע"ה
והלכתי למנמובה בחודש חשון תל"ד ושם מצאתי גבר עמיתי החסיד המקובל
כמהמ"ר אברהם רוויגו נר"ו, שם ישבנו גם זכינו לשקוד על דלתות רבינו
יום יום עד אדר שני".

אך זוהי אהבה אידיאלית לחכמה! לחמשה ירחים עזבו את נשיהם ואת
בניהם ויעמדו לפני המורה. ר' אברהם היה עשיר גדול. הוא היה נדבן גדול
לעניים ופזרן גדול להוצאות העתקות מכתבי-יד יקרים. הוא העמיד בית מדרש
במודינא עירו. בין תלמידיו הרבים היו אנשים גדולים כהרב בעל „אשל
אברהם" (פ"י על הזהר) והרב מרדכי אשכנזי.
בין תלמידיו ר' בנימין נוכל לקרא בשם ר' ישעיה במאן-המצוין
בהשפעתו על תלמידו ר' משה חיים לוצטו – ור' יוסף אירגס *.

אולם גדול היה רמ"ז בקהלת מנמובה גם בתור עסקן מעשי המשפיע
על חייהם של בני עדתו. להרבה חברות מועילות תקן ועשה סדרים חדשים.
חברת מנחם אבליס (6) וחברת בקור חוליס (7) היו מחויבות לו בעד קיומן

(5) עיין לעיל הערה 3. (6) כן נמצא בפתיחת ס' הסכמות וסדרים לחברת מנחם אבליס
הנדפס במנמובה תקמ"א, שרמ"ז יסד ותקן כדורים וחוקות להברה בשנות תמ"ח ותנ"ג.
(7) בראש ס' הסכמות לח' בקור חוליס (מנמובה תנ"ו) כתוב שרמ"ז ור' יהודה בריאל
והחבר דוד אוסיפה סדרון והביאי אותן לדפוס. (מדברי הח' ירא).

וסדריהן הטובים והקנותיהן שנדפסו בחוברות מיוחדות. גם יסד בית מדרש בשם „חדשים לבקרים“ ללמיד בו פעמים בכל יום וזכה את הרבים בתלמוד תורה. גדול מכל אלה הוא ערך המחברת הקמנה „שודא דדייניו“. אור ליום ג' פברואר תל"ו הומין את יהודי מנמובה העיר והכרכים שבמדינה להתאסף והוא דרש לפניהם על הצורך לתקן לעצמם סדרים אבטונומים, כדי להשכיח כל מחלוקות ולקיים את האמת והשלום ביניהם. דברי דרשתו עשו רושם ובהשוכה עליהם נתועדו ראשי הקהלה עם רבם העסקן בראשם ויתקנו את הכללים והדינים על עשיית כל מיני שמרות ומכתבים, בין על קיומם בין על במולם, וכן על כל עסק ודברי ריבות, וכל מה שהחליטו ופסקו העלו על הגליון והשיגו על זה אישור הדוכס. ככה יצאה המחברת „שודא דדייניו“ הנתנת בזה על פי אכסמפלר שנשאר לפלטה (8).

קמנה היא המחברת, אולם מה רבו הדברים שהיא מספרת לנו. על חיי היהודים במנמובה בימי קדם הספר לנו, על הימים שהיו אבותינו נהנים שם מכל הזכויות האנושיות ועל הימים אחר כך, איך התחילו ללחוץ מעט מעט את הקהלה הישראלית, איך ענוה וישללו ממנה כפעם בפעם את זכות החיים על הארץ, עד שהתכוצה בתוך עצמותה, בתוך ד' אמותיה, ושם התחילה לחיות חיים מקורים ותחל לדאג על תקנות וסדרים עצמים.

לפנים – כך יספר לנו הד קדומים מתוך הזכרונות ההסטוריים – (9) היתה עדת מנמובה בין המאושרות. האינקבויציה הקדושה אחרה לבא אליה. היהודים היו החלק החמישי מן הישוב הכללי. חפשים היו במשאם ובמתנם. היו רופאים את הנוצרים ומורים להם את המוסיקה, השיר והמחול. מועילים היו לממשלה בתור גובי המכסים ומחיי המסחר במדינה. כאחים היו מתהלכים עם הנוצרים, ומתם היו לזקחים להם היהודים מילדות ומיניקות. משרתים ומשרתות. מלכי חסד היו בני המשפחה הדוכסית לבית גונזגה (Gonzaga), ואולי עשו חסד לעצמם הרבה יתר מאשר ליהודים. בית גונזגה ידעו היטב את התועלת שמביאים להם נתיניהם היהודים ועל כן לא יכלו להחליט להשפילם בפעם אחת ולשלל מהם את כל זכויותיהם האנושיות, כמו שהיה הדבר נוהג מכבר ברומא ובמדינות אחרות באיטליה. לא רק על גופות היהודים חסו דוכסי גונזגה בימים ההם, כי אם גם על נשמותיהם ויצילו את ספריהם מידי האינקבויציה. הספרים מדפוס מנמובה היפים במאות המ"ץ והמ"ז נשארו לפלטה הודות להם.

רק במאה המ"ז התחילו הדוכסים ללחוץ מעט מעט את נתיניהם

(8) בעד האכסמפלר הזה הגני חיב תודה להח' ירא שהכניאו לי.

(9) G. Rosasco, Segno degli Ebrei, kp. 65–70, Carnevali. ghetto, ע"י di Mantova, 1881.

היהודים, להחסירם את זכויותיהם האנושיות, כי כבוד היה עליהם ללכת נגד רוח הזמן. הדור שהרעיל את האויר בקנאה דתית פראית, הדור שהעלה על המוקד ברומא את גי'ורדנו ברונו, דור כזה הן אי-אפשר היה לו להשאיר שלמים ושקטים את "הכלבים הבלתי נאמנים", את היהודים במנוסה.

מעט מעט התחילו לוחצים אותם. את הורים גרשו מתוך המדינה. על התושבים הוציא הדוכס וילהלם גונזה חק האוסר עליהם חכירת קרקעות ובטל את כל הכתבים שנעשו מקודם; הוציא פקודה, שחייבים היהודים לשובת נתיניו הנוצרים לשאת על בגדיהם העליונים סמוך לכפתורים את הסמן הצהוב, חצי האמה גדלו, והעובר על זה יושם עקיו קנס של שלשים סקודי. ויזכר לשאת על ראשו את המגבעת הויניצינית הצהובה תחת חתיכת הארג.

כה היה מצב הדברים; הדרישות וההערות מצד "יורשו של פמרוס" – קלומנס VIII – שמתנהגים במנוסה עם היהודים בנמוס יותר מדאי היו כקול הקורא במדבר. הקצעת הגיטו, גירוש היהודים אל רחוב אחד היה קשה על בית גונזה מכמה מעמים. והנה אורח בא למנוסה. הדרשן הנזיר הפרנציסקני ברטולומיאו קמבי דא סולומיבו, אחד מאותם הקנאים, אשר לא בשבילם נכתב האיכנגליון, בקר את בירת גונזה, כנראה על פי הערה ממקום גבוה. הוא לא מצא ספקו בהגבלות היהודים שאין עמהן גירוש. 7 אבגוסט 1602 אסף אליו אל הכבר אלפי אנשים מקשיבים ובדברים חוצבים להבות וחירופין על מדותיהם הנשחתות של היהודים התחיל מוכיח את יושבי מנוסה על תתם לזעמי-נפשם לחיות בקרבם חיים של אושר וליהנות מטוב הארץ, שנהפכה להם למולדת-סגולה הובה חלב ודבש. והשבע השביעים להפסיק את משאם ומתנם עם היהודים, לתת להם מקום מקלט מיוחד, להכריחם לשאת את הסמן הצהוב, והמעט הוא לחשוב אותם לאויבי נפשם, כי צריך לחשבם קודם כל לאויבי בריסמוס ומשרתיו.

צר היה לו להדוכס לשמוע דברים כאלה ולראות את ההתלהבות של ההמון. למרות הבטחתו להפא, לא הרשהו עסקיו לגרש את היהודים מרחובות העיר, לפחות בזמן קרוב כל כך.

לתת חווק לדרשתו, להלהיב ביותר את המחות, החליט הנזיר ברטולומיאו ללכת הלאה: הוא הביא גם קרבנות-אדם מקרב היהודים, ובוה דמה להראות את רשעתם הקיצונית ושראויים הם לגירוש. הוא חיב את היהודים באמרו, בכח נבואתו, כי בערב של אותו היום שנשא את דרשתו התאספו בבית הכנסת, העמידו קתדרה כמין הקתדרה שעמד עליה הדרשן במסגד ושחקו עליו בחקותם את תנועתיו והעויותיו בשעה שנפל לפני הצלב ובקש סליחה על הפשעים וקרא לפושעים שיבקשו סליחה גם הם על חמאייהם. על שבעה יהודים העידו שהם הפושעים העקרים, ואותם הוציאו אל ככר

העיר, המיתוס בגרזן ואת גופותיהם תלו ברגל אחת על העץ שהעמידו בראש הומיות. קשה, קשה מאד – כך שפטו – הוא חמאם של היהודים ההם, ועל כן גזרו גירוש על נשותיהם ועל בניהם וכל קרוביהם מתוך כל מדינת מנטיבה; ועל כל איש אסרו לאספם אל ביתי או להראות להם איזו חנינה וחסד; כל העובר על זה אחת דתו להגרש מן הארץ גם הוא ונכסיו יוחרמו. הדוכס הוכרח לסייע לו בזה כי ירא גם הוא מפני המלה הקתולית המשימה אותו לכורת ברית עם זעומי אלהים.

אולם גם בזה לא הציל את נפשו. ברטולומיאו ראה כי לא הצליח במשלחתו, כי אל הקמת הגיטו אינם נגשים, ויאסף את העם באלפיו ובהתלהבותו הרעים עליהם ויקלל בדוכס, ובמשפחתו, באפיסקופוס הקרוב לבית גונזגה, ובכל אשר לא ישמע לקולו. „האלמים – מוסף הכרוניסם – דברו, החרשים שמעו, הפסחים הלכו, אחוזי השד נשתחררו, העורים ראו”. התעוררות ההמון לא ידעה כל גבול ויתהאספו לעשות פרעות ביהודים. אולם הדוכס הקדים את פני הרעה. הוא הזהיר שהלילה והחרמת הנכסים מועדות לפני כל הנועז להלעיב ביהודים. ולסוכנו אשר ברומא כתב הדוכס להזמין את הנוזיר לזין לפני כסא הפפא. הדבר נמשך זמן רב, המשפט עלה בעשן והנוזיר לא סבל בעד פשעו מאומה. רק הפפא זכר עוד יותר את הגיטו במנטיבה. ויהי היום ויאמר הפפא אל הסוכן של בית גונזגה: הנני עומד מוכן לקבל את השמועה שהוד רוממותו עשה התחלה ללחץ את היהודים ולרסן את העדה החמאה (canaglia) הזאת על פי ערכה וכיאה, ואקוה כי הוד רוממותו לא ישקר בהבטחתו; ואם לא היה ממלא את דברו היה נותן לי סבה להצטער עליו בצדק; וכתוב אליו בשמי כי הנני ממיל עליך.

והדברים האלה מבארים את מעשי ברטולומיאו במנטיבה, עיר ממלכתו של הדוכס אשר דעתו של הפפא על אודותיו היתה לא טובה, כי חשבהו „לבעל רצון רע והכרה מועטת”, כמו שכתב שליח ויניציה אל אדוניו.

פה היתה המהלומה האחרונה מצד הפפא. הגיטו נצח. הפעם יצא האיסור על היהודים לרכוש קרקעות, לרפאות את הנוצרים, ללמדם מוסיקה ושיר ומחול. ועוד הפעם חודשה הגזירה לשאת את הארג הצהוב על בגדיהם. הפעם נדונה הקהלה הישראלית להסתתר כאותו השבלול השוכן בתוך קלפתו, ופה בתוך חומות הגיטו הצרות התחילה מתפתחת מחדש על יסוד רכוש האומי והעצמי במנהגיה ובדרכי חייה, בדרכי השלום והריב שנתהוו בתוך בית המשפחה, הנבדלת מלחשתמש באור העולם ואווירו, במשך שבע עשרות בשנים, עד שקבלה הקהלה צביון עצמי ידוע, המשתקף, בתוך יתר שרידי זכרונותיה, גם במחברת „שודא דדייני”.

אברהם כהנא

י"ד מבת תרס"ב

בשם י"י

שודא דדייני

תנאי היא ותקוני לכל מאי דמתעני בכל עסקי ועניני דדייני ודיני ולכל מיני וזיני דשטרי ואוני ומתנן וזביני לאפוקי פלוגתי ומעני ולתוכי שלמא ביני בני קהלן קדישא רחימי מהימני זה לו כשר וזה נהגה .

נעשה ברשות המלכו' שנת הזכות נדפס פה **מנמובה** תחת ממשלת מ'ד'א' הרוכס **פירדינאנדרו קרלו** גונזאגה יר"ה . בבית האחים בני כמר **יהושע** מפרושה ז"ל .

טופס הסכמת הועד כללי מכל כללות הקק"י פודעים ובלתי פודעים

אור ליום ג' פיבראר תר"ץ לפ"ק אחרי העשות ההכרות בכל בתי כנסיות וגם מעלות הממונים הודיעו באגרותיהם לכל הכרכים שבמדינה זאת שיבואו וימצאו בעיר בזמן הנ"ל . וזה לבקשת כמוהר"ר משה זכות נר"ו אשר דרוש דרש והוכיח בדברים ישרים נכוחים למבין גודל הצורך אשר לבני מדינה זו להקן סדרים ולהציב כללים כדי לקצץ נטיעות המחלוקות המהלילות וכאות מדי' יום ביום בין איש לרעהו בדברא דממונא ולקיים האמת והשלום ביניהם . ועלתה הסכמתם ע"פ הבאלומא"ציוני . שנמצאו מאה ועשרים בהין . ושלשה עשר בלאוי . שמע' הוקי' עם מעלת הגאון הנ"ל . יחדו יציגו ויציבו על העתיד לבא הכללים הישרים בעיניהם . ויפסקו הדינים שיראו להם נכונים . הן כוללים הן פרטיים . בין על עשיות כל מיני שמורות ומכתבים . בין על קיומם וביטולם . וכן על כל עסק ועל כל דבר שיהיה . אין דבר בלתי נכלל תחת הכלל הזה . ועל כל דברי ריבות . הן בסדרם והן בעניינם . וכל הכללים שיעמידו . ודינים שיפסקו . ואופני ההנהגה שיציגו מעלות הנ"ל ע"פ הרוב . יהיו דתות עולמיות . וחק עולם ולא יעבר . וכל זה אחרי השגת הרשויות אשר יצמרכו מאת מע' רוממותו יר"ה :

FERDINANDO, CARLO

PER LA GRATIA DI DIO,

DVCA DI MANTOVA, MONFERRATO, & c.

CON l' isperienza, c'hà dimostrato all' Vniuersita degli Hebrei di questa nostra Città, di quanto detrimento riescano, anche al publico, le cauillationi di alcuni particolari fraposte nelle Liti, che fra loro souente accadono, le quali con la lunga, e quasi infinita pendenza causano, per i graui dispendij, la rouina delle intiere famiglie ; conoscendo l'Vniuersita medesima il necessario bisogno di applicarui opportuno rimedio, & hauendo percio preso ispediente di prescriuere a tal'effetto alcune Regole, da osseruarsi da'particolari medesimi, ci ha altresì humilmente suplicati del nostro benignissimo assenso : Intorno a che commessa da Noi la relatione all Auditore Generale della nostra Camera si riferisce, che dette Regole sono in conformita del decimo quarto Capitolo de'Decreti concessi alla stessa Vniuersita, e del tenore seguente ; cioè la prima di dare vna norma delle clausule, conditioni, e cautioni, che douranno osseruarsi in qualunque sorte di scritture hebraiche, secondo la loro qualita per la sussistenza di esse ; la seconda di dichiarare specialmente gli Auttori, che douranno essere seguitati nelle decisioni delle controuersie, che possono accadere fra detti Hebrei, & i modi, che douranno tenersi dagli Arbitri, parimente Hebrei nel concludere, e decidere ogni sorte di cause ; la terza di porre alcune regole per l'ordine dell'elettione degli stessi Arbitri, e de' procuratori, del formare il Processo, dar copia delle scritture, & altre cose concernenti l'ordine del giuditio, & i meriti delle Liti ; e la quarta di trouar rimedio per la pronta reuisione delle sentenze, che saranno date dagli Arbitri in quei casi, ne'quali ha luogo la reuisione. Noi percio hauuto riguardo all'utile che puo risultare al commune, e priuato interesse della

medesima Vniuersità dallo stabilimento, & osseruanza delle predette regole, condescendiamo coll'vsata benignità nostra ad approuarle per motiuo massimamente di quel zelo, c'habbiamo del bene de'nostri Sudditi. In virtù dunque del presente Decreto per l'arbitrio, & assoluta autorità, che nella sopradetta Città, e suo Dominio vsiamo, e potiamo vsare di certa scienza, di proprio moto, e ben deliberata volontà, approuando le sodette Regole, e prestando loro il nostro clementissimo assenso, concediamo alla stessa Vniuersità, che possa frà se medesima stabilire, e pubblicare in modo tale, che sortiscano per l' auanti il suo piene, & intiero effetto. Comandando a' Ministri, & Vffitiali nostri a'quali spetta, e spettarà di osseruare, e far inuiolabilmente asseruare il presente nostro Decreto, qualunque cosa in contrario non ostante, alle quali con la pienezza, della sodetta nostra potestà deroghiamo. In fede, & c.

Dat. in Mantoua li 29 Maggio 1676

Ferdinando Carlo
Carbonellus

Loco Sigilli.

R.

Ioseph Andreasius Cancellarius, visa supplicatione die 21 Martij 1676. opportune signata, scripsit.

Perinus.

הקדמה

הן שלום אמר ה' לסכון בו גבר כי יש שבר לאחוזת חבר עיר ומדינה וגלילה השקט ובטח יהיה לה. ואף כי נתאב ונתאו לקיום העולם וצאצאיו משפט אמת ואמונה וגם בכריאה הקדמונה זה יצא ראשונה. הלא אורח הפשר הוא התמים לבית שלומים כי כן יסד צור עולמים לשתף ולהקדים מדת הרחמים. ועל אחת כמה וכמה טובה כפולה מדת שלום וריעות המעולה להתחזק בעצמה גדולה העם מפזר ועני בתוך הגולה. כי למבוא כל מעלות המדות הטובות וכל הפעולות החשובות הנה שער הייחוד הוא סבת הסבות בספר חובת הלבבות. אבל זהרו יאפילו כצלמון חשוקי כסף ודבר שבממון כי אף מזמן הקדמון היה לאב ולאמון ורוב חמדת רבת בני המון תשלך בשלמון. גם לרבות רובי המריבות והתגרים אשר בין אחים ורעים שגורים ונשגרים מהעוררים ומתגרים בעסקי התגרים דשמא גרים. ועל הכל מרבית החולקים בשינויי הדעות והפסקים ומשפטים לכל עסוקים ולבות בני אדם חלוקים וקירובים נעשו רחוקים.

ויהי כאשר הטו אותי גלגולי סבות הנועתי בהשגחת צור עזרתי העונה אותי בעת צרתי כי ממנו תקוה. בעמק צוקות הרויחני ובדרך אמת הנחני ובקהל הקדוש הלזה הצליחני לו ה' שלחני. כי רובם ככלם אהובים כולם ברורים וחשובים בתורה ובמעשים טובים מזה ומזה הם חשובים. ואני באסרי כי אסרוני עבותות אהבתם אשר אשורני הם הרהיבוני לעמוד לשרתם שוקד על משמרתם ונפשי ברוב חכמה אותם תדרוש שלומם וטובתם. אך על זה פקחתי עיני השכלתי רעיוני ואהן את פני כל מעיני להסיר ולהיטיר כל עוה ולהרבות ברכת אהבה ואחזה בגזרה שוה לישרים נאווה לסדר תקנות שונות בדיני ממונות נכונות ומתוכנות גדולות ונאמנות ואתבונן מוקנים אשר הקנו כמה תיקונים אפילו נגד הדינים וכתקנת רגמ"ה ממובחרי הראשונים הכל כפי ראות עיניהם הזבונים שהיה סדר זמנים.

האמנם להוציא מחשובתי מכח לפעולה חוה חיותי דעי לראשי הקהלה אנשי הכבוד והמעלה לשם ולהתלה. המה העומדים על הפקידים ושרים רבי"ם ונכבדים אשר לכל דבר שבקדושה נועדים והיו לאחדים וכשמעם דברי עזתי לבם שהו לדעתי יחד כולם כאיש עתי ועלימו המוף מלתי. אז במאמרם כל תושבי הקהל ק"י נקראו ולכל יושבי הגליל מקראיהם יצאו ואשר כאן היו וכאן נמצאו כולם נקבצו ובאו. שם הודיעו אותם את אשר העלו בהסכמתם כי יועילו בתקנתם להשקטם שלומם ושלותם בכל מיני עניני סחורות ועסקיהם

כמשפתם • והמה רובם ככולם את נפשם הנעימו ואת עצת ראשיהם השלימו ונעשה לנשמע הקדימו ולמען דבריהם יקימו אכן הסכימו. אשר עלי ועל מע' מנהיגיהם השליכו את יהביהם לתקן כל אשר יאות להם וכל אשר יפקרו אליהם קיימו וקבלו עליהם. באותה השעה המאושרה הראשים יצאו תכופים במהרה לשאול רשות סיוע ועזרה מאת רוסמות אדוננו הדוכוס יר"ה ישמרתו ויחיהו הצור הנורא כי מלך חסד הוא וצדקתו הברורה מכלכלת את השורה. ובכן נתועדנו כמה ימים ועל כל הענינים הרשומים אשר שטתי לפני מעלת ה' ק"י המדוכבטים נשאנו ונתנו כמה פעמים וע"פ הרוב הניכר היינו מסכימים כאשר הורנו ממרומים מלך יושב על כסא רחמים. והן לזאת כולנו מצוים וגוזרים על כל אשר בקהלותינו וגלילותינו יושבים ודרים שמהיום והלאה יהיו נוהרים להיות עושים מקיימים ומאשרים כל התיקונים הנזכרים בפרשת אלה הרברים כולם בספר יוחקו ולאחבי ההשקט ינעמו וימתקו ושיני סלע המחלקות יודקו וגרמי נזיקין ואיבה ושנאה ירחקו איש באחיהו ידובקו צדק ושלוש נשקו יתנו עדיהם ויצדקו: כה דברי הדורש טוב לעמו ומשרת עניים על שכמו משה בכמה"ר מרדכי זכות וזה"ה.

שפוט השופטים ופרשת המיטפטים

הוא"ל אשר הואילה להועיל את עמו לתת להם לחם סררים ינעם על השלחן המהור אשר ערך הרב המשביר לכל משביר מעל שלחן מלכים שלשה המה מטיבי סעד לבב אנוש. הנה כי כן גמרנו ואמרנו שבכל העסקים אשר יתהוו מהיום הזה והלאה בכל דבר שבממון לא יוכל ולא יורשה שום סוחר להחזיק את עצמו במענת הקים לי. כי אם בכל המקום אשר פסק השולחן ערוך את הדין כן יקום וכן יהיה ואף כי יהיו פוסקים אחרים חולקים על פסקו. וכמו כן אם נכתב הדין בסתם ואחר כך מחלוקת בשם יש אומרים או יש חולקים תהיה הלכה כסתם. ואם יהיה הדבר מוכרע ביש אומרים ויש אומרי' או שלא נזכר אותו הדין לא בשולחן ערוך ולא בהגהה או יפסק הדין על פי רוב הפוסקים אשר הזכיר שמם בעל כנסת הגדולה ומהר"ם פרווונצאלי בכללם. ואם באולי מאוני הפוסקים מעויינים ושקולים הם יבואו שניהם במצרף הויכוח בין חכמי הישיבה ואחרי רבים להטות אשר אין דרך לנסות.

ככה יעשה כל הימים כי יפלא דבר בין בדררא דמסנא ובין בדיני איכיר יועדו יחד בעלי ההוראה וישאו ויתנו בדבר ואחרי הויכוח התברר האמת על פי רובם. ומעתה לא יורשה שום אדם ולא שום ת"ח מתושבי קהלותינו לשלוח איזו שאלה אל חכמי ישיבה אחרת או לכתוב פסק לשלחו שמה מבלי דשות הרב הכולל או ברשיון הועד קטון יצ"ו לדעת אם יצטרכו לדבר הלכה שורדין כך והשעה צריכה.

ואף גם זאת אם תשולח שום שאלה לבאן ממקום אחר בדיני ממונות. לא יוכלו להשיב עליה אפילו כל בעלי ישיבתנו ואף כי אדם יחיד אם לא שיהיו שני בעלי הדין שניהם יחד מרברים ושואלים. או שתבוא השאלה בשם בית דין או ממנוי המקום ההוא כי אז הרשות נתונה להשיב לכל שאלה. קמנה או נדולה.

הן לצדק ולמשפט ישורו עיני הרב והועד קמון יצ"ו לפקח על עסקי אמת במינוי שני חלקי דיינים חלוקים לשני קלפים הא' מת"ח והב' מבעלי בתים וישלחו לקרוא כל הנראים ראויים להתברר וכבוא כל איש ואיש לפנייהם יעירו ויעוררו את לבו לקבל עליו ברצונו וחפצו להתמנות בכלל אחיו לעזרת ה' בקיום משפטיו ועל תועלת ממושבה לכללות הקהל קרוש יצ"ו וכל המקבל עליו עול מלכות שמים יזכר לטוב בחתימת ידו בפתקא' ויושם לפניו בקלפי השייך לו. ושני הקלפים יהיו בבית הרב. ומאותו היום ואילך יהיו בכל זמן ובכל פרק הכל חייבין לשמור פקודתם בהגיע עתם על כן לא יוכלו להשתמט בהתנצלותם אם לא יתנו אמתלא נכונה להשטמם. זאת נחלת עבדי ה' בצדקתם.

וכי יהיה ריב בין אנשים בכל הלכות טוען ונמטען אם יסכימו מדרתם לברור להם שני דיינים בסדרי כירורין יבחרו באשר יחפצו ואם ירצו שניהם או א' מהם בנקובים אשר בקלפים יוציא להם הרב שנים או אחד מהם. ואם התובע יברור דיינו והנתבע ימאן ולא יקוב את מבוררו ישלח הרב להתרות בו ג' פעמים על פי השמש ימהר יחישא מעת לעת לעשותו ואם יהיה סרבן באותה שעה יהיה מוכרז לסרבן ואם בכל אלה לא יוסר יוציא לו הרב דיון אחד מהקלפי וישלחו להוסיפו. פעם אחת בהתראת ודאי שיפסקו את הדין בשמעם מענת התוב' לברור. ואם לא יאבה ולא יבא יקבל התובע חרם סתם ויתנו בידו פסק דינו להעשות בו דין נחוץ כי על עמדו במררו וסכלו. כמשפט הזה יעשה לו.

ואם דרוש ידרוש הנתבע מאת התובע לאמר הודיעני על מה תריבני יחויב התובע להודיעו רק מין תביעתו או סוג תביעותיו בלתי הודעת שום ראייה כי אם גילוי מילתא בעלמא כדי שיוכל הנמטען לברור לו את הדיין הכל לפי הענין. בהיות שכן הדין התובע רשאי להרשות אחר במקומו ודרך הארץ לבחור באיש ערום וחרף ופעמים שהתנבע הוא ככן הרביעי שאינו יודע לשאל או לקרות שמרו ולעשות חשבותותיו לכן יורשה גם הנתבע לעשות מורשה להבין ולדעת טוב מענתו ולשור על פי שליחותו.

ידיה כח הב"ד יפה לעשות פשרה אפילו בלא קניין בדבר שיראה בעיניהם נכון לעשותה כגון לאפרושי מאיסור שבועות או שיהיה דבר שלא יוכל להתברר וכיוצא גם לרבות שאר דיינים מבוררים יוכלו לעשות פשר דבר ובתנאי שיהיה על פי עצת בעלי הישיבה. צדק ילין בה.

כל מענה שיקדים לה שמר הברורין הנק' קומפרומיסו ושיכתב בו שקבלו

נשבעה לבלתי שאול ולומר הורוני מהיכן דנתוני יהיה קיים ועומד כל מה שפסקי הדיינים ואיש לא ישיב נגד פסקם. אבל אם לא נאסרו בקשר השבעה נכתב או שקנו מידם בסתם ויהיה מערער אחד מבעלי הדין על גורתם בא יבוא לפני בעלי הישיבה במשך שמונה ימים ולא יעבור והמה ישלחו לקרוא לדייני' להודיעם מהיכן דנהו ואם צדקו בפסקם יאשרוהו ואם נטה מן היושר יישרוהו וכל היוצא מפייהם יעשה על פי התורה אשר יורו. ועל המשפט אשר יאמרו.

אם יועדו שנים יחדיו לעמוד בדין ויבררו מבורריהם או יקבלו עליהם מצונם אפילו דין יחיד. אף שלא כתבו שטר ברורין וגם לא קנו מידם הנה משימענו לפנייהם או לפני האחר ויסימו מענותיהם לא יוכלו לחזור בהם למען לא יונה איש את עמיתו. וכחש באמרו.

בשבת שני דיינים לשפוט ותפול מחלוקת ביניהם זה אומר זכאי וזה אומר חייב ויוסיפו עליהם שלישי כנהוג. אם אחר שישאו ויתנו בדבר לא יסימו לדעת אחת כי אם שנים מהם. לא תהיה בנמר דין מחלוקת. אםנם הנכה גזרתם יחוייבו לחתום שמותם. במעמד שלשה.

יתר על כן אם אחר ששמעו מענות בעלי הדין אמר אחר משלשה הדיינים איני יודע לא נצריך להמריחם להוסיף עליהם עוד אחר' רק יאמרו לו לך לישב' ושאל את הדברי' מבעלי התוראות. והיה לך לאות.

כל היוצא חייב בדינו להשבע שבועת התורה או שבועת המשנה לא יוכל לעשותה אפילו בפני ב"ד הקבוע בעיר רק ילך לפני רב הקהל והוא יראה נעניו ולבבו יבין ביראת ה' ואהבת שמו וחבת עמו וישיעוהו השבועה הנכונה לפניו כי הוא יודע איזה יבשר. לעשות הישר.

כל המחויב שבועת היסת שישמט ולא ירצה לעשותה ישלחו להתרות בו על יד השמש שלש פעמים שיבא להשבע ואם מאן ימאן יהפכוה על שכנגדו ושבע ויטול תשלום חובו אשר נושה בו למען הקל מעל הנשמות והעצמות נדויים וחרמות. חמאות ואשמות.

תקנות וגזרות לסדרי שמורות

יען כי מאז רבו כמו רכו כמה וכמה דקדוקים ודינים לקיים כל דבר הצאות והמתנות ולאז כ"ע דינא גמירי לדקדק בהם בכל הצורך וזה וזה גורם אימור ביטול קיום דברי המתים או חסרון מלא הין צדק החיים. ועוד רעה חולה ריבוי חלקי המחלקות ומחתת הקטמות. הלא מעתה אנו גוזרים ומבארים שבכל מיני מתנות וצאות כאשר יתאמת בשני עדי אמת שאותו הנותן או המצוה אמר בפיו שדעתו ונפשו חפצה בבחירת רצונו להחליט ולזכות את כל מקבלי מתנותיו אשר יקבו בשמות כאשר יחפין כן יקום. ולא יהיו במלים נגדו מחמת ערעורי דברים בין במטבע הלשונות בין באופני ההקנאות ובין

במיני הזכויות לכל מי שירצה וכל מה שירצה וכל דבר שירצה ויהיה כל אשר בפיו יאמר ויסכים אפילו נגד דברי הפוסקים. הכל שריר וקים.

מוסף על זה כל בני קהלותינו יהיו כשרים ונאמנים בין להעיד בין לדרון על כל דבר אפי' שיהיה בכלל נגיעה בהנאה לכללות הצבור כעזובנות ומתנות והקדשות לעניי עירנו או לת"ת וכל כיוצא בהם ובלבד שלא יהיו פסולים מחמת קורבה ועבירה שהוכרו לעבריינן וגם שלא תהיה להם הנאה פרטית בהן לעצמן. והוא הדין אם יהיה דין ודברים בין הקהלות לא יצמרכו לבחור להם דיינים ממקום אחר רק יורשו לברור אליהם כאשר ירצו מכללם. ולא יטה לארץ מנלם.

גם לרבות כל שאר שטרות מכירות ושכירות והלוואות או שאר עסקים לא יצמרכו הסופרים להאריך מרחא בכל פרטי החיזוקים הנוהגים עד הנה אמנם אם ירצו יכתבו בדרך קצרה שאותו שמר נעשה בכל החיזוקים הצריכים ושכן נתרצו שני הצדדים וריוח והצלה יעמוד ליהודים.

זאת ועוד אחת כל שמר אשר רב הקהלות חתום עליו במקום עד אחד או שחתמו עליו שני עדים והרב קיימו ואסרו יהיה לו קיום והעמדה כאלו נתקיים באגודה במוחב תלתא כחדא.

על דבר השמטה שהנהיגנו קדושי' אשר בארצות החיים לקיים דברי רבותינו יהיו כל הסופרים ורזיזים ונוהרים לכתוב בכל שמרי חובות שלא ישימם חוב זה בשביעית. אבל אם ישכח אחד מהם ולא יכתבנו יחשב כמעיה סופר ויהיה כאלו נכתב. ואם תהיה מלוה על פה יתוקן בתקנת קדמונינו ע"ד שכתב הרב בעל ההגהה חשן משפט סימן ס"ז סעיף ב' שימסור חובותיו אפילו בעל פה לפני ב"ד וא"צ פרוזבול. ועלהו לא יכול.

כל השטרות שימכור איש לרעהו בין שמרי חוב ישראל ובין שמרי א"ה יהיו נקנים במסירה לבד. ובלבד שהמוכר המקנה אותו שמר יעשה תחתיו ההמחאה שנקראת זיראטה כמנהג הסוחרים ולא יצטרך להכתב. כיון שהמקנה מודה. קני לך איהו וכל שעבודיה.

כל מקח וממכר או איזה עסק אחר שיעשה כהונן שלא תהיה בו אונאה יתנהג בקיומו כמנהג התגרים באח' משלשה דרכים שיגמר בתקיעת כף או גתינת קצת מעות שקורין קאפארה וכ"ש בנתינת כל המעות או שיכתב שמר העסק ויחתמו בו המוכר והלוקח ואף שלא קנו מידם ולא נעשתה משיכה תהיה אותה העסקא או מכירה קיימת ונאמנה. וכל החזור בו ידו על התחתונה.

כיוצא בו כל כתב יד שהחייב מודה שכתבו לא יהיה נאמן עליו לומר פרעתי אפילו בשבועה רק יהיה כתב יד ושמר מקיים שוים. שלא לנעול דלת בפני לוויים.

כל אדם שיש לו בנים ואשר לפני מותו ירצה לצות שתהיה אשתו שלמה

נכל נכסיו לא יוכל לעשותו אם לא יצוה לשהף אליה ב' אפוסרפוס' ואם לא יעשה כן יחייבו הוק' למנותם אחרי מותו ויהיה להם כח יפה כאפוסרפוסים העששים כפי הנפטר המצוה וזה יהיה תיקון גדול ליתומים. למוב להם כל הימים. יבנה על פי הרב והוק' איש נאמן ובקי שיהיה סופר מתא ויתקנו לו ספר רשום ומצויין בסך הדפים ובשולי כל דף יחתום הרב את שמו ועל הספר יהא יעתיק הסופר חידושי הנאין או הכתובות כדי שאם יאבדו במשך הזמן לא ישהו עם נשותיהם חלילה בלא כתובה. וגם כל מי שירצה יצוה לסופר להעתיק גם שמרי מכירות או הודאות. או חיובים או מתנות. או צוואות או טופסי שמרות. ופוליצ' ופסקי דינים וכל מין כתב הנכתב בתוכו יהיה מאושר ומקויים נכל תוקף אפילו לקרובי הסופר הגם שמן הדין או הדתות יהיה בטל מצד הלשון. או מחמת חסרון תקיני חז"ל או הדתות שצריכים לקיימו. וגם לא יהיה שיך בהם דין פוגם שמו ולא דין שמיטה. והקיום והעשייה יהיה בכלום בלי שום מענה וערעור כלל ועקר. וכשיצטרך לשום אחד העתק מאיזה מכתב שיהיה כתוב בו. ילך אצל הסופר שיעתיקנו. ויקיימו בחתימת ידו ותהיה חתימתו שריא ונאמנה. כי הן בפיהו נכונה.

הא זה ספר התיקונים אשר העלתה הסכמתנו כולם נכוחים וצריכים לתועלתנו להשבות מדנים ולנצור אמונתנו ולמן היום והלאה סגמנתנו כי על מה שעבר אין עליו כונתנו. והגנו מודיעים לאנשי עירנו וגלילותינו שבכח הנתן לנו מיושבי קהלותינו אנו משיירים כח לנו עם ראש ישיבתנו לבאר כל ספק שיפול בדברי הקנותינו וגם להוסיף עליהן אם יעלה כן על דעתנו שתהיינה להנאתנו ולטובתנו. כל עוד שיהיה כרצון מעלת רוממות אדונינו יר"ה להדר הפארתנו והכל שריר וקים בחתימת שמותינו נוחילה אל צור ישועתנו יהיה בעזרתנו תשגה שלותנו והרב גדולהנו בבנין בית קדשנו והפארתנו :

מנמוכה סדר ונקומה ונעלה שנת ב"ה ה'.

אני משה בכמ"ר מרדכי זכות זלה"ה.

אני יוסף בכמ"ר מרדכי כ"ץ ז"ל.

אני דוד בכמ"ר אליקים הלוי ז"ל.

אני בנימין בכמהח"ר דוד שער אריה זצ"ל הרופא.

אני אברהם בכמ"ר מרדכי פרווינצאל ז"ל.

אני מרדכי בכמ"ר יעקב באסולה ז"ל.

אני יעקב בכמ"ר קולונטוס מאיטאליאה ז"ל.

אני שלמה בכמ"ר דוד ספאנו ז"ל.

אני נתנאל שמואל בכמהח"ר יצחק מהללאל נורצי ז"ל.

אני יוסף יהושע בכמהח"ר שלמה יונה זצ"ל.

אני משה בכמ"ר ברוך שלם ז"ל.
 אני יעקב שמשון כ"ץ היינו מודון משרת הקהל קדוש יצ"ו.
 אני יוסף נסים פאנו משרת הקהל קדוש יצ"ו.
 אני יהודה חיים שלם משרת הקהל קדוש יצ"ו.

Lunedì 20 Dicembre 1677.

L'Illustrissimo Sig. Co : Romualdo Vialardi Segretario di Stato di S. A. S. stando nel suo solito Palagio, commise à me infrascritto Notaro di far nota, & c.

Svpplicato il Serenissimo Padrone dall'Vniuersità degli Hebrei restar benignamente seruito di permettere loro ch'in virtù d'un Decreto speditole opportunamente sotto li 29 Maggio 1676 dall' A. S. che le concede di dare certe Regole, per non eternare tra di loro le Liti, le di cui norme distintamente appaiono da detto Decreto, possano à chiara intelligenza di tutti loro far stampare dette sue Regole in idioma Hebraico, essendo le stesse già state sotto l'occhio della Santa Inquisitione, che à pieno l'hà approvate ; L' A. S. informata del contenuto d'esse, mediante vna copia in volgare esibita, colla pienezza della sua autorità, concedo a detta Vniuersita la gratia di detta Stampa, comandando à chi s'aspetta, che dette Regole stampate, che siano habbiano il suo pieno, & intiero effetto altro ordine incontrario non osante ; Tale essendo la mente precisa di S. A. S.

Registrata nella Ducal Cancellaria li 19 Genaro 1678.

Francesco Orti Not.

ר' ליב שטאטשאף

מאת

יהודה ליב לעווענשטיין

(רב בעיר מאסבאך)

כבר נודע הצרות הרבות והרעות שבאו על ישראל בימי שבתי צבי ; המועים אחר המשיח השקר הלך וגדלו עד המאה שעברה. והנה בעת הצרה הזאת קמו אנשי שם וילחמו את מלחמת האמת , המה יצאו כגבורים וילחמו נגד האמונה הכוזבה הזאת. אבל בעת המהומה הזאת נגפו גם אנשים ישרים בשדה המלחמה : כל איש ואיש אשר הלך בעקבי הקבלה המעשית וביותר מי שכתב קמיעות, תומ"י נמתח עליו קו חשד שהוא מן הנוהים אחר ש"צ ויירדפו אחריו עד חרמה . והנה אחד מרבנים הגדולים בארץ הגר שגם הוא היה ימים הרבה בחשד הזה הוא הגאון המקובל מו"ה ליב שטאטשאף אבד"ק רעכניץ והוא היה אהוב הגאון הגדול מו"ה יונתן אייבשיץ. נגד הגאון המקובל ר' ליב הנ"ל יצא הגאון הנודע ר' יעקב עמדין הוא הסתייג עליו את החשד כי גם הוא מן המאמינים בשבתי צבי ויצא נגדו למלחמה וכמעט עלתה בידו לגרשו ממקום מושבו הוא העיר רעכניץ (1) . כי הכריז בבהכ"נ שלו בעיר אלמונא שהרב הנ"ל אינו ראוי להיות מורה הוראה בישראל (2) . אולם חובבי הרב ורעיו לא שמעו לקול הכרוז ויעמדו לימין הרב. אבל גם הקמיגורים לא רפו ידיהם כי מצאו עזר באנשי פראג ופרעסבורג שהיו תמיד מוכנים לרדוף אחר האנשים הנחשדים להיות מכת שבתי צבי . בכל זאת לא יכלו לו , לר' ליב , כי היה באמת פועל צדק והנהיג א"ע בקדושה ובטהרה עד שהלך לעולמו בעיר רעכניץ ביום ו' אלול שנת תקכ"ז (3) . והניח אחריו סי' עולת ראייה על תרי"ג מצות אשר עודנו בכתובים (4) . גם הסכים בשנת תקמ"ז לס' הלכות עולם מהר"ג מאיר מייזלס . אחד מתלמידיו ר' ליב היה הר' נתן נטע אבד"ק במאטערסדארף נין ונכד להגאון ר' יוסף שמואל חיים ישעיה אבד"ק פראנקפורט (5) . ומיוצאי חלציו ר' עקיבא איגר ובעל החתם סופר .

(1) עיין בס' התאבקות חלק ג' דרוכה דף פ"ז והלאה ודף קמ"ג והלאה (דפוס אלמנא .
(2) עיין כנולת ספר צד וי"א והלאה . (3) עיין מ"ע בכורים שנה ב' צד XL . (4) הכ"י היה תחת יד
והרב ר' ליב דעו אבד"ק בסענעדן . עיין מכתביו הנאספים ע"י בנו כרך ד' צד תמ"ג והלאה . (5) עיין
נספרי על דברי ימי היהודים בכדינת קורפאלץ צד וי"ה הערה .

ועתה הנני נותן לפני הקוראים העתק האגרת אשר כתב ר' לוי הנ"ל
(למי לא ידעתי) והוא כתב התנצלות על החשד שחשדוהו.

הן אלי דבר יגונב קחת אוני שמץ מנהו, כי פגעו בי קנאים, חולדת:
הסנאים, בני נשף, לחומי רשף, להמיר כבודי בקלון, קיץ ממאיר וסילון,
צוררים בנכלי רשת, חץ וקשת קשתם לשון שקר לרדוף את אר"י בצני מודה:
יצאן, ובראשים אויל מושרש שרש פרה ראש ולענה, הוא הר"ב החובל
ההופך קערה ומבלבל, עד שלח ידו יד יכה יד להוציא, יראתו בכסלתו,
תומתו בנאותו בלעגי שפה לחשוב מחשבת פסול ומופלגת והוא חוץ למחשבת.
ודעת נוסה לא מני ומקצתה, ושת פניו כלפי הנשאלים חכמי פראג יע"א.
בהבערה אשר ללהב ואש מתלקחת, משאת שוא שאת וספחת זוכי מות
יבאישו שמן מרקחת, ומחשבתו הנפסד לעקול ולקלקל הישר, לחצוב בורות
נשברים פרושים עקומים גלויים וזרים. על אמת דרך מוסר מאמר המשורר
ע"ה אל תגעו במשיחי ובנביאי אל תרעו בו והוא הפך ביום קרב ההפוכות
והסתבכות ומעתה חולין הוא לנו לספר בשבח זולתנו, מה טוב ומה יפה,
מאמר שיח שפתוהיכם למענה לשון זהורת לגלות לכל העמים גלוי ומתאומת.
כי חף אנכי מעון, ואמונה כוזבת אין בי הטיבו את אשר דברו ואולם הם
מחוכמים אי ואיפוא אי מבני עלי אשר בה, אשר יקדם חומר לצורה, פועל
אל התכלית וילמד מראשית גמי' ותוס' להשגת ההרגש אשר יקשה לו באחרית.
כי הוא אחיות הקליפות בעו"ה כידוע לי"ח, ותכלית הנאות במדע ומובן
לצורך לברר לסנסג ללבן, דברי חכמים כדרבן, לבון בחכמה ולחפוש (2).
בבניה ובתבונה כי ידלנה הלכה כלה עליונה לי"ח, ואף שיח ארשת שפתותם
ולסוג האמור לכלכל דברי המתנצל והעושה סגורים לדבריו, אם המה באים
על אדני צדק משרים זכים וברורים, לא כן המעוקל לא שמש חכמה מעודה,
ותכלית למודו להקשות ואין לו חפץ בתירוץ אחר שתחלתו כוונתו להזיק,
עשות המישור לעקום ואור למחשך הננו (3) מן המשובבים הראשונים אשר
ה' לפנינו, ולא שת לבו לדברי הרי"ף ורמב"ם ורמב"ן ורשב"א וקורא אני עליו
גאון כמשפט הגאונים הקודמת לרש"י ותוס' ולא ידעו מהן גם אין לו ידיעה:
בהן חכם המבין ישכיל בשוכי מק"ק פראג דרך פ"ב בשמעי דבריו המבוהלים
ותעל צחנתו ובאשתו בעשותו שלא כהוגן גבה העדות מאמר אל תגעו
במשיחי וגל זולתו לפלס חמס ידו. והננו כאיש אשר שאל לו אביו על זהות.
התי"ז אשר היא בגלגל מצעדי המזלות והשיב לו בנו: אבי אבי מה לך
לשיטט בזהורת וזכות כאלה, טוב טוב לך למשש באל"ף גשומה הכתובה:
בתחתיות ארץ. אתה הר"ב החובל! אמור נא מאמר אחד מהתחלת התורה מן
בראשית דמתרגמן בחכמתא מה זה הוא, שנית משנה ראשונה מאימתי קורין:

שבע, מי הוא האומר שמע אל ישראל, מלת ישראל כו' תענה ותאמר מעמדי ברכה על... ברוך אתה מעמד נוכח, אשר קדשנו מעמד נסתר, לפאת כן קום לך להנאתך ונטיבתך לחכמי פראג או למעלה רין או לחכמי פולין ותשוב מאחרית לראשית בהתחלת לימוד התורה מקרא משנה גמרא ובירור הלכה, ואז הצליח והשכיל חבא אצלי במקלך ובתרמילך, ואבאר לך פרטי אמיתות דברים להיכן מגיע אל תגעו במשיחי וגו' ועתה מה לך בנסתרות, הלא הנגלות לך צפונות עם כל זה לאפיסת האפס אשר אתנו שקדתי על תקנתו מרם לבתי מפ"ב להתנצל א"ע בדברי אמת ולקח צנה ומנן בעדו כזה הלשון: נעלה מיר נים פר איבל לולי זאת שתי.. שלא כהונן, כי עתה גם הית נלכד לאמר גם אני מאמין, ועתה ילכב נא אף הלבוב תירץ חלוש וקלוש כזה, ואם אמת נכונה הדברים ח"ו שאני מן האמנים באמונה כוזבת ימ"ש וזכרו אין זאת אלא בלב, כי יתפאר אלי א' מן המבזהלים החרל התחדלתי מעודי, התאבלות על ציון ולקונן על ירושלים, וחנני ה' בעיני מקור דמעה כנחל שומף התדבקות שרשי עליון, אור חביון, שכל נעלם מרעיון, ואני ת"ל בדמעות ביום אחד מן הימים מקהת מימי אנשי פ"ב אם יקוה אל מקום אחד בספר יספור יסופר וא"כ איפוא אין השחתה כוז ח"ו אלא בלב ואון אם בי נכשלים בנסתרות אשר ביד וזולתנו כמקרא מלא נסתרות לה' אלהינו וגו'. ואם אשקול ואמדר במדה גדולה שכל דבריו האורור נכונים ח"ו אנו מזהרים לכבוד ה' להסתיר דבר ולשום בסוד רגל כמאמר חז"ל כסרו בלילה וזה הפוך הגלגל נתיבות היושר בחנפי לעני מעוג וחץ שחום לשונם להשמע קול ענות חלושה חולשת שכלו ופחיתת רעיונו כמשמיע קול מבשר ואומר שהרב מו"ה ליב הוא מאמין ח"ו לכל עיר ועיר, ועבר על הורה לא השא עליו חטא וברמב"ם לאון ש"ג ובחיבורו ה' דיעות ע"ש ואת אשר משך פעולתו פועל און בעדות מאברהם כהן שאין דעתו יפה מרמיטש באברו שבעברי מפראג דרך מריטש העתדתי עליו דברי' להשיאו אל אמונה כוזבת ימ"ש, יגידון ויעידון עלי אנשי מקהלנו למגדור ועד קמן ותלמידיו אשר הקשיבו לקולי שהדבר בדוי מלב דובר כוז ושקר ענה בי, מופת לזה אם אמת כדבריו למה הרשע ממך ידו בצלחת כהן וחדש מחרש און עד מועד אשר יקרא עריצים אשר בפ"ב ואף בשובי מפראג דרך ק"ק מריטש התאבק א"ע בעפר לקבל שפעת ברכתי בהשתמחות יד ורגל ויהי גם הוא בתוך הבאים מן המתכבדים. אתה הרב החובל אן חולשת שכלך ופחותת רעיוני אחר שנתאמת על כל שלומי אמוני ישראל כשרון הצלחת ידי בתורה כמחברת מחברת הקודש, ועיקר אצלנו כל שיראת חטא קודם כו' וא"כ איפוא אמונה כוזבת במחשבת מחרשת און כזה אשר הוא מסך מבריל לשכלי עד עשות המישור לעקום. ועתה פן יתרבו להסתבך ולאחוז בקנה רצון ללכת בנתיב כזה טוב

טוב ה' לכבד את ה' להתפלל בחוגר ומפתח למען לנעול דלת בפני, אין זה אלא זרון לבו השיאו למפשות כמאמר אין אדם עובר עבירה וכו' ועל משרפות סיד קוצים עדת עריצים אשר בפ"ב המה מוקצים, יליצו ללצים. - הוי לכם אבירי בשן תבערת בוגדים אף והמרות עשן, בעמל אנוש אינימו ויציא מחלב עינימו אוכלם למעדנים בוז לגאיונים ראש פתנים חמת תנינים ויהי' למסלול לעורים ואבן התועים, שופתם זפת בוערה רוח מסערה, יין ידליקם חמת מצוקים לשקר עין קורץ ומולל ברנל כשרץ השורץ לזנות בנות הארץ ואחר עוזבים את ברית המשומר רוח סועה ומסוער ויכלו נמיות גרון סדא חרון וישתבחו בלשון המתכפר בחושן הלול וצחוק ויאמרו עת לשחוק כי רפאם למרחוק ועתה בני ישראל כי הימים עתה ידברו לשוב אל ה' ולהתנחם בשיבת הגדר ושקל כשקל הדעת החופף ומתפשט בהתדבקות שרשי עליון עשות משרים בוודאי דברים דברי אמת ושלו' אהבו דברי הכותב בלב מר

הק' אריה ליב בה"ה הרב מו"ה יצחק זצ"ל
 חונה בק"ק רעכניץ והגליל

פליטת סופרים¹

מכתבי שי"ר, יאסמ, פאלק ושניאור זקש ל'החכם ישי"ר

יוצאים לאור מתוך כ"י

ע"י

ד"ר אברהם ברלינער

ביה

לכבוד ידידי ואהובי המליץ המפואר מוהר"ר יצחק שמואל ריגיוו נ"ש
מתושבי גוריציאה.

בעת הגיעתני אנרתך היקרה מיום כ"ז לחדש אייר בשנה שעברה, היה מצבי בעיני כלכול ביתי במצור רב, היגיעה רבה והשכר מעט, ונפשי נבהלה מאד ולא היה אז לאל ידי להשיב דבר לכל אורב וריע. ומלבד זה חכיתי עוד זמן רב אל ספריך אשר הבטחת לשלוח לי והם העתקת ס' ישעיה וביאור לס' בחינת הדת, ולמען מלאות שאלתך ולהשמיעך את דעתי ביחוד על זה האחרון. ועתה כי הרחיב ה' מעט, ויתן לי מיוחת הנפש ויכולתי לעיין בביאורך לבחינת הדת אשר לברו השנתי זה איזה ירחים, אמרתי לא אאחרך עוד. ואחרי התורה הראויה לך על מותך זאת היקרה, אעתיק לך פה משפמי עליה אשר כפי רצוני יהיה נדפס בן אי"ה במכתב עתי ישר ון ועד מהרה השמע ענין מכתב זה. אך לפני צאת לאור משפמי, אבקש לשמוע עוד דעתך אם נכון הוא לפניך להשמיע בן בקהל, כי לא אעשה מאומה בלעדיך בדבר הנוגע אליך. אכן מנפשך תדע כי האהבה לא תוכל לכסות על כל חסרון אם גדול ואם קטן במכתב המחובר למויבת כלל אחב"י, ואשר... אחת ככל ענין תהי על ראש בגלו (2) – והנה הרהיבוני ריעים וביותר עוד בני היקר דוד יחי' וישכיל אשר בקרבו תשוקה לוהטת אז כל דבר טוב ומועיל לעמינו, להתאמץ עוד הפעם בהוצאת מכתב עתי (2) לפניכם, בעזר חברים חכמים ומחוכמים כמורך וכמו החכם שד"ל והדומים לכם, אחרי תמו המאספים

(1) המכתבים האלה שאני מוצא לאור בפעם הראשונה מצאתי בתוך שאר ככתבים אחרים, שנערכו להח' ישי"ר, בעובון אשר הניח אחריו ברכה הח' ישי"ר אל חתנו ידידי הרב ד"ר עזריענרייך וצ"ל ואשתו ארמלתו אחרי פטירת בעלה כסרה כל המכתבים לידי להשתכש בהם לפי דעתי ורצוני. וארומים המכתבים האלה, שיש להם ערך ספרותי קים, שיראו אור. ד"ר ברלינער.

הערת העורך

(2) עיין תולדות שיר לדיד בערינפערל צד 91.

והבכורים, ואפס מקום עוד להתאחד שמה כל ישרי לב ולתהענג שם... פריי מחשבות זולתו. כתבתי בשורה מבלי חתום עליה שמי רק שם אויהי ישרון, כי לא אנכי לבדי. אהיה עושה במלאכה אשר רבה מכחי, אך כל אוהבי ישרון אשר ננעה טובת אחיהם ללבם יתחברו יחד להועיל למו במכתב הזה אשר זה שמו ג"כ ישרון, ושלחתי את הבשורה אל המדפים ר' משה לנדא בפראג והיה אם יסכים לאופנים כתבתי לו וידפיסנה חיש תקראנה גם אתה, ואם לא, למה אכביד ע"ך דברים ונייר, ועלי עבודת הכתובה לחנם? בין מאספי החתימות נמצאים שמי ושמן ושם שד"ל אשר אכתוב אליו בקרוב אי"ה. ואם תוכל לשלול לך מעט זמן מעבודתך היקרה, העתק למענו כעת מעט הדברים האלה ואולי יתנו שמחה לנפשו. ועתה אשוב לאגרתך. בפירושך על פן תרנס (ישעיה ל"ג כ"ג) כוונת לדעת גויניום בפירושו לספר זה ובשרשו ומביא ראיה מהעתקת השבעים ויפה יסמוך עוד לזה מעשה פן (מ"א ז' ל"א). וככה בפירושך על והורדתי בריחים כלם (ישעיה מ"ג י"ד) והשכיל גויניום לפרש בריחיה, כל הבורחים לבבל משאר עיירות להציל את נפשם במבצר, והורדתי יסב אל כאניות שיוירדם בהם כמו יורדי הים, ויורד באניה (יונה א' ג') – וגויניום וחדשים דברך במקראות כאהל רעי, עם חרמי ואל ראי, ועל כפים חקותיך. אך לא אחזיק עמך בסמךך לזה שירת דודי, כי בעיני עתה אחרי פקחת אותן, היו"ד בתיבה סימן התאר לשם שלפניה ומורה על תכונתו ואיננה סימן הקיץ לבד, של זה, רק על תכונת זה כמו איש מצוי איננו של מצרים לבד רק שבכל תכונתו הוא מעם זה. אהל רעי, הנעשה על תכונה שיעשוהו הרעים (הרשליכע היממע), אל ראי, אשר תכונתו לראות תמיד (אלוההענדער) לא בעצבים אשר עינים להם ולא יראו, ולכן לא יתכן כזאת בשירת דודי: א) מפני הסמיכות, ב) שהיה ל"ל דודית לפי דרכנו. פירושך על ורוח מלפני יעמף הוא קצת דרך דרוש – על דבר ספר הזהר, מחברו וזמו: יש לי דברים ארוכים לא תכילם אגרת ולא שתים. מצב ר' שמואל ליב הר הזהב לא ברע הוא. וכפי דבריו לא יתחייב עוד לאדון שמיר רק 90 a וסך כזה מגיע משותפו בעסק הספרים. מה נעשה אחי ורעי? יש בבני אדם ערוב רב מטוב ורע, אשר קצרה בינת אנוש מהבין מקור העירוב הנפלא הזה. זה האיש אשר הכרת אותו מצד אחד לרע, וגם אנכי לא אוכל צדקהו, הוא מצד אחר טוב לבב, אוהב תושיה ועובדה בלב ונפש. ולו חלק רב בנמר דעתי להוציא לאור מכתב העתי. והוא יעזור לי לא מעט במרוץ אגרות ובאסיפת חתימות, כמנהגו לפעול כל היום בלי חשך בעטו ולחבר אנשים רחוקים בכתיבו והצעותיו. עתה אתוכח עמך עוד בענין אחד אשר הדבור בו איננו בלי תועלת. הנה ראיתך בכמה אגרות לזולתי מהלונן על דרכי השיר של אחינו האשכנזים שהם מרכיבים בתנועות בשורה אחת וממעטים

בשורה אחת, עד כי לא ינעמו עוד לאון, וביחוד דברת כן על שירי להגבהת ס"ה. ועל זה אענה מה יעשו האשכנזים אם יושבי איטליא קריאה אחרת להם בנקודות. ומבלי הכנס עתה בהכרעת אלה הענינים מי מהם יצדק, כי יש אתי ראיות אשר בכמה קריאות יצדקו האשכנזים ולהם משפט הבכורה בקדמוניות, והברתם כהברת אנשי סבירה כדברי הראב"ע ז"ל בצחות, תחת אשר הספרדים הברתם כהברת אנשי בבל, ואין כאן מקום לזה. אך עכ"פ נודע כי האשכנזים לא ימנו שוא נע כלל לתנועה. ובוזה ידמו אל שכניהם הגוים אשר סביבותם, ואצלם ידמה עד"מ מנין התנועות של המלות Glaube Laube אעפ"י שבאחת נשמעה עוד אות g בראשה, כיון שהיא מתנודדת לאות שלאחריה לא נחשבה לתנועה. וכן יעשו העברים האשכנזים בכל שוא נע, אם תהי גם באותיות אשר בלשון אשכנז לא תוכל להתנודד לאחריה כמו אות ל' וכדומה, עכ"פ בעברית נמשכת לאחריה ואיננה עוד בעלת תנועה. ומעתה לא יבקש בכל שירי אם המצא עד"ז אף שורה אחת אשר לא תדמה לרעותיה במנין, והשיר על הגבהה כלו בעל מ' תנועות. והנה האיטלקים ישמרו גם משוא נע בשיריהם, אך כנגד זה הם נדחקים לפעמים במלות כבדות לאון כמו בסביבותיך וכדומה. הדבר תלוי איפא בהרגל האזנים. אולי אשר ינעם ליושב צפון לא ינעם ליושב האי הזה. ועוד לא אוכל לסמוך בזה על דעתי רק על דעתך באמת. השיבני נא עד מהרה מה האמר לכל אלה. אכן אל יאמין לבך בעבור זה כי את נפשי להרבות בשירים במכתב עתי אי"ה. לא כן אבי! נהפוך הוא. רצוני להמעיט בשירים מאד מאד. כי תעודת המחברת תהי יותר להועיל לחוקרים ולמכנים מלהתיפות לפני נערים ואוהבי צחות. וגם זאת תוכל להגיד בכתב לשד"ל אם תרצה. והנני יודרך אהבך מלב ומכבוד כל הימים החותם פה לבוב יום ב' כ"ד אדר ראשון ה"א תקצ"ד.

שלמה ליב כהן רפאפורט.

בשורת ספרים חדשים

ספר בחינת הדת לחכם וכו'. ונלוה אליו מחדש פירוש והערות מאת יצחק שמואל ריגיוני תושב גוריצאא וויז 1833.

הנה גוף החבור בחינת הדת נודע מכבר לחכמים רב ערכו ומעלתו, כי כשמו כן הוא יבחן כל עניני הדת בחכמה רבה ובקצור נמרץ. אכן גם הפירוש אשר נתחדש עליו עתה מאת החכם המפואר מו"ה יש"ר הנודע לנו בתבוייו היקרים (בהעתקה איטלקית ובאור עברי על התורה ובספרו התורה והפילוסופיא) יקר ומועיל מאד לדעתנו, כי הולך בעקבות המחבר ומאיר את דבריו באור מתוק לעיני השכל, והוא רק כתימכו ומחזקו, ולא יסור ממנו

להתרחק מן הדרך ולהראות את חכמתו לבד כאשר יעשו המבארים לפעמים. וגם ההערות אשר להם מקום מיוחד בסוף הספר נחמדות הן ומדברות במתק שפתים ובהשכל על כמה וכמה מעניני הדת, אשר בהן ישים המחבר צנה וסוחרה אמתי נגד כל ממרה המנסה לדבר בה דברים חדשים לא שערום אבותינו ולהעמיס על המקראות ומאמרי חז"ל מחשבות אשר לא עלו על לבם, רק למען התר אנודות האמונה ולהסיר מאתנו עדינו הוא מתג ורסן תורתנו היקרה, וכן להפך יעמוד למנן נגד כל מתקדש ומסתתר בערפלי הסודות ומטמין בחשבי הרוים כל חמדת הדת. ויראה הקורא לדוגמא הערה י"ב נגד התיחסות ספר הזהר לרשב"י, איך כלה יפה אף נעים, והמחבר מכנים דבריו בלב הקורא באופן מובן ומתקבל וא"א לסתרו בשום פנים מצד שקול הדעת ושכל הישר, וככה עוד כמה הערות. – ומה מאד הערונג נפש כל קורא מבין לראות יוצא לאור ספר ארי נזהם (מיוחד נגד דעות המקובלים) מהרב ר' יהודה די מודינה, אשר נמצא אצל המחבר הזה בכ"י, והעתיק לנו ממנו (הערה י') לדוגמא פרק ט', והוא בענין כוונת התפלה נגד המכנים עצמן יודעי חן, והוא לבדו ישפוק להעיר בלב כל קורא כוסף רב לראות כל שאר הפרקים נדפסים, ויותר עוד בלב כותב כשורה זאת אשר זכה ה' לראות כל הספר מועתק מאת הכ"י הנזכר, והוא יודע כבר רב יקרתו וחין ערכו. ובהערה ט' יחל אותנו מחבר ההערות להפיצו בישראל א"ה ולא יהי לו מונע, עם הערות רבות אשר הוסיף אליו על ענינים גדולים. ומי יתן ויקים דבריו עד מהרה להוציא למעשה מחשבה יקרה כזאת רבת התועלת. ונציג פה עוד מעט הגהות אשר עשינו לפירוש זה על ס' בחינת הדת ופעם לגוף הספר וגם רשימה מטעות הדפוס. בהקדמת המפרש „בעבור שלא נדפס רק פעם אחת עם פ' תעלומות חכמה לנכדו הר"ר יש"ר מקנדיא ז"ל". וכן לקמן „ביאורים חשובים על בן ראש"ד שהי' בידי הכל בזמן נכדו מוהר"ר יש"ר". והנה כפי יחוס המשפחה שנחשב בסמוך, ר' יש"ר מקנדיא איננו כלל מיוצאי חלציו של ר' אליהו דיל מודיגו בעל ס' בחינת הדת, כי ר' אליהו הוא נכד ר' שמרי' בן ר' יהודה האשכנזי, ור' יש"ר הוא נכד ר' אבא הוקן שהיה אחי ר' שמריה ובן ר' יהודה הנ"ל.

בגוף הספר. צד 4) בפירוש, „והנה המחבר לא הראה לנו מי הם לדעתו בעלי הלימוד שהזכירם בסתם, ואולי היו מפורסמים בימיו כו". ולדעתנו נראה שהמחבר כיון כאן וכן בכמה מקומות למלות רומיות שמשמשין בהם הפראפעהסאריש על כמה מיני לימודים הנהוגים בבתי קתדראות שלהם ובעלי הלימוד הם אותם המורים מאמרים חדשים (Dogma præceptivum) ובעלי הפשט אותם המורים להבין דברי הקודמים מהם (interpretatio Explicutio). צד 6) בפירוש. „או הנצוחי מעם אמתי ונכון שאין להשיב עליו כי יש בו כח

נצוחי". לא כן, רק מעם שאיננו עקרי ומופתי כ"א לנצח לפי שעה את המתנגד מן המפאריסמות נקרא במלות הגיון (שער ח') נצוחי, והוא אמרו כאן בפנים הספר, "במשפט האימות אשר אצל ההמון".

צד 8) בפנים הספר, "ואולם השרשים המה שהנבואה נמצאת" וכו'. איננו מוכרח לדעתי לומר שכוונת המחבר כאן רק שרשים המתנגדים אל העיון, מה שהביא את החכם המפרש לתמוה באיזה ולדחוק בקצת מקומות, רק נאמר שכוונה כאן שרשים מיוחדים לדתנו ובהם מסכימים ובהם גם מתנגדים אל העיון. אכן מציאת האל ואחדותו ושאינו גשם קורא (צד 10) שרשים קודמים ור"ל קודמים בשכל לכל דת מן השמים אעפ"י שיש דת אשר היא כאילו מקיימת ההגשמה.

צד 10) שם, "וההפרד מזה", ע'. בפירוש. ובאמת היא ג"כ העתקה ממלה רומית על השובת איוה שאלה (Solutio), כמו שיקראו קצת חכמים התרת הספק, והתרה והפרד הוראה אחת להם. וכן לקמן (צד 14) והתפרד מזה הוא בדרכים רבים וכו'.

צד 19) שם, "גדול הנפש", ג"כ העתקה האלה כמש מלשון רומית (Animosus) אייגענטיממעס געמיהט... היצוג... וכן לקמן (צד 78) בעלי הכוונות רעות וגדולי הנפש ושם ע"כ אינו כדברי החכם המפרש שהם בעלי בינה יתרה, שהרי כתב שם המחבר בסמוך שלא יעשו זה אלא החסדים שהם רחוקים מהחכמה כו'.

צד 27) שם, "וכאשר אמר החכם ההוא רב הלל האחרון שאין משיח לישראל אמרו עליו החכמים המאמר הנאמר על מחללי ה' ועל העוסקים בספרי מינין והוא אמרם. שרא ליה מאריה להלל, נראה א"כ שהם היו סוברים שאומר זה המאמר הוא כמין. וא"כ היא..." כל זה כתב המחבר במהירת העיון, כי אף אם באמת צדקו מאד דברי הרמב"ם ו"ל לשים אמונה ליסוד קיים ומחזיק הדת, וגם כמה נבואות ומקראות מורות עליה כ... לכל מבין שא"א דפרשן באופן אחר והיא לנו נחמת אמת ותקות נצח, מ"מ לדורש אמת אין ראוי להפריז על המדה ולומר שרב יוסף האמורא יסבור על רב הלל... שכפי הנראה בגמרא שם הוא תנא דבריתא נכד רבינו הקדוש, שהוא מין ח"ו, ויאמר עליו ח"ו מאמר הנאמר על מחללי ה'. והנה לא נמצא לשון כזה כלל על מחללי ה' ואדרבא מצינו... ל בפי רב יוסף שהיה רתחן בטבע (יעוין סה"ד) גם על חכמים אחרים ורק מפני דבר קל שמצא בהם לא ביסודי הדת רק בדינים והלכות, ואעפ"י שלא נחלק עליהם בגוף הענין רק מצד הלשון כמו שאמר על רב מנשיא בר שנובל בדיני עירובין, שרא ליה מריה אנא אמריתא ניהלה אמתניתין והוא אמרה אבריתא (עירובין כב א') וע"ש דמקשה מאי אולמיה דהאי מהאי, וכו' וכן על מאמר גניבא

משמיה דרב בדיני תפלה (ברכות כ"ה א') וגם לא יחיד היה רב הלל בענין זה, ועמו ר' אליעזר הגדול (סנהדרין צ"ד ב) ורב (סוף מכות) ואין להאריך במקום שבגוף הענין אני מסכים עם המחבר רק על דרכי לשונו באתי להעיר שיצא קצת מנימוס המוסר מפני סמיכתו כאן על השקפה הראשונה אעפ"י שבכל ספרו נראה מתון ושוקל דבריו מאד.

צד 84 בפירושו. „חפשתי בכל פרקי אבות דר' נתן ולא מצאתי בהם" כו' וכוונת המחבר בלי ספק לפרק חמישי ממסכתא ההיא ששם הספור מצדוק וביתום תלמידי אנטיגנוס.

צד 42 שם, „אמנם מי לא ימלא שחוק פיו על בעל מצרף לחכמה" וכו' יפלא קצת שהחכם המפרש חשב לנכון להשיב בכל פעם על השגת בעל מצרף לחכמה נגד בעל בחינת הדת, והלא יותר טוב היה לו להחליט בפעם אחת כמו שהוא האמת, שכוונה הפנימית של בעל המצרף הוא ממש נגד החיצונית. הוא חבר למראה עין ספר להגן בעד הקבלה, וכל עין משכלת המצא עד מהרה כי בכל תשובה שהשיב הוא מערער יותר את יסודה ובאיוזה מקומות הראה גם בעליל כי רק לצחק בא. והנה הביא דעת פילוסוף אחד על ענין המלאכים מה שלא האות בשום אופן למחזיקים בקבלה. ומלבד המקום הנודע (דף מ"א ז) אשר בו יבאר שמה שכתב ספר זה נגד הפילוסופיא ולעזר חכמת הקבלה הוא רק בעבור כי כן צוהו אחד מאלופי שרי יהודה אשר לבבו פונה היום לדברי המקובלים והוא נצמד באהבתו, ואם למחר רוח אחרת תהיה אתו ויבקש ממו: לחבר ספר מגין בעד הפילוסופיא (ולוחם נגד הקבלה. כן כוונתו בלי ספק אעפ"י שמכחד זה תחת לשונו) ימלא שאלתו, וכלל גדול הוא מוסר שם שלא ידמה שום אדם לירד לסוף דעת המחברים מתיך ספריהם, עוד יורו על מחשבותיו ביחוד דבריו בסוף הספר וז"ל „המאמר פאפולוניטיק"י הזה התחלתי לכתוב בעיר „המבורג"י כו' ושמתי קנצי למלים במקום שהיה דעתי להאריך ולהפליא לעשות, ודייניי שיהיו לרצון אמרי פי לפני האדון „שחברתי לבקשתו, הגם שהמתחילים להתפלסף ילגלגו עלי ויאמרו שבקה ר' „יוסף לחכמתיה כו' [במה שנודע למחזיק בפילוסופיא וחולק על הקבלה] „שידעתי שדבריהם יהיו אצל הזקנים שקנו חכמה ר"ל היודעים להבחין המקום „והומן של המחבר לא לרצון, ואפילו אם ירבו מענות נגדי ויאמרו עלי שעדיין „לא הגעתי לרועה צאן. ואני אומר מוטב לי להקרא שומה כל ימי ולא להעשות „שעה אחת רשע לפני המקום [כיוון למקום שכוהב בו ארץ אשכנז ששמה „היתה או הקבלה חשובה וקדושה] כמ"ש עקביה בן מהללאל לחביריו ובדאיתא „כפ"ה מעדיות" עכ"ל. והנה יש אתנו בכתב אנחת אחת שכתב לחכם אחד אשר בה נראה כמגלה את כל לבו והנה מלעיג בתחלה ואח"כ מכעים מאד על הקבלה בראיות חזקות שאין להשיב.

צד 66 שם, "לא ידעתי מה קשר יש בין סבע הארץ ואיירה ובין הנמיה אחר המחלוקת?" כו'. קשר גדול יש לדעתנו בין זה לזה. והמחבר הוסיף בכוונה, וההתנברות קצתינו על קצתינו ועל זה יפרש עוד, "ואבל יתחלף בזה ברב או במעט כהתחלף סבע הארצות ואוירם". כי אמנם במקום שרות האנשים חם מאד, תתנבר יותר אהבת הנצחון וההתנברות על זולתו וכוזה ראינו באנשי אספמיה או במקומות שרפי הארם קלים ומהירי התנועה ויתפעלו אנשיהם חיש קל מכל ענין ומאמר חדש והם משתנים תמיד כפי השתנות דעותם, ולהבת רוחם כאשר העלה כן תשקע עד מהרה, כבערת אש בנעורתה, וכאלה הם הצרפתים, לא כן יושבי אשכנז כבדים גם קרים במבנם אך גם עיון מתונים ומעמיקים יותר, וע"י כל ההבדלים האלו נבין יותר לשפוט על איזה מחלוקת בישראל כמו נגד הרמב"ם ואח"י בימי הרשב"א נגד למוד הפילוסופיא, ואח"כ בעלי הקבלה עם התלמודיים, וכדומה עוד. וככה ג"כ מה שיאמר המחבר, "שהעדר ההסכמה נראה שהיא כסגולה לאומתנו" אין הכוונה בדברי החכם המפריש רק על הרגל הפלוגתות בענינים תלמודיים, או בעניני אמונות רק בכלל, בני עמנו הם ג"כ אנשים חמים עוד מסבך ארץ מולדתם לפנים, ונודע כי הסבה היותר גדולה לאבדן הארץ ההיא היתה המחלוקת הגדולה בין הכתות וראשיה, עד כי נלחמו המיד איש באחיו בשנאה רבה ועדיין שטן זה מרקד בינינו. עם כי נתחלף בזה ברב או במעט כהתחלף סבע הארצות כמו שהשכיל לדבר המחבר הזה. אך קשה הוא בכלל לכל עם לעזוב את נמוסיו ודרכי חיו גם אם ישנו את מקום מגורתם זמן רב, ומכ"ש אנחנו עם ישראל אשר שמרה אותנו תורתנו מהתערב בגוים ונשארנו תמיד מיוחדים וקיימים בכל ארחותינו. וכבר רמזתי על זה בראש דבר לתולדות רבינו חננאל ורבינו נסים.

צד 67 בפנים הספר, "ולכן האיש הגדול רבינו משה כתב בביאור המשנה כי בדברים שאין בהם מחלוקת ואינם בעניני דיינים אין ראוי לפסוק הלכה בדברי פלוני" כו'. ובפירוש "דע כי בדפוס באויליאה אשר לפני חסר מלת ואינם. והתבוננתי על התקשרות המאמרים ומצאתי הכרחי לאמר שנפל מעות בדפוס כי לולי כן יהיו חסרי מובן כלל כאשר יודה כל המשכיל עליהם השכלה מעולה" כו'. לדעתי אין כאן שום טעות ולא חסרון הבנה כלל, והכוונה לדברי הרמב"ם סוף פ' חלק וז"ל, "בבר זכרתי לך פעמים רבות שכל המחלוקת שיהיה בין חכמים שאינו בא לידי מעשה אלא שהוא אמונת דבר בלבד אין צד לפסוק הלכה כאחד מהם" עכ"ל. ועפ"י אמר המחבר ג"כ כי בדברים שאין בהם מחלוקת בעניני דיינים, ר"ל שהמחלוקת היא רק בעניני האמונה וכדומה אין ראוי לפסוק הלכה בפלוני וכו' כי הדבר תלוי בשקיל הדעת וסברה ישרה, דעת מי קריבה וניטה יותר אל האמת. והיסיף המחבר

„ויסייענו בזה מה שנמצא בע"ז בלי מחלוקת האנא דבי אליהו ב' אלפים תדו ב' אלפים תורה ב' א' משיח וכאשר לא נתאמתה בעונותינו נודע שאין הענין כן" ור"ל שאיך נוכל לפסוק בענינים שאינם מן הדינים הלכה כפלוני ונאמר שכן הוא באמת בדברי פלוני והרי מה שנמצא לרז"ל גם בלי מחלוקת כלל והיה ראוי בודאי לפסוק כמהו ובכ"ז נודע שאין הענין כן, ומכ"ש כשיש מחלוקת בדבר שאין ראוי להכריע כפי הכללים הנודעים הלכה כדברי פלוני נגד פלוני עד"מ ר"מ ור' יהודה הלכה כר"י וכדומה. וזה באמת כלל גדול ומועיל ונאה למי שאמרו אדוננו הרמב"ם ז"ל, ובמקומות רבות נשתמש ממני (ז) שכן גם בקורות ישראל וזמני הגדולים אם אין ג"מ ממנו לדינא אין לילך אחרי הכללים המדינים. וככה עד"מ במחלוקת על יוחנן כ"ג בין אב"י לרבא דסבר אב"י שהוא ינאי (ברכות כ"ט א') שהוכחנו באנשי שם כאב"י לגבי רבא נגד הכלל דהלכה כרבא נגד אב"י לבר מיע"ל קנ"ם שהוא רק בדינים. ויותר מזה התיר לנו הרב בעל הוי"מ להלך גם נגד פירוש הגמרא בביאור דברי המשנה אם אין ג"מ לענין הדין וז"ל (פ"ו דנזיר מ"ה) ונתקיימו דבריו (דברי הרמב"ם ז"ל בפירוש המשנה שם) אעפ"י שבגמרא לא פירש בן הואיל ולענין דינא לא נפקא מינה ולא מירי הרשות נתונה לפרש שאינו רואה שום הפרש בין פירוש המשנה לפירוש המקרא שהרשות נתונה במקראות כאשר עינינו רואות חבורי המפרשים שמימות הגמרא, אלא שצריך שלא יכריע ויפרש שום דבר נגד דעת בעלי הגמרא בהלכה עכ"ל היקר ונכון מאד, וע"ז סמכנו ג"כ בערך מלים במקומות הרבה בביאור מלות ומאמרים שבמשניות ותגל נפשנו כי הביאתנו הענין פה לדבר מכללים אלה המועילים בע"ה.

צד 91) בהערה ו' „נשאלתי על הדבר הזה... לפרש דברי הראב"ע שער א' ביסוד מורא כי נעלם מאתנו איה מקום כבוד של זה הספר מ"ם מדות דר' נתן... ואעתיק על זה מלה במלה דבריו... וזלתי. וז"ל ר' נתן הבבלי כו' ונ"ל כי כלם נתאחדו בחבורו מ"ם מדות... ולברר נביא מתחלה דברי רש"י וכו' עכ"ל. כי ליראת האריכות לא רציתי שאר דבריו ודי לנו ללמוד מזה כי ר' נתן הבבלי חבר ספר קראו מ"ם מדות עכ"ל החכם המפרש והמעיר. והנה קצר כאן דברי וזלתי במקום שהיה מחויב להאריך כי המתחיל בתשובה שאלה אומרים לו גמור, ועכ"פ אין ראוי להשמיט אותן הדברים אשר בלעדם עוד לא הותרה השאלה כלל ואיך יסיים ודי לנו ללמוד מזה כי ר"ג חבר ספר קראו מ"ם מדות. והקורא לא יוכל כלל ללמוד כזאת מכל אשר ראה עד הנה ויותר טוב היה עושה המחבר אם רצה לקצר כשהיה משמיט התחלת תשובה זו שהדפים לחנם, והיה מעמיד רק הדברים הנוגעים לגוף השאלה והם באמצע התשובה ובהם היה די באמת ללמוד כי חבר ר' נתן ספר קראו מ"ם מדות. ובכלל נשים דברינו אלה אל כל מחבר ספר שכמו שהאריכות

כלי הכרה לחסרון תחשב, כן הקיצור במקום שהמחבר בעצמו מיחל את הקורא לשמוע חדשות ולהקל מעליו מעמסת השאלה, ויעשהו לחולם חלום והנה אוכל והקיץ וריקה נפשו.

רשימת טעות הדפוס

בהקדמה „עוד לא צ״ל לו. בסוף הקדמה „ל ב ל ש מ ע ם צ״ל י ש מ ע ם בפירוש צד 1) ובעין הסכמה צ״ל ובענין. שם ובתי עשיית העיר צ״ל הנייר. צד 2) בן אנשי התורה צ״ל בין. צד 39) בפירוש שתי שורות אלא צ״ל אלה. צד 46) בפנים רומזים על אלה צ״ל אלה. צד 69) בפירוש כלו אל המעה צ״ל כלומר אל המעה. צד 70) שם סוף דבר הפחדתי אלה צ״ל הוכותיו אלה. צד 71) שם או מדה משובחת צ״ל חמדה. צד 71) שם להיותם בלתי ידועים צ״ל יודעים. צד 77) שם אלא צריך תחלולה צ״ל תחבולה. צד 88) ריש הערה יתרון נבואת שאר הנביאים צ״ל יתרון נבואת משה על נבואת שאר הנביאים. צד 90) ריש הערה ה' יגידו בוריו יש כאן (הכתב מטשטש...) לתקנו. צד 111) נשמתה צ״ל נשמתה. צד 118) ואלו חלופי צ״ל ואל.

ב.

פה פ״פ על גמר מיין בעשרים לחדש תמוז צ״ט.

להחכם הנכבד והמהולל האדון ר׳ יש״ר בעיר גוריציא שלום שלום אקרא.

טרם כל אודיעך כי כל מכתביך באו אלי אין אחד מהם נעדר, ושמחתי כמאד בראותי את האגרת הבאה אחרי חדש ימים אשר פנית אלי עורף ולא פנים, וארוץ לקראת נושא האגרות ואתן לו את המחיר בסכר פנים יפות וישמח גם הוא ויאמר אלי: אכן בשורה טובה הבאתי לך ואיכה תדע זאת. טרם תביט אל תוך האגרת? ואומר אליו: רב לי מכתב היד אשר על גבו, וידעתי כי תוכו כבד! אבל הוספת לשמחתי בשורה הראשונה אשר כתבת בשפת עברית לאמר כי לא השלכתי מלפניך, ואם דחיתני כשמאל קרבתי בימיך והנה לבבך עמדי כתמול שלשום ובצדק שפתיני כי לא פשעתי כך. ואולם עמוקה ממני מחשגי מחשבת האיש אשר בא בערמה להשכיב ברית האחוה אשר כרתנו נגד השמש, מה ראה לעשות כן, הלא לא נעלם ממני כי סוף דבר לוחותי יהיו בידך לעדות ויצדיקוני ויסירו ממני תלונותי, ואולי אמר להסתיר מפניך את המים המרים אשר שפך על ספרך התורה והפילוסופיא. ויפץ את המעינות חוצה בכל תפוצות ישראל עיי העלים הנקראים Allgemeine zeitung des Judth. כשם כן הם, gemein.

במדרגה התחתונה, והמוציא אותם לאור רק לבצע כסף ימים וישינה ומקבל בתבים ממי שרוצה ליטול את השם, וגם יוסיף לדבר בשבח כל איש ואיש השולח לו מכתב, לא ישים עיניו בו, האמת הוא או שקר, הטוב הוא לבני עמנו או היתן פתחון פה לשמן, ובכן למשל ולשנינה נהיינו עיי העלים האלה, וע"כ אורתי את מתני לעמוד בפרץ, ואולי לא ישרו דברי בעיני שלי"ג כבעיני איש בריתו, ויאמר להבאיש את ריחי בפני אנשי בריתי אשר בארץ רחוקה. והנה הוא האיש אשר פשע בך, ובאיש הנכבד ר' שד"ל כאשר ראיתי בחלק ד' לכרמו ובאגרת ר' שד"ל, אף כי אתם היטבתם לו בכל מאדכם ונמעתם כמה שריגים בכרם החמד אשר נחמד הוא להשכיל; ובזאת נאמנו לי דברי האדון אנטאן שמיד אשר כתב לי זה עשר שנים כי האיש שלי"ג בשפת חלקות ידבר ולבו בל עמו, וגם האיש הרם בענקים מהור"ר שיר אמר לי בימים ההם שאין לסמוך עליו, ועתה סר לשמעתו ונלכד ברשתיו הם מלהוכיר! כי יחס לבני בשלהבת אשר נפלה בארזי לבנון, ומה יעשו אוזבי קיר כמוני?

אגרתך השנית ותשובת האדון שד"ל יצאו במהרה לאור יומם וימצאו חן בעיני כל רואיהם כאחיהם אשר באו לפניהם. אכן לא אכתד ממכם כי לא הצדק בעיני המשפט אשר שפמתם על אחינו הרבנים בארץ אשכנז אשר קראתם בשם ראציאנאליסמען, כי אין בהם איש אשר לא יאמין – או יורה את העם להאמין, ובוחר כזיות ולב הוא ידע אם בלב ולב ידברו – בנבואת משה ונביאים, וגם אינם כופרים בקבלת חכמינו, אך יש מהם מקילים במצות למען הסיר מעלינו הלונות העמים, ויש מהם אומרים או חושבים כי המצות אינם בזה"ז כי אם לזכר עד כי יבוא שילה, וכולן תלויות בארץ, ודי לנו לקבל עלינו אותן שהן לאות הברית בין הקב"ה וישראל, כמילה ושבת וימי החג וכל אותן המתברות כנסת ישראל לאגודה אחת, וגם אותן שנוכל לעשות בלי חלול השם ובלי הרבות צרת גלוהנו כי רבה בעת הזאת יותר כמלפנים, באשר בני ישראל למדו חכמה ומדע ובבואם לעשות מלאכת מחשבת ויפנו כה וכה לעזרה, או יכבד עליהם עול הקבלה עד מאד ואין להם לחם לאכל ובגד ללבוש, כי מי יתן רשות לנחתום יהודי לעשות לחם חמץ בפסח, ומי מעם הארץ יקח מלחמו בכל השנה אם יוכרח לקחתו תשעה ימים ממקום אחר, וכן כיוצא בו.

ואם יקילו עול המצות בכל כחם אין זה ראציאנאליסמוס ואפיקורסית כי אם רעפארם. – אכן אני לא אכנס את ראשי בין ההרים והסלעים, ואתם כתבו כמוב בעיניכם וה' יהיה עמכם למען לא תבוא תקלה על ידכם, ועלי לעברכם בכל כחי ולהוציא את משפטכם לאור ויראו חכמי אשכנז וישפטו גם המה – ואשוב לשאלותיך ואודיעך כי נקל לי להעתיק משפת אימאליא ללשונונו

ובפרט דבריו הנקיים והצחיים, גם הצענוור לא שלחה ידה באגרותיכם ולא מחקה מהן דבר, אך אנכי ראיתי פעמים ושלש לשנות דבר קשה בדבר נחת ושלום, למען לא תרשיעו את חכמינו בעיני האומות ויפערו עליהם פיהם ויענו עליהם כי מורדים המה באמונתם, וייעצו את המלכים והשרים לבלתי שבוע אל כל הטוב אשר יבקשו מאתם; וחזי לא עלה כזאת במחשבתיכם הטובה, וידעתי כי הסלחו לי כזאת, ואך במעשי ידיכם לא פשעתי ולא שניתי את דבריכם ואת התורה ואת המשפט אשר שמתם לפני העם. ואקוה שלא האשימוני על זאת, כי זה הוא רשות ביד כל מחבר ספרים הבאים מדי שבועה בשבועה ומדי יום ביומו. והנכם רואים בעיניכם בבוא אליכם הלוחות, אשר אשלח לכם ע"י אחד מהרצים אשר ילך ספה לעיר וויען. ואבקש ממך, אחי ורעי אשר אהבתי באהבה שאינה תלויה בדבר, שתתמכני עוד בימינך והשלח לי אגרותיך וחדשות באשר המצא ידך, והי' יהיה בעורך ויברכך לעשות חיל, וחזר תזכור לפעמיך את עבדך העתיד לשרתך הקטן מרדכי יוסט.

ג.

ונשגב ה' לבדו.

שלום אל כבוד ידיד יקר, אוהב נחמד ספו ופנינים, מנקובי ראשית נבוני הדור המכה צור החכמה ויוזבו מי בינה ונחלי דעת יזון, הרב הגדול המהולל בשמו לשם ולתפארת, כמדה יצחק שמואל ריניו נ"ל רועה צאן ישראל יע"א בעיר גוריצא.

רבי אלופי ומידעי הנשגב!

אם אחרתי עד כה וחפצתי להתמהמה לאיש אוהב ואהוב כמך, על דבריו הנעימים עם מהותיך היקרות – הלא המה המחברות, בחינת הקבלה, מזכרת ישר, מפתח אל אסתר, והאחרון חביב מכ"י הקדושה, וזה הדבר אשר מל יהושע" – אשר הגיעו לידי ביום עש"ק נ' סבת העבר, אל תתמה על החפץ, כי לא במרד ובמעל או מהתעצלות או מינע מנסבה אחת עשיתי זאת; אך ידוע הדע, אוהב נשגב, שאתה מיקורי אהוות מרעי החכמים אלי, הן מצד ידידות מכתבך הן מצד חבוריך המשכילים והמחוכמים והרבים ומאשר יקרת בעיני לא חפצתי להשיבך על חבוריך מרם קראנים עם רעי השרידים המסתויקים עמי בבוד החכמה והתושי' ושוהים בצמא עמי כל דבריו הנחמדים, והמה כמוהם כסוני לא יורסנו דברי מחבר ברנע אל שמי השמים שיאו או יורידו אסרו כחתף בעמקי ההום רבה, לא יחבקו מליו יען על הקרמונים נסכבו בלי עצה ודעת, או ירחיקו הגיוניו אם כחדשים לבקרים ישמיע

מחשבותיו, אך בהשכל ודעת ישפמו, ודבר אין לנו עם אדם להאמין או להשמאיל, רק באמת וצדק נחקורה, ובין דלתים ובריה נשב להרמה תורה ולקח מפי קדמונינו ומפי חכמי הדור כחפץ לבנו וכאות נפשנו, ולא אכחיד תחת לשוני לך ידיד נשגב, כי פעמים רבים ועצומים חפרנו מים חיים מבארך הנובע ומצאנו מים קדושים אשר החיה את רוחנו כאפיקים בנגב; גם על אלה נכבדת בעינינו, כי איש אמת אתה וכלבך כפיד, רחוקה מרוב חכמי זמנינו, רופאי אליל, המדברים בחלקלקות לשונם ושתו בשמים פיהם, ולכם אין עמם, ולכן ברוך בואך בכל עת בשם ה' אלי איש נאמן ונעלה בדורנו, ברוך בואך, ידיד נעים כעטף המהיר והנכבד וברוך אתה לנו ולכל שוחרי שלוםך מרחוק; אך שמע נא גם עתה דברי אוהבך ממרחק המדבר אתך בזה בלא לב ולב גם בשם ידידיו השרידים הצמאים לדברך כמוהו; ואף כי קטנך עבה ממתי בתורה ותושי, ולאיש כמוד לא אחריש עוד ואתאפק, ואף אם משפמים אדבר עמך, ידעתי כי לא ירע בעיניך הפקחות לעלות מצפוני לבי לפניך בלי משוא פנים, יאענה את חלקי כפי מחשבות רוחי אליך, ועתה אתה ברוך ה' הואילה נא ושמעני.

בליל ש"ק מיום ה' טבת זה העבר, בעת הכנסת כלה, נשף חשקי לנוח וליל התקדש חג לי לתורה ולתעודה, לגיל ולשמחה שמתני בשני ספרך היקרים מזכרת יש"ר, ומפתח אל אסתר. הראשון לזכרת קודש לי, והשני פתח לי הדלת לחקר חדשות, גם במאמריך המשכיל בענין, הדבר אשר מל יהושע" מלת עם ערלת לבבי לעלות לי חדשות ונצורות, ובליל זה לא נתתי שנה לעיני ותנומה לעפעפי עד בלעתי דברך כרעב ללחם וכצמא למים, אך בערב בצאת השבת (כי גם ביום השבת אינני מופנה מכל צד שילחצתי לדרוש בחברת משכילים שונות משונות) נשף חשקי הושם לי לחדדה בהחלותי לקרא את ספרך בחינת הקבלה, לא על קול הסכל אשר פער פיו לבלי חוק, אך על קול איש יש"ר כמוד, אמנם התאפקתי ולנפשי נתתי מוחה ומרגוע עד אשר פנית לי בית חכם רוחי, אשקמה למען אוכל התבונן ולקרא דברך עד תומם, ולבלתי הכביר מזין בלי דעת קראתים עוד הפעם עם חברי השרידים מהחל עד כלה, ועתה אחרי קראתים בטוב טעם ודעת אומר אני על קול הסכל בחלק הראשון מספר בחינתך ג"ב עם בעל הבחינה (הוא החכם הפנימי הברדשי), "עתה אני אומר שצדק מאמר החכם לא נאווה לכסיל חכם"; ועל דברך בחלק השני מבחינתך אשר בו יצאת להבחין ולמדור ברוחב שכלך וכלבך הנכון לבלי חת, קורא אני עליך, ידידי, דברי ר' חייא בר אבא על מלכנו החכם מכל אדם (ת'חומא פ' וארא), "גוה היה לאיש יש"ר אלו היה גורף ביבין ואל יקרא עליו ספר זה! האמינה ידידיו צר לי עליך איש גדול וחכם כמוד להקדיש דפוס העברית

בעירך לראשונה בדברי איש סכל אשר בחרמיו ילכד המצחק, ואחר לקחת התרפים ולהלבישה כביר העוים לאמר פה שוכב איש חי רב פעלים. ואשר יוכל להיות בדורנו זה לפוקה ולמכשול; כמעט ישאני עושני, אם לא יאמרו בעלי נקיי הרעת עליך, כי התחתנת עם בוני חדשות במאה ערלות אשר רבים מהם ערלי לב וערלי בשר, בתהך ה' לנגיד על ישראל; ידעתי, אחי הגדול ממני בתורה וחכמה, ידעתי כי איש רש בשכל ונקלה בדעת אנכי מדבר עתך במלך ולא איש מלחמה אנכי מנעורי לחגור החרב השערה נגד איש הבינים ואיש מדון נושא מגן וכידון; אך הקולע הקטן—אשר לא נסה ללכת באלה—הבה באבנו החלקה מילידי הרפא, על אשר יצא לחיף אלהים חיים. וכי תאמר בלבבך, הלשופט קראתיך ומי שמך לאיש עלי לדין ולבקר מעשי ידי? לזאת רק במלין מעטים אשיבך לאמר יען ידעתי כי כשמך כן תהלתך ובמישרים שמו יקראוך, ידעתי גם ידעתי, כי נאמנים לך פצעי אוהב בגלוי אליך מנשקיות שונא בחשך, המדברים עליך דברים אשר לא כן על המעשה הזה, ולולא יקרה אהבתך בעיני החרשתי מאמור לך כי גם בעיני ובעיני אחות מרעי — המה מוקיריך הנאמנים — לא ישרו דבריך, וסהרי במרומים אם לא ימים כבירים עד הנה צערי ועמי שקלתי במאונים גם יחד אם לחשות או לדבר אליך קשות בעצת מרעי הנכבדים אלי. והנה לא ילך לבי עתה לדעת כי תתמה עד מאוד ותשאל בנפשך, אחרי קראת דברי עד הלום, הלא קול הדברים אני שומע אך מחזה שוא אני רואה ולא השענך אות או בקורות הראויות לבא אל בית הבחינה להבחין בין טוב ובין רע? גם בזאת בדברים לא כבירים אעניך בשנים; הראשון על פנת אמונתנו, והשני על הקבלה המסורה על פה למשה בסיני; על הראשון לא נעלם מאתך מלחמת קדמונינו אנשי השם עד האחרונים בזמן הרמבם ודורכי נתיבותיו ובוה ראוי ומותר לכל איש אשר נתן ה' שכל ותבונה בלבו לחזות את דעתו לחזק את אשיות אמונתנו הישראלית ע"פ התורה הכתובה מפי הנביא לא קם כמותו זדי לנו בזה. אך על השנית היא תורה שבעל פה אין לנו לזוז מפי גדולי קדמונינו בעלי התלמוד וגדולי החולכים בעקבותיהם הנודעים לנו בכל דור ודור עד היום הזה מאת כל אחינו ב"י הנפוצים בגולה קדם וימה למאורות הגדולים ואשר הגבילו לנו את ההר הגדול הזה, וזה לך הגבול שנבל מאורנו הגדול בידו החזקה והקדמתו: אבל כל הדברים שבגמרא הבבלי חייבין כל ישראל ללכת בהן וכופין וכו' הואיל וכו' שהסכימו עליהם כל ישראל והם ששמעו הקבלה בעקרי התורה כולה דור אחר דור עד משה רבנו ע"ה. וכל הדברים שהביא בחבורו יסד על היסוד הזה, ובוה יצאת אחי הגדול, מחוץ לגבולך בדבר שפתך בצד 125 מספרך, וכן כל דבריו בנויים על דברי חז"ל, וראה נא

גם ראה, אישי הגדול שכל ההשנות אשר השיג עליו בעל מלחמתו הקשה-
ה"ה הראב"ד ז"ל - היה להורות שמביא למשל בזה דבר אשר לא ימצא
בדברי חז"ל כפי דעתו - אך לא כתב מעולם, כי ע"י הרמב"ם נראה:
שהז"ל עצמו הקשו עלנו, וגם כמו כן דברי הרב חות יאיר המביא כל
מקומות אשר ימצאון הל"ם, ואשר נמרצו דבריו על דברי רבנו הגדול,
ובאמרי התוספות שם בעירובין כ"א, לא עלה על רוחו מעולם לכמא בשפתיו
בכל ספרו שהקשה רבנו עלנו בדיני חז"ל, ומי כמוהו הורה דעה באורח חיים
או היה לאבן העזר בחשן המשפט אשר על רוחב לבבו בתורה שבעל פה,
ואם פעם באיזה מקומות מעטים יצא מחוץ לגבול עיר מקלמו כדעתך, הו'
לך לענות, "אשרי ששינויותיו מנוין" ולא לאמר על האדם הגדול הזה, הנקרא
בדורותיו ועד היום, אור המזרח ונר המערב, שהכביד עלנו בכל הלכותיו
אשר רמות עליו במאה פעיות (1) וכסית את מליך, הלא לא בסתר דבר החווה
אלהי והצנע לכת עם אלהיך! (וכבר במלו-זה שנים רבות מרס יצא ספרך-
רוב דברך, אם תעיין דברי מופת דורנו הרב הגדול מו"ה צבי הירש חיות נ"י
בחבורו הנחמד והנשגב ספר תורת נביאים חבור כולל שלשה עשר
מאמרים (כמעט על כל הענינים אשר דברת עליהם במליך, נדפס בזאלקווא
שנת א'מ"ח קנ"ה Zolkiew bey Paul Meyerhoffer 1836 ובפרט במאמרו
בספר הזה תורה שבעל פה במחלקה השניה דף מ' עד תומו) ואם אמת.
הוא כי במקומות עצומים הרבו האחרונים - הבאים אחרי גדולי האחרונים.
האלה - דברים רבים ועמסו על כתף איש כבד מנשוא, בכל זאת אלה רועי
צאן ישראל הרבים והגדולים אשר נקבת בשם מה עשו? ואם יוכל להיות
שבמקומות אחרות ובענינים הנתונים לחשוב עליו כפי ראות עין השופט יצאו
פעם לירות מהמטרה והלאה או על איש נכון לשקול אמריו במאזני צדק, וכיימצא
רופא מכה טריה עלי עור הסוס היוצא לקראת נשק, היינק דמו כזוב בעל הכנפים?
הלא יגהה מזור וירכבהו בשמן לחבשהו להראות הודו במלחמה ומצולותיו קורש לה-
סוף דבר - לדבר אליך בלשון הפניני אשר החלתי - האמין או
תשמאל - ללכת במח כל ימי חיינו כבר הורו לנו שלשה מטיבי צעד הולכי
דרך ה', כולם בשם אחד נקראו ה"ה משה רבנו לא קם כמוהו, משה איש האלהים
בירו החזקה, ומשה היקר בדורו ומהולל לצח בתוכנו ומהם תורת אמונתו וחוקרתו

(1) ובאיזה הערות שונות שנית ברואה כמו בהערה כ"ז על הדלקת נר חנוכה לאמר שלא
נמצא בשום מקום במשנה. וכבר משנה ערוכה היא בבא קמא כוף פוק ור"י אומר בנר חנוכה
ס' טור. גם בצד 112 אבות בכשנה עכון וכואב כעשרין וכו' שאין ה"ל בכתובת והיא איננה
אמת אם תעיין היטב כיון על הלכה למשה מסיני אמרו לאו דוקא אך על הלכה למשה
ליצא כאן דפליג, ע"ש בכסף משנה וכו'. ובהערה כ"א כתבת עד שהר"ע פסק שאפי' היתר
ספק בחיל הוא הל"ם, והוא אינו אלא עכך נכנה שם בגמ' (קידשין ל"ב): אל כך נאמרה (פ"י
דש"י: הלכה לנשה, וכן בריש נאברה: הלכה) ספיקא כותר וכו'. ע"ש.

ועליהם נאמר לא תסור מן הדבר אשר יגידו לך ימין או שמאל – כי זה כל האדם! והנה גיליתי היום את מצפוני לבי לפניך על ספרך אשר הוצאת במקום מושבך, בהודות לך על הידידות הנכבדה והרמה אשר הראיתני עד היום בספריך ובמכתביך הנחמדים אלי מכל סגולה, ואקוה עוד בימים הבאים לראות כי תאציל עוד מרוחק הנשגבה והנכונה, חמודות יקרות ברוחב לבך בתורה ודעת וכימך דבאך לחדש נעורך בדברי אלהים חיים בדפים הקודש הנוסד בעורך זה ימים לא כבירים למען יפוצו מימך הקדושים להשקות צמאי החכמה וחפצי תושיה כלבך המהור וכתאות אוהביך הנאמנים.

הלא כה דברי אוהבך ידיך הכותב בלא שפתי מרמה והמשתחוה מרחוק מול הדרת כבוד תורתך אפים ארצה הכותב וחותרם פה אמסמרים היום יום ד' יו"ד לחדש אלול התרי"ב ליצירה המצפה לדריך ולמכתבך והמתפלל בערך שתכתב לח"ט ביום הזכרון הבע"ל.

עמיתך כרע כאח לך. **גבריאל פאלק ***

אלופי אם תיקר נא נפשך לכתב אלי הודיעני נא אם יש אתך ספרי הליכות קדם ואם לא אשלחתי לידך הנכבדה.

ד.

בשם ה'!

לכבוד אלופי הנכבד ורב חביבי המשיים תהלה בתהלה ובכבוד געלה נפשו, מוהר"ר יוש"ר ה"ו, שלום וטובה וישועה וברכה והצלחה ומנוחה ושמחה לו ולכל אשר לו מעתה ועד עולם, אמן!

בושתי ונכלמתי להרים פני אליך, ידיד יקר! כי לא כתבתי לך עד הנה תשובה נכונה על אגרתך השניה אלי הנאהבה והנעימה וכי לא הודיתי לך בעל כל טובך עמדי בשלחך לי בלוית אגרתך היקרה ספריך היקרים לי עד מאד, אשר גלתי וששתי עליהם כמוצא שלל רב. אך נא תריב עמדי ידידי ואהובי כיפשי, אל נא תריב עמדי על זה, כי ה' הוא היודע ועד, כי רק צרותי גרמו לי כל זה; כאשר כבר מלתי אמורה עם הספר „כנפי יונה" אשר הכינותי לך מאז וחפצתי לשלוח לכבודך מכבר במעטפת שתי וערב, אך השעה לא עמדה לי, כי לא יכולתי לסבול ההוצאה... ותקבלו עתה בזה. אך מה בצע לי לעצור את נפשך העדינה והמהורה בספור צרותי – ולא אוסיף להתנצל, כי יודע אני כי חנן אתה ומרבה לסלוח לאוהביך.

על דברתי, ידיד יקר! על דברתי! כי אם גם לא כתבתי לך עד הנה ולא שאלתי בשלומך וטובך, הנה פחד וחרד לבבי לשלומך וטובך כל הימים. וכמה יפחד וירחב לבבי כבר גם היום מדי כתבי אליך, בתקותי כי תשיב לי

(תשובת ה' ישר על המכתב הזה נדפסה באוצר נחמד ח"ג צד 208 - 209.)

הערות העורך.

דבר על אגרוזי הרלה הלוו ותשמיע לי קול מבשר שלומך וטובך ושלוש וטוב
חכמתך ותורתך; ואם לא הקרבת לי לפניך זבחי תודה עד כה הנה על מזבח
לבי, שם אודך כל היום, שם תוקד אש אהבתי אליך המיד ושם בנתי לך
בית זבול ובקרבי תשב כל הימים אשר אני חי!

האח ידידי! האח! כמה דברים יתרוצצו בקרבי על אדות ספריך
הנפלאים, לא אדע מה יצא ויבוא ראשונה לפניך. וכמה התפעל נפשי לכל
הגדולות והנפלאות אשר עשית עד היום! ככל הכתוב בספר הזכרון, "מזכרת
יש"ר" אשר בטובך וחסדך נתת אותו גם לי להיות לי לזכרון אהבה. ואני
תפלה: כי עולמך תראה בחיך ותזכה לראות כל ספריך ומאמריך היקרים
אשר המה בכתובים עוד בלשונות שונות, רואים אור, ועיני כל המשכילים
הישרים בלבנותם, הנושאים עליך עין, רואות ושמחות.

ואולי יטיב ה' עוד עמדי כי ירחם עלי ויזכני לקנות לי ביאורך לתורה
ומכתבי העתים השונים אשר נמצאו בהם שכל מלך כפעם בפעם. מתוך
רמיוותיך בחוברת הנעימה, "מזכרת יש"ר" בינותי: כי ר' יהודה אריה די
מדינה בעצמו חבר את הקול שחל, והוא דבר נפלא באמת! — עשיתי כאשר
צויתני ידידי ונתתי חוברת אחד מהמזכרת יש"ר להחכם הגדול צונץ שיי
וידרוש את שלומך ויודה לך. ובן דרש את שלומך החכם המהולל מהר"ם
זקש שיי. ואחד להחכם היקר שמינשניידר שיי והוא מודה לך ג"כ ע"ז. אחד
נתתי להחכם המפואר לעברעכט שיי ואחד להחכם הנכבד ר' דוד קאסעל שיי
ובאחד שמחתי את שארי ידידי המשביל הנחמד מר משה לעווין מעירי אשר
עבר דרך פה לשוק לייפציג וממנו תמצא שיר קטן בחוברת "כיפי יונה". —

דברייך היקרים על אדות ס' תלפיות העתקתי אות באות ושלחתי
למחברו היקר וצרפתי אל דברייך המחוכמים עוד דברי הדלים כאשר תראה
בוה, (ועוד היה לי דין ודברים עמו אדות ספרו) וישמח הרב המחבר מאד על
דברייך היקרים, ויש את נפשו לכתוב אליך על ידי. והוא עסוק כיום בחוברת
שניה על יתר המדות הנדרשות, והוא אסף עוד בחכמה ודעת תולדות הגאון
ר' מנשה מאיליע (אשר דברתי על אדותיו מעט כאננאלען של יאסט כי פנה
לו דרך לעצמו) — ויש את לבבו להת מקום להתולדה הלוו בינותי. גם כתב
השגות נכבדות על ספר המשיחיים אשר עיות נתיבות עולם... גם יש
לו כמה דרושים בדקדוק לשוני הקדושה.

ידידי בעל התלפיות הזה הוא מתאמץ לקבץ חתומים למכתב היונה,
למען יכול אוכל לשלח את היונה כפעם בפעם, זכרה לו אלוה למיכה! —
ובחוברת השניה יראו אור אי"ה דברייך היקרים לי מאד אשר שלחת לי בטיבך וחסדך,
וכל אשר תוכל להעתיק לי ממאמריך המופלאים אשר עודם בכתובים אתך, אודך
בקהל רב, וברצות ה' את דרכי בטח יראו אור הדפים ואם גם יהמחמהו מעט כיו"ה.

המשכיל בעל נדחי ישראל שלח לי את ספרו זה לשלחו לך אשר תקבל
 בזה, ובמכתבו אלי אמר כי הנהו לכתוב לכבודך על ידי בקסב. צר לי כי
 קשית וזרות מאד ידבר המחבר הזה בסגנונו המיוחד לו; ומפניך משפטו יצא.
 ועוד תקבל בזה ממני מנחה קטנה ס' הכספי, אחרי אשר היית אתה
 הראשון בישראל אשר פרסמת את חכמתו באגרותיך היקרות. וכן תקבל
 תיבת ראשונה מפרחי צפון, וס' שירי שפת קדש לידידי החכם המשורר
 המופלא הר"ר אד"ם הכהן לעבדנואהן מווילנא, אשר כבר שלחתי לך שני
 ספרים ממנו. המחבר הזה הוא מוציא לאור כיום בצירוף ידידי הנבון הר"ר
 אייזיק בן יעקב מווילנא ספרי הנ"ך עם ת"א וביאור, ועם ביאורים חדשים
 רובם מהאד"ם הזה, וכן לקטים מביאורים ישנים נלקטו ג"כ רובם ע"י החכם
 הזה, ובביאורים ישנים לתורה, לקט הרבה מבאורך המופלא לתורה והביא
 כל דבר בשמך. והיה מבן המחבר הזה שלחתי לך כבר חזרת קטנה בשם
 הריסות מרוי"א ועתה הוסיף והוציא לאור עוד חזרת יקרה מאד בשם שירי
 בת ציון וגם החזרת הלזו היא טובאת לפניך בזה עם אגרת מחברה המצוין—
 ידידי! — המחבר שירי בת ציון אלה, הוא אחד ממבחי מאהבי עלי ארץ,
 והוא צעיר לימים עד מאד, והמחברת השניה הזאת חברה פה ולפני ועל פי
 עצתי, ועוד יעץ והחל לחבר חבורים רבים כאלה שירים ומליצות וספורים
 אשר על אדני ספרי הקדש הטבעו. אך ה' חפץ דכאו החלו מימי עלומיו,
 והוא הולך במחלה אשר ימותו בה כל החולים ולא יקומו, היא המחלה הרעה
 מחלת החזה ר"ל... ויבוא פה לדרוש ברופאים לפני שנתים ימים ויותר, אך
 שוא תשועת אדם... וישוב לבית אבותיו היקרים מדוכא ומעונה אלהים. ועתה
 נברה עליו מחלתו עד מאד וכפשע בינו ובין המות כמעט, ולבי עדי דוי עד
 מאד. כי לו יתרון הכשר בחכמת השיר העברי, והוא בעל מדות יקרות, ומאז
 שבתו פה עמדי דבקה נפשו היקרה לאהבה אותי עד מאד וגם נפשי קשורה
 בנפשו; והוא הולך למות בדמי ימיו... ואני עם לבבי לסבב לו נחת רוח כל
 עוד אשר הוא חי; לכן נפשי בשאלתי ובקשתי ממך אדוני היקר וידידי הנכבד,
 ענה נא מהרה לידידי זה (על ידי) עד אגרתו והגידה נא לו משפטך על
 פועל כפיו כי ידעתי גם ידעתי אשר נחת ינחת עד מאד בדברך היקרים. —
 הודיעני נא משפטך ידידי גם על כל יתר הספרים אשר שלחתי לך אז
 ועתה, ואל תשכח נא גם את מחברות הצעירות. והנני מתמה על כבודך כי
 לא תדבר עמי דבר אדות מחברותי מטוב ועד רע. וכבר נדפסו כמה דברי
 בקורת והודעות ממחברותי בכתבי עתים שונים רק אתה וידידנו החכם
 המצוין שד"ל, רק אתם מחשים ולא תגידו לי דבר ולא חצי דבר אדותי. ואל
 מי ישא עין מחבר בישראל? אם לא אליכם עמודי ספר ולשון ישראל! —
 בלי ספק קבלת את ראש וסוף היונה אשר שלחתי לכבודך מעיר

דרעודען בקיץ החולף.

אם תתרצה אלי בטובך וחסדך עמדי לדבר אלי על דבר מכתובות ביחוד, כן להגיד לי דעתך בכל, על אדותי, וכן להעיר ולהשיג על פרטיות דברי שם הנני הנני לשים דבריך היקרים עטרה לראש מכתבת התחיה אשר בחורף הזה תוגמר אי"ה, ואח"כ אשוב לעבוד את היונה.

אולי יאבה אחד מהסרים למשמעתך במקום משכן כבודך ובסביבותיך לאסוף חתומים למכתב היונה לצדקה גדולה תחשב לך הדבר הזה, כי תושיע בזה את חכמת ישראל ולי הצעיר הצריך לישועה. וכן אולי יאבה אחד מנושאי בליך לאסוף חתומים גם על הפירושים לס"י כפי המודעה הרצופה בזה. -- ואולי ימצאון קונים גם להחבורות אשר כבר יצאו ממני כהיונה הראשונה הפליט והתחיה היוצאת.

אם תוכל אדוני וידידי להשיג בקל איזה ספרי חכמי איטליה החדשים אשר לא שופתם עיני כספר פתח עינים מבחר המאמרים וכדומה, תיטב עמדי מאד בשלחך אותם לי.

ויען כי אינני מופיה כעת להשתעשע אתך בדברי מדע ותושיה, לכן צרפתי בזה איזה ענינים קטנים אשר בכתובים עמדי, למען לא תראה אנרתו ואת את פני האדון ריקם; ותאב אנכי לשמוע דעתך עליהם. ואחרי אשר תקראם תמחול נא לשלחם בטובך גם לכבוד הרב החכם המופלא הר"ר שד"ל נר"ו עם השלוח אליו, ובחסדך וטובך אלי במחתי, כי לא ידע בעיניך על העמימי על כבודך דבר השלוח הזה, וכן להאנשים החכמים וידועים הנקובים בשמותם. -- זה איזה שבועות התאכסן אצלי ידידי החכם הנעלה הר"ר של"ש שיי המניה את הספר הנפלא של האדם הגדול מוהר"ר קרחמאל זצ"ל, וספר לי כי נדפס כבר הספר כולו, אבל לא יצא עוד לאור עד אשר תודפס בראשו ההקדמה אשר עשה לו החכם צונץ.

הלא ידעת ושמתה כבר בלי ספק כי בעוד ימים מועטים יצא לאור כרך נורא מידידנו הרב הגאון החוקר הגדול מו"ה שו"ר שיי הוא החק המראשון מספרו המהולל ערך מלים.

גם ידידנו הרב החכם המפורסם דוקטור זקש פה הוא מדפיס כיום ספר חדש על דבר המלות הלועזות הבאות במדרשים.

ומי יתן ובמהרה נכרך ברכת הנהנין גם על פרי חדש מחכמתך הרבתו-- והי' יתן לך כח וחיל ועצמה להיטב עוד את עמו ישראל ויעוד ימים רבים תשב על כסא התורה וממלכת החכמה להפארת עם ה' ולכבוד מאהביך ומעבדיך הרבים אשר בתוכם הוא בלי לב ולב כל ימי צבאו עלי ארץ גם הכות"ח פה ברלין ב"ך כסליו שנת ברית החיים והשלום לפ"ק.

הקטן שניאור זקש.

בקר

לתולדות משפחת לוריא.

בין התולדות-משפחות השונות שנתעשרו מפרותנו התולדות בשנים האחרונות, לוקחת, בלי כל תפונה, חלק בראש, תולדות משפחת לוריא (שכתב 1) החכם אברהם עפשטיין. הן מצד קדמותה, שהיא, "היותר עתיקה מכל המשפחות המיוחסות הנודעות לנו", ומתאמת ע"י, "כתב יחוס מאומת שהנחילו אבות לבנים במשך הרבה דורות", "העולה למעלה עד סוף המאה הי"ד לספה"נ". חוץ לזה, "יש לבני לוריא קבלה קדמונית שאחד מראשי אבותיהם, הוא ר' שלמה שפירא, היה נכד רש"י. וגם להקבלה הזאת יש יסוד בקורות הימים" – והן, "מצד האנשים המצוינים שיצאו מתוכה" כי, "בני לוריא הצטיינו תמיד בתכונותיהם הנעלות ועשו רושם גדול בקורות היהודים וספרותם".

ראויה איפוא מכל צד, המשפחה העתיקה והמפוארת הזאת, להתבונן על תולדתה ושלשלת יחוסה מני אז החלה להתפתח עד היום הזה. והדבר הזה מלא בכלל באופן היותר טוב והראוי הח' המחבר מר עפשטיין. הוא עמל וקבץ את החומר הרב לתולדות המשפחה הזאת והגיה כמה מעויות שטעו סופרים וספרים בתולדתה. הוא הפיץ אור בהיר, ע"י כתבי יד שונים, על יחוס המשפחה מר' שלמה שפירא ור' שמשון מערפורט עד מהרש"ל ור' אהרן ב"ר משה מוורמייזא, ומן מהרש"ל עד ר' דוד לוריא, והדפיס את הקונטרס מנילת יוחסין, הקורא מראש את הדורות של משפחת לוריא שבאיטליא ועד ר' יוחנן הסנדלר. לבד זאת הפיץ אור עד כמה אנשים שהתייחסו למשפחת לוריא והח' המחבר מצא זכרם במקומות שונים. ומאמר מיוחד כתב על ר' אליה בעל שם לואנץ אחד החכמים המפורסמים שיצא ממשפחת לוריא. הנה העברתי לפני הקורא טיבה של המחברת הזאת בכלל ועתה אעיר על הפרטים לפי הסדר.

צד 9) "יוסף יוזלמן רוסהיים". הר' יהודה ליב לונץ במחברתו, "קובץ שושנים" (ווארשא תרנ"א) מביא תולדותיו (י) ואשר פעל, חיבר ספר, "דרך הקדש". וכן ברשימת הרד"א המבורג תקמ"ב, נמצא כת"י ממנו מראה מקומות על

1) משפחת לוריא שלשלת יחוסה מימי קדם עד הווה. ומאמר על ר' אליה בעל שם לואנץ. מאת אברהם עפשטיין. ויועץ תרס"א.

(י) עיין בס' ר' יוסף איש רוסהיים מאת הרה"ח שפ"ר (הוצאת תרשיה). העורך

פסוקי תנ"ך. בתשובות רש"ל סימן נ"ה מביא: הר' יואל. ואינו זה.
 „פריץ מקושטמניץ“. בשו"ת מהר"י ווייל מביא את הר' פריץ. ובמסורה
 קמנה לס' יגדיל תורה מביא: קושטאנט. נראה שהיא קושטאנטיא. אבל
 אחרי שקאנשטאנטיאפיל רובה ספרדים, נראה שהיא עיר החפשיה בכנסיות
 נסיכות באדען על חוף נהר רהיין השמאלי.

„יוחנן לוריא“. בשו"ת מהר"ם פאדווי סי' מ"ב וסי' נ"ט וסי' פ"ו מביא:
 „עמית האלוף ר' יוחנן“.

צד 12 „ר' שלמה לוריא הרופא מלובלין“. הובא: במ"ז או"ח סי' ס"ו
 סק"ו. שו"ב מהר"ץ מקראקא על המהר"י ווייל. שו"ת מהר"ם מלובלין סי'
 קי"א. של"ה מס' ר"ה. בקריה נאמנה מביא שנמצאה הסכמתו על הקונטרס
 לוח החיים בצירוף הרופא ר' שמואל בר' מתתיהו.

„ר' נתן בר' שמשון שפירא שהיה רב בהוראדנא“. בתיקוני זבח להר'
 משה בר' מרדכי ברונושווייג (לובלין שס"ד) בפ"י תיקון הכדק אות ז' מביא
 שהיה אח"כ אב"ד בפוזנן. והצמח דוד כתב שהיה דודו.

צד 13 „הרב מ' יעקב“. הובא בשו"ת מהרש"ל סי' נ"ה, ובס' וויכוח
 מים חיים כלל ע"ז דין ח' והובא זכרו בתולדות מהר"ל מפראג. נפטר
 בוירמייזא שנת שכ"ג.

„רבי אלעזר אופנהיים“. הוא הר' אלעזר בר' מנחם. הובאה תשובתו
 בשו"ת רמ"א סימן מ"ו בצירוף תשובת חותנו הג"מ קלמן ווירמייזא. הובא
 בשו"ת מהרש"ל סי' נ"ה ובשו"ת שארית יוסף ססי' א' ובסוף מאמר האחרות
 ובנתיבות עולם נתיב הלשון.

„ר' יעקב בר' חיים“ בקונטרס הנכתב על גויל קלף משנת תס"א,
 הנעתק בפנקס מיקטין הנשלח אלי, כתוב ע"ח גדולים שהיו בה. והראשון
 למיקטין נמנה הר' יעקב בר' חיים מקראקא, ואחריו הר' משה מוירמייזא
 ובנו הג"מ אהרן לוריא מפפד"ם.

צד 14 „יצחק קלויבער“ (עיר קליווא באשכנז הנודעה בספרתנו
 ממעשה הגט שרבו עליו בס' אור הישר ובמטה לוי סימן י"ז). היה מוירמייזא
 הובא בשו"ת הרש"ל סימן י"ב. והיה קרוב מצד זוגתו להר' בצלאל מוירמייזא.

צד 15 „ר' אהרן בר' משה לוריא“. יש לו הסכמה בס' נשמת אדם
 (הענאווי שע"ז). עמק המלך. שפע מל ביחד עם השל"ה. והובא בקונטרס
 השמות לס' מטה לוי (פפד"מ תרנ"א) סימן ב' סעיף מ'. והבית לוי שם סע"ב
 חשב עליו שהוא הר' אהרן בר' שמואל שנפטר ח' שבט שצ"ט.

„מורי וקני מו"ה יוחנן" הביאו נכדו הג"מ אליהו בשו"ת חוט השני סימן כ"ב.
 צד 16 „אהרן בן מהור"ר משה“. הוא הג"מ יהושע משה לוריא

האבד"ק מאנענצא, ווירמייזא.

צד 17) „מערפורט“. בס' עבודת היום (לבוז 1868) להר' ישכר בעריש בהקדמה כתוב: המהרש"ל בן מו"ה יחיאל בן כבוד התורה מו"ה אהרן בן מו"ה נתנאל בן מו"ה יחיאל בן מו"ה שמשון מעיר פעסמ. ודלג שם זקנו הר' אברהם ושם אביו הר' יחיאל מבריסק.

צד 18) „לר' אהרן“. בפסקים וכתבים להר"ב תה"ד מביא: הר' לוריא. „ר' יצחק קלובר“. הובא בס' מטה משה סי' ש"א. יש"ש יבמות פ"ב סי' י"ח. שפתי חכמים ר"פ קדח.

צד 19) „ספרי מהרש"ל“. בס' מדבר קדמות להחיד"א מערכת ד' אות כ"ב הביא מקונטרס מנורת זהב ממהרש"ל, מועתק מכת"י הגאון מהרש"ל. ושם כתוב סודות ונפלאות הרמיוות במזמור למנצח בנגינות מזמור שיר.

צד 20) „אפרים פישל“. הובא בסמ"ע חו"מ סי' ס"ט סק"כ בשם: ווישל. וכן בדרישה יו"ד סי' ט"ז, וכוזה מעה לקורא ווישל, ושהוא ר' חיים ווישל. ונודע מהב"ש סי' קכ"ט כי במקום פ' רפה כתב ב' ווי"ן. וכנראה שהוא היה רבו של מהרי"ט צהל"ן והביאו שם סי' ק"ס. ושם אביו היה הר' יהודה. ובנו הג"מ צ"ה היה אביו אא"ז הג"מ אברהם אפרים פישל אבר"ק ליקאבי.

„שמעון וואלף אויערבאך“. עיין מה שנדפס בשמי אדותיו במחברת לוחות זכרון (צד 89).

„אלעזר מקראקא“. בס' מגלה עמוקות פ' דברים נמצא הספר עליו. צד 21) „הצעיר משה בר' אלעזר“. הדפים תשובות דודו הרמ"א ועשה הקדמה לס' ישי"ש על חולין.

„נאום אבי" צ"ל אבר. והוא קיצור שם אברהם.

„משה ר' אלעזרש לוריא“ כנראה שכנה את עצמו בשם לוריא אחר אבי אמו. כי הרמ"א לא היה שמו לוריא. וכנראה שהוא הר' משה ר' ליורש מבריסק שהיה חותנו של אא"ז הר"ר העשיל מקראקא כמ"ש בגדולת שאל.

צד 27) „אהרן לוריא“. חתן הה"ג מ"ו שאל הלוי לעווין מקרלין אבי הקצינים ר' משה לוריא והר' דוד לוריא בקרלין והר' שמואל לוריא במינסק.

צד 31) ר' יחיאל מיכל לוריא מוויילנא. בע"ס מים חיים על ש"ס נווארשא תרל"ה) נכד הסדה"ד.

„ר' יונה ליפשיעס לוריא“ בהר' משה, בהר' אהרן בר' בענדיט לוריא (זכרון למשה) נכד רש"ל.

צד 32) „הג"מ יעקב“. בר' יוויילמן לוריא מראסהיים בע"ס אוצר החכמה. מובא בס' חוט המשולש להר"ב חתם סופר (דף י"א, י"ב) אחי הג"מ יוחנן לוריא.

צד 33) „שרי“ אליה (לואנץ) התיחס למשפחת לוריא. בחוט השני סימן ב"ב כתוב: „נתוקן ע"י זקני מכמה דורות תכמים הגדולים מ"ו יוחנן לוריא.“

מוקני הר' יוסף יולמאן י"צ כ"ו אבי הגאון מ' משה זלה"ה עם מוהר"ר יששכר י"צ כ"ו. הק' אלי' בלא"א מו"ה משה הכ"מ המרוד מאוד באבל על פטירת אביו החסיד זלה"ה כ' למכ"י שע"ח עכ"ל. כנראה שאביו הר' משה נפטר על פני אביו הר' יולמן.

צד 35) „ר' משה מישל לוריא". היה בן הג"מ שאול לוריא (מגזע האר"י ז"ל) חתן הג"מ יונתן ז"ל הוא אבי הר"ב עטרת שאול ואבי הה"ג אלי' אהרן ר"מ בעיר ביזוי בע"ס ויעל אלי', בכתב יד, ואבי הג"מ נתן נטע לוריא אבד"ק קראקנאווי ואבי הרה"ג מו"ה יונתן לוריא בקראקנאווי. בן הודיעני נכדו הג"מ משה מישל שפירא אבד"ק ראגאווי.

צד 36) „שלמה בן ארואי". אולי הוא הר' שלמה בן ארגין, אבי הר' יצחק ממצרד מו"ה בקורות העיר לובלין צד 44. וזה יתכן יותר לפי הזמן. לא כמחבר הנכבד שאומר שהוא „ר' שלמה לוריא הרופא מלובלין שנסע בסוף ימיו לא"י". כי הר' שלמה הרופא נפטר שפ"ח ור' שמואל אשכנזי המזכיר את ר' שלמה בן ארואי, בראש ספר מצרף לחכמה, ראהו בשנת שמ"ג.

צד 37) משיג המחבר עלי על אשר החלפתי, לפי דבריו, „את ר' שלמה הרופא עם ר' שלמה בר' יהודה מלובלין תלמיד מהרש"ל". אבל באמת לא החלפתי אותם רק הבאתי שניהם כפי המקובל בלובלין, ובמג"א סי' תס"ז הביא שמ"כ שמהר"ש מאסטרדה כתב למהר"ש מלובלין, הוא המהרש"ל להר' שלמה בר' יהודה תלמידו. כי אותה השאלה נמצא בתשובותו סימן ע"ט.

צד 40) „ר' משה בר' יצחק יוסינים מפוזנא". בהקדמת מ' חליקא דרבנן להמקובל ר' משה מואלישין, בע"ס מגיד משנה על מ' משנת חסידים, כתוב: שהר' יוסף מפוזנן, אבי הג"מ משה ליפשיץ בע"ס לחם משנה על משניות, היה בן הג"מ אלי' ליפשיץ וחתן הג"מ יחיאל לוריא ז"ל אבי המהרש"ל. וכן הדפיסו בהקדמת מ' תולדות אברהם לנכדו הג"מ אברהם אבד"ק אוליינאב.

שם) ע"ד ר' יחיאל מנעמרוב והתיחסותו לרש"ל. בפתח השער לס' בית יהודה (ווארשא תרנ"ז) כתוב: הגאון הק' מו"ה יחיאל מיכל מנעמרוב שנהרג בגזירת ת"ח בהג"מ אליעזר מולאמשוב חתן הג"מ יחיאל מיכל עפשטיין בן הג"מ אברהם עפשטיין חתן הג"מ יחיאל לוריא בן רבנו המהרש"ל. וכן נמצא כתוב אצלי מאז.

צד 47) „ר' אליה לואנץ". יש לו הסכמה על ספר נשמת אדם, ושפע מל. ובס' תולדות אדם להר' יואל בעל שם סימן פ"ו הביא „מעשה מהמקובל מו"ה אליה אבד"ק חעלים מעיר הסמוכה לשם, גאלינג". הוא היה מתלמידיו המהרש"ל המוכא בס' כרם שלמה פ"ז לידירי ש"ב הרש"א האראדעצק.

„פתחיה בר' יוסף". כנראה שזה היה זקנו של הר"ב באר הגולה והביאו בהקדמתו.

צד 58) „בנוגע למשפחת ר' אליהו". בהקדמת שו"ת. שער אפרים, לבן המחבר כתוב: „אמי מורתי כ"ו מ' רחל תנצב"ה בת מ"ו אליה נכד הנאון המפורסם הנקרא בפי כל ר' אליה בעל שם". וכנראה שזה היה ר' אליה בעל שם מחעלים לפי סדר הזמן. וכ"כ בס' דעת לנבונים (מונקאטש תרנ"ט). ובקובץ שושנים צד 58 כתב שהוא שעשה הגולם ושאחריו התייחסו השער אפרים וחכם צבי. ולא ראה ששנים היו. גם מ"ש שם שהר"ר נפתלי (1) כ"ץ מפפד"מ היה חתן ר' אליה בעל שם, – כבר נודע שהוא נולד שנת ת"י ונקרא אחרי זקני הג"מ נפתלי כ"ץ האבד"ק לובלין שנפטר בשנת ת"ח ור' אליה בע"ש מווירמייזא נפטר שצ"ו. אבל היה חתן הג"מ שמעלקא האבד"ק אוסטרדהא, אבל זאת יוכל היות שדור ששי להר' אליה לואנץ היה הרב החסיד ר' אליהו קעלמיר, אבי הר' מאיר אבי הר' אליה קראווער הובא בהצפירה תרמ"ח כפי שהתייחסו אחריו שם.

יוסף לעוויןשטיין אב"ד בסעראצק.

(1) עיין במאמרנו ע"ד ר' נפתלי כ"ץ בהגדן ספר א'. העורך

על-אדות הבאורים.

אם יפול העץ בדרום ואם בצפון, בכל מקום שיפול שם יהי עץ; ואם יפול קרמוב של „דרש“ באתימולוגיה ואם בפילולוגיה או בכל מה שהפה יכול לדבר לא יפוג מעמו ולא ימר ריחו ולא יחדל מהיות מה שהוא, כי הדרש סם חריף הוא מאד שאפילו באלף לא במל.

הדברים האלה עלו על לבי מדי קראי את המאמר „מליצת שפת עבר ובאור המקרא“ להמדקדק ר"י בן אשר, שנדפס בהשלח פעמים (בכרך ג. ו.י); כי אמנם המאמר ההוא בכל טובו ויפיו (כי בעליו העמיק הרחיב בו את דברי הקודמים לפניו בענין זה) ובכל התועלת היוצאת ממנו להבנת איזה כתובים סתומים בסה"ק, בכ"ז – יש אשר רוח „הדרש“ נודף מתוכו, כי מרב השתדלותו להורות לפנינו דרך הפשט במליצת סה"ק, לא ימלט מהיותו נוטה לפעמים לדרך „הדרש“, כמו למשל בבאורו להכתוב: כי הלל רשע וגו' וככל אשר העירותי בהמליץ (גליון קכ"ז ש' תרנ"ט). ועתה הנה זה בא ה' בן אשר ב„השלח“ (בכרך ח') לפקוד עלי את עון מאוני לקבל באהבה את באורו ההוא ועוד כיו"ב; ואף שכל את ידיו לבטל דעתי מפני דעתו, כנהוג; והדבר הזה בעצמו לא יפלא בעיני, כי הן זה הוא משיש דרכו, וכל דרך איש ישר בעיניו, אפס כי ראוי היה לפי"ז שגם בעיניו לא יפלא בראותו כי בעיני אחר, זולתו, דרכו לא יתכן באיזה פרטים, עפ"י מעמו הוא כדא"א: „במלתא תליא במעמא לא פליגי אנשי“; והוא – לא כן ידמה כנראה מסגנון לשונו (שם).

ואולם ה' ב"א לא רק מלחמת מגן הוא נלחם בי בתשובתו, כי אם גם מלחמת תגרה, והוא מתנפל עלי מן הצד -- כאשר יאמר למטה; והנהו קורא הגר על אמרי, מדי דברי, כי לדעתי אני, הפעל „נאץ“ בהמקרא הנ"ל יבאר את הפעל „ברך“ שלפניו כי הוא לי קללה שהכתוב הפכו לברכה, ב„דרך כבוד כלפי מעלה“, כמו: „ברך נבות אלהים ומלך“ וכדומה. ובכן אפוא, מעם הכתוב כזה: „ובוצע ברך [נאץ] ה“; המוסגר הוא באור וכו', ואין המקרא יוצא מידי פשוטו.

גם יתנגד ה' ב"א להדברים שאמרתי „כי כן יש לנו הרבה מקראות כיו"ב שיבואו בתוכם באורים, בינות לשורות, כאילו היו מוסגרים, והמבינים במקרא יבינו להבחין בינם ובין „כפל ענין במלות שונות“ או „מאמר מוסגר“ סתם; וכמו לדוגמא: אך בשר בנפשו [דמן] לא תאכלו. כמו"כ ברהמים [בשקות המים], או מרוח סעה [מסער] ועוד כיו"ב; ודרך זו לא ישרה בעיני עפ"י מעמו – „כי רחוק להאמין – אומר הוא – שיהיו הנאמים בסה"ק

נהגים עם קוראיהם כמנהג מלמדי הינוקות עם תלמידיהם לבאר מלה במלה (לד' מלה במלה" כי יש ויש אשר יבוא משפט שלם לבאר את המשפט שלפניו, ולפעמים גם פסוק שלם – כנראה במה שיבוא), אם לא שנרשה לנו – יאמר הוא – לשער שהמלה המבארת הוא הוספה מאוחרת בתור פירוש – אל גוף הספר *).

והנה כזאת וכזאת טוען עלי ה' ב"א; האמנם טענות ממין הזה, חבת הקדש מכשרתן, ובהן אפוא יפה כחו של טוען משל נטען המיד; בכ"ז אנסה להצדיק נפשי עד מקום שידי מגעת; ראשית היא – כי לא אנכי הראשון שהביא את החדוש הזה לבית מדרשנו, כי בעצם הרבר (כאשר העירות) כבר קדמוני הראב"ע והרד"א ואחריהם הריב"ל ואחריו ראה"ו; וזה האחרון קורא לזה "רושמי המדרש בתורה במאמרים מוסגרים"; אכן לא השם הוא העיקר בזה רק הענין בעצמו, והוא הן מדבר בעדו; והשנית – מה אעשה ובאורים כאלה, אשר אמרתי, נמצאים בכל המקרא לרב מאד, עד כי אי אפשר, בשום אופן, לתלותם במקרה; ואיך שיתנגד ה' ב"א לדרך זו – עלי, כאוהב אמת, היה יהיה, – אחרי ראו – להודות כי כן הוא כאשר אמרתי; ויהיו נא ה"מוסגרים" את הבאורים ההם בגוף המקרא" מי שיהיו... אך הנה הנם! הבו ואציגה נא בזה איוו מהן לדוגמא:

ויבא אלהים את האדם בצלמו [בצלם אלהים ברא אותו] 1. פי' כן לכל נחשוב כי ב"צלמו" קאי הכנוי על האדם כלו' בצלם המיוחד לו, וכמו שחשבו קצת מבארים; אבל אאל"כ משום שנא': נעשה אדם בצלמנו כדמותנו. וישלח מעל יצחק קדמה [אל ארץ קדם] 2 (הראב"ע). עד אשר תשוב חמת אחיך [עד שוב חמת אחיך ממך] 3. ויפצרו באיש [כלום] מאד 4. ויסע מלאך אלהים התולך לפני מחנה ישראל וילך מאחריהם [ויסע עמוד הענן מפניהם ויעמוד מאחריהם] 5, פי' כי "מלאך אלהים" זה "עמוד הענן" עדה"כ: "עושה מלאכיו רוחות" וגו'. ותפתח ותראו [את הילד] 6. כל נדיב לבו יביאה [את תרומת ה'] 7. ובשר כי יהיה בו [בעורו] 8. האשם

*) אמא לא קאמינא, והוא כיון שבא לכלל זה – שוב אין מקום לתמיהתו (שם) לאמר: הלא רואים אנו שלא בחר הנואם בדרך זו להפוך הקללה לברכה כפני כבודו של השי"ת, אחרי שזוסיף לאמר ספרש נאך ד' (?) וכה הועיל לנו ה' ורב כאמרו שהפעל גאץ' הוא באור להפעל בדרך? (!) – הן אחרי יחסו אלי את אשר אמר הוא: שהמלה המבארת היא הוספה מאוחרת כי שוב אין התמיהה מתקיימת! ועם מלמדי התינוקות אשר אמר, עמם יכבדו – עד כי המדקדק רש"ם במבואו אל הנקוד וכו' מיהם להם המצאת הנקוד והדגושים, והרב בעל דרד"ר מסכים על ידו אף יעיד כי כן היא גם דעת החכם דערנבורג כו'. ומי יודע אם לא אחרון – יקום ויהם להם גם את הבאורים הנ"ל? ...

1) בראשית א' כו; 2) שם כה. ו; 3) שם כה. כד. ה; 4) שם יט. ט. 5) שמות יד. יט; 6) שם א' ו; 7) שם לה. ה. 8) ויקרא יג. יח;

המושב לה' [לכהן] 9, תחת פטרת כל רחם [בכור כל] 10, ויקרא אותם על שמו [את הבשן] חות יאיר 11, ואת חמאתכם אשר עשיהם [את העגל] לקחתי ואשרוף באש 12, מסות [נרבית] ירך 13, פן תקדש המלאה [הזרע אשר תזרע] ותבואת הכרם 14, ויבחר בזרעם אחריהם [בגם] מכל העמים 15, ויוציאך בפניו [בכחו הגדול] ממצרים 16, לא תהיה אשת המת החוצה [לאיש זה] 17, מנגד תראה את הארץ ושמה לא תבוא [אל הארץ אשר אני בותן לבני ישראל] 18, ושפוני [ממוני] חול 19, ובדרך זו יבארו ה"נסמכים" האלה: ימי [שני] חיי אברהם 20, ושאר מספר קשת [גבורי] בני קדר ימעטו 21, פי' "קשת" מובנה גבורי מלחמה כמ"ש: ושברתי "קשת" ישראל 22, נושקי [רומי] קשת 23, כמ"ש לפני כן, פרש ורומה קשת" 24, הפשי [דורכי] קשת 25; ובלעדי זאת — דרך זרות למו בבואם, נסמך על נסמך" עד כמה פעמים, ודם ענב תשתה [חמר] 26, בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם [תרם אבי אברהם ואבי נחור] ויעברו וגו' 27, והיא יושבת תחת תומר [דבורה] 28, "היא" זו דבורה האמורה בראש הענין, ולא עשו חסד עם בית ירובעל [גדעון] 29, ויאמר שמשון בלחי החמור חמור חמורותים [בלחי החמור הכיתי אלף איש] 30, כבחצי מענה [צמר שרה] 31, והמשה את החלה לעלות מן העיר [עמור העשן] ויפן וגו' 32, ויתיצבו פנות כל העם [כל שבטי ישראל] בקהל וגו' 33, ובמק"א הוא אומר: "גשו הלום כל פנות העם" (בלי באור), ועתה הנה המלך אשר בחרתם [אשר שאלתם] 34, זהו תקון הלשון, כי באמת לא הם בחרו רק הנביא — בשם ה', וכה"א: "כי רעתכם רבה-לשאל" לכם מלך; וישלח אבנר מלאכים אל דוד תחתיו לאמר, למי ארץ [לאמר, כרתה ברית אתי] 35, פי' בהמשפט הקצר, "למי ארץ" רמז לו בשפת דפלומטיה לכרות ברית אתו, ועד"ז יבאר הפסוק: ויאמר לדוד לא תבוא הנה כי אם הסירך את העורים והפסחים [לאמר, לא יבוא דוד הנה] 36, וברד"א יא, לא נאמר בלתי אם: "ויאמרו יושבי יבוס לדוד לא תבוא הנה", כי איש אלהים [קדוש] הוא 37, ואלה יצאו מן העיר [נערי שרי המדינות] והחיל וגו' 38, וילך הנער [הנער הנביא] רמות גלעד 39, להעלות משם את ארון האלהים אשר נקרא שם [שם ה' צבאות] עליו 40, מתחילה בא "שם" סהם ל"השם המיוחד" כמ"ש: ויקוב את "השם" 41, בנקבו "שם" 42, את

9 במדבר ה' ח; 10 שם ח' י; 11 דברים ג' יד; 12 שם ט' כא, 13 שם מז. ו. 14 שם כב. ט; 15 שם י. טו; 16 שם ד. לו; 17 שם כה. ה; 18 שם לב. נב; 19 שם לג. יט; 20 בראשית כה. ז; 21 ישעיה כו. ב. 22 יהושע א. ה; 23 ירמיה מז. ט; 24 שם ד. כט; 25 ש"ב כ. יט; 26 דברים לב. יד; 27 יהושע כד. ב; 28 שופטים ד. ב; 29 שם ת. לה; 30 שם טו. מז; 31 שופטים כ. ט; 32 ש"א יד. יד; 33 שם כ. ב; 34 ש"א יב. יג; 35 ש"ב. יב; 36 שם ה. ו; 37 מ"א. ד. ט; 38 שם כ. יט; 39 מ"ב ט. ד; 40 ש"ב ו. ב; 41 ויקרא כד. יא. 42 שם. שם.

השם" הנכבד (48). ובא באורו בסוגר כי "שם" האמור בזה הוא "שם ה' צבאות"; וברה"א בא המקרא הזה מסודם: ארון אלהים ה' יושב הכרובים, אשר נקרא "שם"; את מי הנזהר העצומים [את מלך אשור] (44), ע"ד שנ' להלן "אשר בזאו, נהרים" ארצו. ערות על יאור [על פי יאור] (45). כי אמר ים [מעז הים] לאמר (46), פי' "ים" זו "צור", היושבת על מבאות הים" (47). בלב ים גבולה" (48); מחסה מזרם על מחורב [כי רוח עריצים כזרם קיר] (49), פי' "זרם" הוא כנוי ע"ד המליצה ל"רוח עריצים". ו"קיר" פי' (כמו שבאר רמ"ל בבאורו לישעיה) מענין מקור. ושעור הכתוב כזרם היוצא ממעין המקיר מימיו בלי הפסק. ומכניד אשר יצאו ממך [אשר תוליד] (60) פי' כן לבל נמעה לבאר אשר יצאו מסך ערה"כ: "בני יצאוני", או "מהרסך ומחריבך מסך יצאוני". אז חלק עד [שלל] מרבה (51). ושאריתו לאל עשה [לפסלו] וגו' (52), פי' "אל" זה הוא חול. אצק מים על צמא ונוזלים על יבשה (53) [אצק רוחי על זרעך וברכתי על צאצאך] המשפט האחרון הוא באורו של הראשון, שנאמר ע"ד המליצה והאחרון—ברבור הפשוט. ואור החסה שבעתים [כאור שבעת הימים] (64). והגוי אשר לא יעברו אותו [את נביכרנצר] (56). ומתוכה כעין החשמל [מהוך האש] (56). ועשה אח [מאחר] מאלה (57). ודבר חר את אחד [איש את אחיו] (58). על אם הדרך [בראש הדרכים] (59). ואנכי תרגלתי לאפרים [קחם על זרועותיו] (60). ובית דוד כאלהים [במלאך ה'] (61). הכיתי את כסם בשדפון וירקון. ובכרד [את כל מעשה ידי כס] (62). כי רעות במגורם [בקרבם] (63). (*) הפיל פור [הוא הגורל] (64) גם את העולם נתן בלבם מבלי [אשר לא] ימצא וגו' (65). על כן [על כל דברי האגרת הזאת] (66). אם ינתשו מים זרים [קרים, נוזלים] (67). יבאר בסוגר כי "זרים" פירושו "קרים" (מענין כהקיר ביר מימיו, וכדלעיל) וקרים ר"ל נוזלים (פליעספענרע) ובא זרים מן זרם כמו קרים מן קרם. וכפירושו של הרד"ק עה"כ: "כמהפכת זרים". ודי באלה למבין; ויען כי אנכי למבינים שיחי, לכן לשפת יתר חשבתי לפרש בצד כל באור מן הבאורים הנ"ל איך על פיהם יתישבו כל הזרות שבמקראות המבארים ואף גם זאת מה הסריץ את המבאר או המבארים ההם להסביר את המקרא, כי את כל אלה יבין הקורא המבין מעצמו. היוצא מכ"ז הוא, כי יהיו מי שיהיו אותם המבארים המובנים שהכניסו את הבאורים ההם בגוף המקרא, המה היה יהיו לנו לעינים ללמוד ולהורות, הן

(48) דברים כח. נה; (44) ישעיה ח. ז; (45) שם יט. ז; (46) שם כג. ד. (47) יחזק' כד. ג.
 (48) שם. שם; (49) ישעיה כד. ד; (50) שם למ. ז; (51) שם לג. כג; (52) שם סד. טו; (53) ישעיה
 כד. ג. (54) שם ל. כו; (55) ירמיה כז. ח; (56) יחזקאל א. ד; (57) שם יח. ז; (58) שם לג. ל;
 (59) יחזקאל כא. כו; (60) הרשע יא. יג; (61) זכריה יב. ח. (62) חגי ב. יח. (63) תהלים נה. יז;
 (64) מוגלת אסתר ג. ד; (65) קהלת ג. א; (66) כנניא מ. כו. (67) ירמיה יח. יד.
 (*) גם בשחוק יכאב לב ואחריתה נשכחת תגנה (משלי יד. יג.) פי' כי כנוי הנקבה מוטב על
 הזכר. שמה"י המובנה כענינה. ולא על השם. שחוקי שלפני זה, שהוא ליו. —

ראה נראה כי ברצותם לבאר כל הדבר הקשה בנוף המקרא בחרו למו משפט קצר המכיל כונת הכתוב, רק בדברים יותר פשוטים ומכררים, ולפעמים ע"י מלה אחת פשוטה יצא הכתוב מבאר וברור כשמש בצהרים, ובכן עינינו ראות את מורנו — וידענו כי זו היא דרך הפשט הנרצה שאחזו בה המבארים הקדמונים, אשר עכ"פ היו קרובים ממנו לזמן חבור ההג"ך, ולכן יש לסמוך עליהם כעל מומחים לדבר זה; וע"כ עלינו להתחקות על שרשי המקראות אשר רשמי הפשט מבין שורותם יצהירו, ולצאת בעקבות המבארים ההם בכל אשר הניחו לנו מקום להתגדר בו, ובדרך הזה יבארו ויתבררו לנו כתובים רבים קשי ההבנה וסתומי הכונה, בדרך קצרה זו דרך ה"פשטות" ולא נסיף לבאר עוד. נעלה בנעלם ממנו, ככל אשר עשו ועושים המבארים הידועים; מלבר אותם הכתובים שענינם הוא אחת משיחות העם בזמן הכתבם, אשר בהשתנות הזמן והמושגים השתנה מעמם בכ בעינינו ולא נוכל לירד לסף דעתם של כותביהם, ורק כתובים כאלה יהיו סתומים וחתומים עד עמוד כהן לאורים ותומים. ואך לשוא יעמלו מבאריהם בהם והם לא ישאו בעמלם מאומה. וגם ע"ז נאמר: "הכלית שנדע היא מה שלא נדע"...

אחרי הדברים האלה — אנסה נא להשיב לה' ב"א על יתר דבריו והערותיו (שם); אפס כי למען דעת על מה אֶחָנוֹ דִּנִּים, עלי לבאר, בקצרה, כי ב"השלח" (כרך ו') בא מאתו — מאמר שני באותו ענין כנ"ל, ומדי דברו העיר ש"גם הבטוי "ידימין" המרכב משני שמות — יפרד לחלקיו, אשר יתיצבו זלעז' בחרוזים מקבילים כמו: אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים. ושמתי בים ידו ובנהרות ימינו. ומעם המקראות האלה (הנהו אומר) כאלו יאמר בדבור הפשוט: "יד ימיני יסדה ארץ וטפחה שמים". ושמתי בים ובנהרות יד ימינו"... ואחרי הביאו דוגמא לדבריו — החליט לאמר: "והמדמה להוכיח מן המקראות הזוכרים וכיו"ב שהשם "יד" בהתנגדותו ל"ימין" יורה על יד, "שמאל" אינו אלא מועה... וע"ז העירותי בהמליץ (גליון רנ"ח ש' תר"ם) לאמר: בדבר הזה ידי לא תכון עמו (עם ה' ב"א) כי לבי נוטה לדעת המועים בעיניו, בחשבי כי "יד" בהתנגדותו ל"ימין" יורה על יד שמאלית, ובאמור הנואם למשל: ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים ר"ל, דברים ככתבם, כי ביד שמאלו יסד ארץ ובימינו טפח שמים, רגע אחד, מה שאין כל בריה יכולה לעשות, וזו היא תפארת שבתפארת המליצה — והמאמר הזה כלו הוא ציור מליצי המצייר לנו את בורא העולם כבונה נפלא אשר ברגע אחד יניח יסוד הבנין בידו השמאלית וישלים טפחית עליותיו בידו הימנית (ועי' סי' מליצת ישרון לרש"ל). "וכן יאמר במליצה: אשר ביריהם זמה וימינם מלאה שיחור. ר"ל ימין שופטי הבליעל מלאה השוחר שיקבלו לעות הדין ובידיהם השמאלית יעשו המזמתה נראה הבאור לתהלים לר"ב; וכן: "ידך (שמאלך)

תנחנו ותאחזני ימינך, כאשר ינהג איש את בנו; או: ידה (שמאלה) ליתד תשלחנה, וימינה – להלמות עמלים (זו המקבת). (ואולי לכן כתיב, "תשלחנה" בל"ר, ר"ל על-שתי ידיה, ולא על כאו"א כפי' המבארים). אבל מה טעם יש בדבר אם נאמר, כחפץ ה' ב"א, בדבור פשוט: "יד ימינה ליתד תשלחנה ולהלמות עמלים?... ואני סמכתי בזה ע"ד ר"י רייפמאן (המוחזק לבר סמכא בעיני) אשר חשב בהביא י"א פעמים בסה"ק "יד" – "ימין" מקבילות אשה אל אחותה במובן זה, כאמור; והוא, אף הוא סמך ע"ד הראב"ע, וגדולה מזו – כי הראשון שהעיר ע"ז היה אחד ההנאים (מנחות לו.) וז"ל: "ידך זו שמאל, אתה אומר שמאל או אינו אלא ימין, ת"ל: אף ידי יסדה ארץ וימיני ספחה שמים; ואומר ידה ליתד תשלחנה וימינה להלמות עמלים... ועוד הוסיף (על הי"א פעמים הנוכרים) ר"י ר. מדיליה עוד שתיים: (א) תהי ירך על איש, ימינך על בן אדם (כי בן טעם הכתוב עפ"ד רש"י במבואו לנקוד הבבלי וכו'). (ב) יפול מצדך אלף ורבבה מימינך (לפי"ד הומרה היו"ד בצד"י הקרובה לה בכתב השמירני שבו נכתבו ספרי קדשנו בתחילה (סנהדרין) וסמך בזה ע"ד שר"ל). ואף לזאת לא יאבה ה' ב"א סלוח לי, על "מצאי אילן גדול להתלות בו" – ועל בחרי לנשות אחרי רבים – וכה יאמר: "אמנם ה' ווי"ב בעצמו לא יכל להכחיד תחת לשונו שבין הכתובים שחשב רייפמאן יש שמשמעותם כדעתי אני, וגם מביא לדוגמא את המקרא: "תמצא ירך לכל אויביך ימינך תמצא שונאיך". אבל עכ"ז הוא מחזיק בדעה זו ומתאמץ (?) לבטל דעתי באמרו שכתובים כאלה, "אך מעט המה ורבים מסכימים לדעת ר' יעקב ז"ל". אמנם נפלאות היא בעיני (אומר הוא)... האם בדיני או"ה – אנחנו עוסקים שנאמר, "אולינן בתר רובא", הלא די במקרא אחד וכו'... עכ"ד; – אמנם אין די במקרא אחד (אשיבנו אני) ואף גם בדבר זה, שאנחנו דנים עליו, אולינן בתר רובא, כי בראותנו שדרך המקרא בכך הוא עפ"י הרב אות הוא כי דרך לה"ק להשתמש במבטא כזה; אולם לא כן הוא אם נמצא באופן כך או כך רק פעם אחת במקרא. ואז דרך המבארים להעיר לאמר: "אין לו רע במקרא" אך פירושו לפי עיניו כך הוא. – ופירוש כזה, כמובן, מוטל בספק; כי אנו אין לנו באור מספיק יותר מן ההנ"ך עצמו, כדרך שאמרו: ד"ת עניים במקומם ועשירים במקרא; והדבר הזה כמדומני, כל כך ברור, וכל כך פשוט עד כי לשפת יתר יחשב לבררו עוד.

והנה יפלא בעיני ה' ב"א – איך לא שמתי אני את לבי שהראיה מן הברייתא הנ"ל אינה דומה לנידון – כי משם נראה שגם "יד" סתם מורה על שמאל... ואין זו כ"א אסמכתא... – אמנם כן אענהו, ומי לא יבין את זאתו ואולם הלא בין כך אנו רואים, אנב אורחא, מן הכתובים שהביא התנא לדוגמא, כי ככה יפ"ש את המקראות הנ"ל אף הוא כאשר פרשנום, כמובן

מדבריו לכל מבין; ואם ככה יפרש אחד הדתאים, הלא יש לנו על מי לסמוך כי הם – שהיו קרובים לזמן הנביאים היו בקיאים בשמוש לשון המקרא יותר ממנו. (ע' פי' הרמב"ם לתרומות רפ"א וכלאים פ"ב).

וה' ב"א מוסיף להתפלא עוד על אמרי שהשערת רייפמאן ישיה היא בעיני בעוד שלדעתו הוא, הטעם שנתן ר. להשערתו חסר טעם הוא לגמרי; – אכן הוא הדבר כי לא כל הטעמים שוים... אך עלי להוכיחו כי (שם) הבאתי ראיה מהימנא להשערת ר. ממדרש תהלים (מומור יו) בזה"ל: יפול מצדך אלף ורבבה מימין, ולמה של ימין יותר משל שמאל? מפני שיד ימין שולטת בכל המצות לכך רבבה מימין, אבל של שמאל שאינה שולטת אלא במצות הפלין כו', לכך נסדרו לשמאל אלף. הרי למוד מעיניו שלפני הדרוש הזה היתה הנוסחה, "יפול מידך וגו' ולא מצדך ככתוב; ועוד זאת – כי ה' צבי שערעשווסקי הביא ראיה להשערת ר. ממאמרו של ר' יצחק בשוח"ם (מומור צ"א) שגם משם מוכח כדבריו; וה' שערעשווסקי מוסיף לאמר: (שם) וכאשר דברתי מעין זה עם החכם המדקדק ר' יצחק ווארשאווסקי והוא שמע מפי באורי עה"כ, "יפול מצדך" וגו' ומצא חן בעיניו מאד, העיר לי און לבאר ככה גם את הכתוב: "הנצל כצבי מיד" שיהיה שעורו, "ממעם האמור", "מצד", כי למלת "מיד" אין כל טעם פה. ולחכי אני יש טעם למלת מיד ולמלת "מצד" אין כל טעם פה. והנה רואים אנחנו עוד הפעם, כי ההשערה אשר לדעת ר"י בן אשר, "חסרת טעם היא לגמרי", בעיני ר"י ווארשאווסקי מצאה חן מאד, עד אשר אמר לעשות כמתכונתה אף הוא, כאמור – אכן, אין חקר לרוח בני האדם!

ובעצם הדבר אשר ה' ב"א, "משתאה כל כך על סופרינו שלא נמנעו לשבש את הספרים המדויקים עפ"י המסרה"... נפלא בעיני מאד כי איש כמוהו יביע אמר ע"ד המסרה כעל דבר שנפל מן השמים. הן לא נעלם ממנו שגדולי עמנו נתלבטו בשאלה זו לדעת מאימתי התחיל זמן המסרה? ומי ומי היו בעלי המסרה? כי יש מקדימים וזמנה ויש מאחרים, יש מיחסים אותה לעזרא הסופר ויש – לבן אשר ובן נפתלי. ויש מפשרים ומחלקים משך המסורה לשלשה זמנים, ודי הוא לשום עין בס' מסה"מ לרא"ב, ומבוא לנקוד וכו' לרש"פ, ומשפחת סופרים לר"פ, ודרו"ד לראה"ו, ועוד ועוד, למען דעת עד מה רבו הדעות בהחלכה הקשה הזו, עד כי כבר חוברו בענין זה ספרים שלמים ועדיין לא הוברר הדבר, וה' ב"א מדבר ממנה כמהלכה פסוקה שאינה צריכה לפנים? או האם לא ידע ה' ב"א כי לעיני חז"ל היו נוסחאות שונות ממה שהן ב"ספרים המדויקים עפ"י המסרה? הן בעל "משפחת סופרים" מונה מספר לשנויי נוסחאות של רז"ל נגד המסורה עד אלף ות"ק פעמים לכה"פ; ודברי חז"ל ודברי בעלי המסורה – דברי מי שומעין?... והלא

לפי"ד חז"ל במדרש רבה (במדבר ג') הודה עזרא מפי עצמו כי הוסיף תיבות בגוף המקרא בזה"ל: "אמר עזרא אם יבוא אליהו ויאמר למה כתבת? (הנוספות) איש לו הלא נקדתי עליהן (להראות כי נוספות הנה) ואם יאמר יפה כתבת—אמחק את הנקודות" . . . עכ"פ נראה כי דעת הדורש הזה היא כי עזרא הסופר שלח ידו להוסיף ולשנות במס"ק, הכי קרא שמו "סופר מהיר בתורת משה וגו' (ויפה שאל רא"ב בהקדמה ג' לס' מסה"מ: "אם הוא כתב ס"ת ולא הוסיף ולא גרע בה א"כ לא היה אלא כסופר המעתיק ספר מספר אחר ומה מעלה היתה זאת לו?" וכו'), כי אם לא זאת אפוא מה המדין את הדורש לשום דברים כאלה בפי עזרא הסופר? הן לא עפ"י נבואה נודע לו הדבר!

וגדולה מזו — מודעת היא כי גם בתנ"ך גופו נמצאו שנויי נוסחאות, בענין אחד, בין ספר לספר. כאשר כבר העירו המבארים המבקרים עכנא"א במקומו. כמו לדוגמא: בבראשית (י. ג.) כתיב "רִיפֹת" (ברו"ש) וברח"א (א.ו.) רִיפֹת (בדל"ת); בשופטים (י. ד.) "שִׁלְשִׁים עִירִים", וברח"א (כב. ב.) "עֲשָׂרִים וּשְׁלֹשׁ עִירִים"; בש"ב (ז. ז.) "אֶחָד שְׁבַע מֵי יִשְׂרָאֵל"; וברח"א (יז. ז.) אֶחָד שְׁבַע מֵי יִשְׂרָאֵל; שם (כג. ח.) "וּשְׁבַע בְּשֶׁבֶת תַּחֲכַמוֹנִי"; וברח"א: (יא. יא.) "יִשְׁבָּעִים בֶּן חֲכַמוֹנִי; בִּישְׁעִיה (למ. ב.) "וַיִּשְׁמַח עֲלֵיהֶם חֻקִּיהוּ"; ובמ"ב (יג.): "וַיִּשְׁמַח עֲלֵיהֶם חֻקִּיהוּ"; — במ"א (ה. ו.) "אַרְבַּעִים אֶלֶף אַרוֹת"; וברח"ב (ט. כ.) "אַרְבַּעַת אֲלָפִים אַרוֹת". בש"ב (כג. כ.) "אִישׁ חֵי"; וברח"א (יא. כב.) "אִישׁ חֵיל"; בש"ב (כד. מו.) "בְּנֵי אַרְוֵנָה הַיְבוֹסִי"; וברח"א (כא. מו.) "בְּנֵי אַרְנֵן הַיְבוֹסִי"; בתהלים (יח.) "וַיִּדָּא עַל כְּנָפֵי רוּחַ" (בדל"ת) ובש"ב: "וַיִּרָא עַל כְּנָפֵי רוּחַ" (ברו"ש) וכאלה רבים במקרא מאד (ראה הקדמה לדח"י מאת הרב ר"י ווייסע) הידועים בל"ס לה' ב"א, וא"כ אפוא מה כל החדרה הזאת... ואחרי כל אלה הן לא יאמר איש כי נשלח יד לשנות נוסחת "הספרים המדויקים", אך תורה היא וללמוד אנו צריכים; ומה הסופרים מבקשים הלא למצא נתיבה ישרה להבנת המקרא לבעבור הבחין בין פשט לדרש. השומע ישמע והחדל יחדל.

יצחק יעקב ווייסבערג.

המאמרים אשר באו בשני ספרי „הגרן“ הראשונים :

ספר א'

- א. רבינו משה איסרלש, שיטתו והלך נפשו. שמואל אבא האראדעצקי.
- ב. שוירי ברכה א. שניאור וקיש ויל.
- ג. שוירי ברכה ב. הגיל.
- ד. תולדות מהר"ם מלובלין. יוסף לעוויןשטיין.
- ה. המהר"ם והלך נפשו. שמואל אבא האראדעצקי.
- ו. שמות החכמים וכנויהם. זעליג הכהן לויטערבאך.
- ז. פירושים והגהות לדברי התלמוד והמדרש. פרופיסור ד"ר בנימין זאב באכער.
- ח. דברי ימי חיי ר' הירש הענא ושתי תשובות ר' דוד אופנהיים אדוניו.
פרופיסור ד"ר דוד קויפמאן.
- ט. לקוטים מרב סעדיה גאון. ד"ר א. א. הרכבי.
- י. הערות והגהות לליקוטים בספר השרשים אשר לר' יונה.
פרופיסור ד"ר בנימין זאב באכער.
- יא. הרש"ל והקבלה. שמואל אבא האראדעצקי.
- יב. תפלה. הרב ר' נפתלי כ"ץ ויל.
- יג. הערת העורך.
- יד. דור ישרים. הטר כנוע לורי א ונצר משרשי טריביש האשל הגדול רשיי ויל.
יוסף כהן צדק.

ספר ב'

- א. רבי משה אלשקר, שיטתו והלך נפשו. שמואל אבא האראדעצקי.
- ב. פליטת כופרים. שוח"ה.
- ג. רבי כנחם כנדל קראכמאל. ש. א. האראדעצקי.
- ד. לדוד צנח. תשובת בעל צמח צדק וקצור תולדות משפחתו.
פרופיסור ד"ר דוד קויפמאן. ויל.
- ה. רבי כאיר שיף. תולדותו שיטתו והלך נפשו. ש. א. האראדעצקי.
- ו. גלגול טומאת ידים בכלל ועיי' כגע בכתבי הקדש בפרט. כאיר איש שלום.
- ז. פירושים והגהות לדברי התלמוד והמדרש. פרופיסור ד"ר בנימין זאב באכער.
- ח. מגלה סתום מני קדם. דוד כהנא.
- ט. לקוטים מרב סעדיה גאון. ד"ר א. א. הרכבי.
- י. פירוש רב סעדיה גאון לדניאל. שמואל אברהם פאזנאנסקי.
- יא. איתיות פורחות. א. שולמאן.
- יב. דברי שלום ואמת (בקרית). יוסף כהן צדק.
- יג. פרופיסור דוד קויפמאן (נעקראלאג). ש. א. האראדעצקי.
- יד. רבי שלמה זלמן חיים האלבערשטאם (נעקראלאג). הג"ל.
- טו. כגלת ספרים. דוד כהנא.